

ZAKŁAD ARCHITEKTURY POLSKIEJ
WYDZIAŁ ARCHITEKTURY POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ

STUDIA DO DZIEJÓW ARCHITEKTURY
I URBANISTYKI W POLSCE

TOM TRZECI

ZBIORY NAUKOWE ZAKŁADU
ARCHITEKTURY POLSKIEJ
WYDZIAŁU ARCHITEKTURY
POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ
Z PERSPEKTYWY 100 LAT

ISSN 2657-5795 WARSZAWA MMXX
OFICyna WYDAWNICZA POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ

ZAKŁAD ARCHITEKTURY POLSKIEJ
WYDZIAŁ ARCHITEKTURY POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ

STUDIA DO DZIEJÓW ARCHITEKTURY
I URBANISTYKI W POLSCE

ISSN 2657-5795 WARSZAWA MMXX
OFICyna WYDAWNICZA POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ

STUDIES ON THE HISTORY OF ARCHITECTURE
AND URBAN PLANNING IN POLAND

VOLUME THREE

SCIENTIFIC COLLECTIONS
OF THE DEPARTMENT OF POLISH
ARCHITECTURE OF THE FACULTY
OF ARCHITECTURE OF THE WARSAW
UNIVERSITY OF TECHNOLOGY
FROM A 100-YEAR PERSPECTIVE

TABLE OF CONTENTS

Foreword (Małgorzata Rozbicka)	5
Contributions to the Interwar History of the Department of Polish Architecture (Wojciech Wólkowski)	9
The Manor House/Palace in Gardzienice. History of the Construction from the 16th to the mid-20th Century (Maria Brykowska)	37
Materials on Rural Timber Architecture in Central and Southern Poland as Contained in the 1918 “Rural Building Construction Questionnaire” of the Ministry of Art and Culture and Preserved in the Scientific Collections of the Department of Polish Architecture of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology (Robert Kunkel)	69
The Beginnings of the Documenting of Historical Monuments in the Southeast Voivodeships of the Second Polish Republic: The 1925 Surveying Campaign in Tarnopol Voivodeship by the Department of Polish Architecture of the Faculty of Architecture, Warsaw University of Technology (Piotr Lasek)	99
The Photographic Collections of the Department of Polish Architecture: A Supplemental Source of Knowledge on the Forms and Décor of Selected Warsaw Building Lost in the Wake of 1939 (Piotr Kilanowski)	127
Polish Urban Planning Studies at the Department of Polish Architecture of the Warsaw University of Technology: Outline of the Basis of Research Methods (Alicja Szmelter, Justyna Zdunek-Wielgołaska)	157
The Studies and Careers of Selected Students of the Warsaw School of Architecture from the Years 1915–1939: Contributions and Complementary Information in Light of Archival Materials from the Collections of the Department of Polish Architecture of the Faculty of Architecture and the Student Record Department of the Warsaw University of Technology (Małgorzata Rozbicka)	181

DEPARTMENT OF POLISH ARCHITECTURE
FACULTY OF ARCHITECTURE OF WARSAW UNIVERSITY OF TECHNOLOGY

STUDIA DO DZIEJÓW ARCHITEKTURY I URBANISTYKI W POLSCE

TOM TRZECI

ZBIORY NAUKOWE ZAKŁADU ARCHITEKTURY POLSKIEJ WYDZIAŁU ARCHITEKTURY POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ Z PERSPEKTYWY 100 LAT

SPIS TREŚCI

Słowo wstępne (Małgorzata Rozbicka)	5
Przyczynki do międzywojennych dziejów Zakładu Architektury Polskiej (Wojciech Wólkowski) . .	9
Dwór/pałac w Gardzienicach — dzieje budowy od XVI do połowy XX wieku (Maria Brykowska) . .	37
Materiały dotyczące wiejskiej architektury drewnianej zawarte w „Kwestionariuszu w sprawie budownictwa wiejskiego” Ministerstwa Sztuki i Kultury z 1918 roku, zachowane w zbiorach naukowych Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (Robert Kunkel)	69
Początki dokumentacji zabytków południowo-wschodnich województw II Rzeczypospolitej — akcja inwentaryzacyjna Zakładu Architektury Polskiej WAPW w województwie tarnopolskim w 1925 roku (Piotr Lasek)	99
Zbiory fotograficzne Zakładu Architektury Polskiej jako uzupełniające źródło wiedzy na temat formy i wystroju wybranych budynków warszawskich utraconych po 1939 roku (Piotr Kilanowski) . .	127
Zarys podstaw metody badań nad urbanistyką polską w Zakładzie Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej (Alicja Szmelter, Justyna Zdunek-Wielgońska)	157
Studia i kariery wybranych adeptów warszawskiej szkoły architektury z lat 1915–1939 — przyczynki i dopełnienia w świetle materiałów archiwalnych ze zbiorów Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury i Działu Ewidencji Studentów Politechniki Warszawskiej (Małgorzata Rozbicka)	181

ZAKŁAD ARCHITEKTURY POLSKIEJ
WYDZIAŁ ARCHITEKTURY POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ

Publikacja dofinansowana w ramach grantu badawczego
RND Architektury i Urbanistyki nr 504/04541/1010/43.010013

Recenzenci

Marcin Gawlicki

Agata Zachariasz

Redaktor naukowy serii

Małgorzata Rozbicka

Opracowanie graficzne książki i projekt okładki

Danuta Czudek-Puchalska

Tłumaczenie na język angielski

Ryszard L. Nawrocki

© Copyright by Zakład Architektury Polskiej, Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej,
Warszawa 2020

© Copyright by Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2020

Wydawca: Politechnika Warszawska

Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej (UIW 48800)

ul. Polna 50, 00-644 Warszawa, tel. 22 234-70-83

Księgarnia internetowa Oficyny Wydawniczej PW www.wydawnictwopw.pl

tel. 22 234-75-03; e-mail: oficyna@pw.edu.pl

Utwór w całości ani we fragmentach nie może być powielany ani rozpowszechniany za pomocą urządzeń elektronicznych, mechanicznych, kopiujących, nagrywających i innych, w tym nie może być umieszczony ani rozpowszechniany w internecie bez pisemnej zgody posiadacza praw autorskich

ISSN 2657-5795

ISBN 978-83-8156-185-3

Oficyna Wydawnicza PW, ul. Polna 50, 00-644 Warszawa. Wydanie I. Zamówienie nr 251/2020

Druk i oprawa: Drukarnia Oficyny Wydawniczej Politechniki Warszawskiej, tel. 22 234-70-30

SŁOWO WSTĘPNE

8 marca 2022 roku minie 100 lat od przyjęcia przez Senat Politechniki Warszawskiej Uchwały o utworzeniu na Wydziale Architektury Zakładu Architektury Polskiej. Zakładu, istniejącego z krótkimi przerwami pod tą samą nazwą do dziś, który zgodnie z zamysłem jego założyciela profesora Oskara Sosnowskiego oryginalnie miał stanowić zaplecze naukowo-badawcze kierowanej przez niego od 1919 roku Katedry Architektury Polskiej.

W pierwszych latach działania Zakładu Oskar Sosnowski — jego kierownik w latach 1922–1939 — w obliczu luk i niedostatków ówczesnego stanu badań, jako jego priorytetowe zadanie wyznaczył gromadzenie materiałów archiwalnych, ikonograficznych i rysunków pomiarowych obiektów wiejskiego i małomiasteczkowego budownictwa oraz zabytkowych budowli monumentalnych. Równocześnie jednak nie mniejszą wagę Professor przywiązywał do naukowego opracowywania gromadzonych materiałów, a także do wdrażania do praktyki konserwatorskiej i projektowej oraz upowszechniania w formie publikacji wyników bardzo szeroko zakrojonych zakładowych programów badawczych. Zgodnie z koncepcją Sosnowskiego realizowanych w Zakładzie na drodze niezwyklej jak na tamte czasy współpracy inżynierów architektów z historykami sztuki. Stąd też, jak pisał Adam Miłobędzki, już w latach 30. XX wieku Zakład Architektury Polskiej *»rozkręcił się na wielką maszynę do budowy systematycznej, pozytywistycznej wiedzy o architektonicznym pokryciu ziem polskich¹* i stał się w Polsce *jedną z najważniejszych placówek naukowych, a w zakresie badań historii sztuki i architektury — niewątpliwie najpoważniejszą, o niezwyklej, dalekosiężnych osiągnięciach badawczych²*.

Po zakończeniu drugiej wojny światowej, pomimo zmienionych realiów, wypracowane w Zakładzie Architektury Polskiej przez Oskara Sosnowskiego model nauczania i metodyka interdyscyplinarnego działania badawczego były nadal rozwijane – do 1970 roku pod kierownictwem Jana Zachwatowicza, a po reaktywowaniu Zakładu w 1991 roku przez Marię Brykowską. Przedwojenne zbiory naukowe ZAP, szczęśliwie w znacznej części ocalone z pożogi wojennej, również były wciąż systematycznie dopełniane i opracowywane tworząc z upływem lat bodaj największy w Polsce zbiór dokumentacji architektury zabytkowej, który aktualnie liczy około 35 tysięcy rysunków, około 800 planów miast i około 25 tysięcy fotografii, w wielu przypadkach o bezcennej wartości naukowej.

¹ A. Miłobędzki, *»Humanisci i inżynierowie-architekci w studiach nad historią sztuki i kultury«: Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej 1922/3–1939*, [w:] *Dzieje historii sztuki w Polsce. Kształtowanie się instytucji naukowych w XIX i XX wieku*, A.S. Labuda (red.), Poznań 1996, s. 194.

² A.M., *Oskar Sosnowski — architekt i badacz oraz jego Zakład Architektury Polskiej*, KAiU, 1990, z. 3–4, s. 136.

Stworzony przez Oskara Sosnowskiego warsztat pracy naukowej i dydaktycznej, jakim Zakład Architektury Polskiej był i jest, jak również wypracowana w nim metodyka badawcza, w wielu swych elementach aktualna do dziś, w latach powojennych zaowocowała sukcesem licznych jego wychowanków i następców, którym na mozolnie zbudowanych przez Profesora w dwudziestoleciu międzywojennym fundamentach wiedzy o polskiej architekturze przyszło kontynuować i twórczo rozwijać działalność dydaktyczną i naukową w dziedzinie szeroko rozumianych badań nad architekturą i kulturą polską.

Po drugiej wojnie światowej, przedwojenne, prekursorskie, interdyscyplinarne doświadczenia i metoda badań historyczno-architektonicznych Zakładu zostały szeroko rozwinięte między innymi przez Jana Zachwatowicza, na przykład w propagowanej przez niego pionierskiej koncepcji zintegrowania procesu badawczego z praktyką konserwatorską, a także przez Marię Brykowską, kierującą Zakładem w latach 1991–2007, która między innymi na kanwie wypracowanego w przedwojennym Zakładzie Architektury Polskiej interdyscyplinarnego modelu prowadzenia prac badawczych i wiązania badań historyczno-architektonicznych z projektowaniem konserwatorskim, twórczo rozwinęła metodykę tzw. badań architektonicznych i wdrożyła program kształcenia badaczy zabytków architektury.

Zainteresowanie twórczością Oskara Sosnowskiego i osiągnięciami naukowymi stworzonego przez niego Zakładu było żywe już przed 1939 rokiem. Dorobek oraz działalność naukowa, dokumentacyjna i dydaktyczna była znana głównie dzięki regularnie od około 1929 roku wydawanym przezeń publikacjom naukowym, sprawozdaniom, omówieniom i wystawom. Szerzej sylwetką Oskara Sosnowskiego — architekta, naukowca i artysty — zaczęto się jednak interesować dopiero po tragicznej śmierci Profesora, od około 1946 roku. Na temat jego dorobku projektowego, badawczego i artystycznego zaczęły się ukazywać liczne publikacje, organizowano konferencje i wystawy. W 1999 roku również na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej odbyła się poświęcona Profesorowi uroczysta sesja naukowa połączona z wystawą jego dorobku twórczego. Przedmiotem zainteresowania badawczego była też międzywojenna działalność naukowa i dydaktyczna Zakładu Architektury Polskiej, a w szczególności zasoby jego pieczołowicie od około 1922 roku po dzień dzisiejszy gromadzonych zbiorów.

Mogłoby się здаwać, że o międzywojennym ZAP i Ludziach z nim związanych wiemy już wszystko, a tymczasem okazuje się, że nadal wiele można jeszcze dopowiedzieć na przykład na temat organizacji i warunków działania Zakładu, jego dokonań i metod badawczych, a także zgromadzonych w nim zbiorów naukowych i możliwościach ich wykorzystania we współczesnych wielokierunkowych badaniach. Dlatego też serdecznie zachęcam Państwa do zapoznania się z przygotowanym specjalnie w związku ze zbliżającym się stuleciem Zakładu Architektury Polskiej trzecim już tomem wydawanej przez ZAP serii „Studia do Dziejów Architektury i Urbanistyki w Polsce” zatytułowanym *Zbiory naukowe Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej z perspektywy 100 lat*, a także z towarzyszącym mu zeszytem specjalnym, w których staraliśmy się przedstawić nie tylko szerzej dotąd nieznane informacje na temat przedwojennej, ale także powojennej działalności i dorobku Zakładu Architektury Polskiej oraz związanych z nim niegdyś i współcześnie dydaktyków i badaczy dziejów architektury i urbanistyki ziem Polski.

Małgorzata Rozbicka

ZAKŁAD ARCHITEKTURY POLSKIEJ
WYDZIAŁ ARCHITEKTURY POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ
STUDIA DO DZIEJÓW ARCHITEKTURY
I URBANISTYKI W POLSCE

TOM PIERWSZY

KRESY
DAWNEJ RZECZYPOSPOLITEJ

ISSN 2657-5795 WARSZAWA MMXVIII
OFICyna WYDAWNICZA POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ

ZAKŁAD ARCHITEKTURY POLSKIEJ
WYDZIAŁ ARCHITEKTURY POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ
STUDIA DO DZIEJÓW ARCHITEKTURY
I URBANISTYKI W POLSCE

TOM DRUGI

PRZYSZŁOŚĆ
RZECZY MINIONYCH

ISSN 2657-5795 WARSZAWA MMXIX
OFICyna WYDAWNICZA POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ

ZAKŁAD ARCHITEKTURY POLSKIEJ
WYDZIAŁ ARCHITEKTURY POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ
STUDIA DO DZIEJÓW ARCHITEKTURY
I URBANISTYKI W POLSCE

TOM TRZECI

**ZBIORY NAUKOWE ZAKŁADU
ARCHITEKTURY POLSKIEJ
WYDZIAŁU ARCHITEKTURY
POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ
Z PERSPEKTYWY 100 LAT**

ISSN 2657-5795 WARSZAWA MMXX
OFICyna WYDAWNICZA POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ

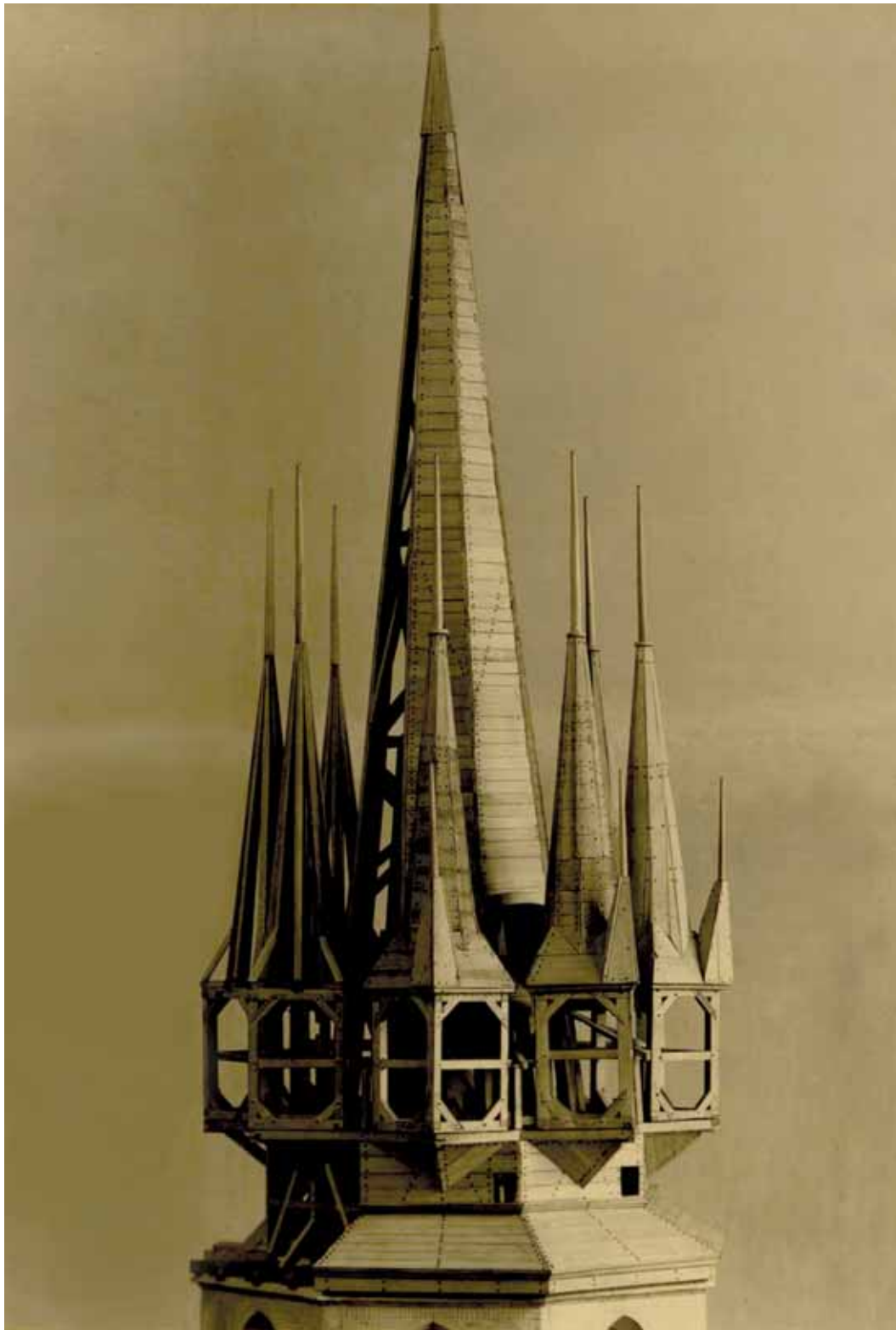
ZAKŁAD ARCHITEKTURY POLSKIEJ
WYDZIAŁ ARCHITEKTURY POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ
STUDIA DO DZIEJÓW ARCHITEKTURY
I URBANISTYKI W POLSCE

TOM TRZECI – DODATEK

**ZAKŁAD
ARCHITEKTURY POLSKIEJ
NA WYDZIALE ARCHITEKTURY
POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ
(1922–2019)**

ISSN 2657-5795 WARSZAWA MMXX
OFICyna WYDAWNICZA POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ

Ilustracja 1-4. Model iglicy kościoła NMP w Krakowie. Zb. ZAP WA PW

WOJCIECH WÓLKOWSKI
Zakład Architektury Polskiej
Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej

PRZYCZYNKI DO MIĘDZYWOJENNYCH DZIEJÓW ZAKŁADU ARCHITEKTURY POLSKIEJ

Zbliżający się jubileusz Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej skłania do podjęcia kolejnych badań nad stuletnią historią jednostki. Mimo że dzieje Zakładu były już wielokrotnie opisywane, ciągle pojawiają się źródła poszerzające naszą wiedzę o jego dokonaniach. Szczególnie istotne są te dotyczące jego działalności w okresie międzywojennym. Był to czas jego najintensywniejszej pracy, dla którego w wyniku zawieruchy wojennej prawie nie zachowały się dokumenty źródłowe. Niemal wszystkie wiadomości o tym okresie pochodzą z publikowanych, dość ogólnych sprawozdań kierownika Zakładu, profesora Oskara Sosnowskiego¹ oraz innych pracowników, a także powojennych już wspomnień tych ostatnich. Tekst ten jest próbą usystematyzowania wiedzy o dziejach jednostki — zarówno jako całości, jak i jej części składowych.

Podstawową kwestią, jaka przewija się we wszystkich sprawozdaniach z działalności Zakładu Architektury Polskiej, jest jego kondycja finansowa. Pamiętać bowiem należy, że z funduszy przekazywanych przez Politechnikę Warszawską pokrywane były płace kierownika Zakładu i części jego asystentów, będących równocześnie pracownikami Katedry Architektury Polskiej na Wydziale Architektury PW. Pozostałe fundusze na swą działalność ZAP musiał zdobywać sam. W tym celu nawiązano szeroką współpracę z administracją państwową, organizacjami społecznymi i osobami prywatnymi. Bardzo dobry obraz sytuacji finansowej Zakładu Architektury Polskiej daje zachowane sprawozdanie z jego działalności w roku akademickim 1927/1928, dlatego warto je szerzej przytoczyć. Politechnika Warszawska udzieliła wówczas jednostce dotacji na działalność w sumie 5659 zł, na płace dla pracowników — 5922,54 zł, na wycieczki — 416,66 zł i na pomoce naukowe — 750 zł. Drugą pokaźną pozycją w dochodach Zakładu były subsydia i zaliczki instytucji na druk książki (zapewne *Plany Przeglądowe Miast Polskich*), które wynosiły 4919,17 zł. Departament Nauki Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego udzielił ZAP subsydium w wysokości 4800 zł, a Departament Sztuki tego samego ministerstwa i Magistrat st. m. Warszawy również udzieliły subwencji (odpowiednio w kwotach 6520 i 5000 zł). Osoby prywatne wsparły go kwotą 303,52 zł, a Towarzystwo Opieki nad Zbytkami Przeszłości na poczet wystawy konserwatorskiej wpłaciło 9000 zł.

¹ O. Sosnowski, *Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej*, „Architektura i Budownictwo”, 1926, z. 5, s. 3–18.

Zakład posiadał również zaliczki i zamówienia na książki i materiały od Konserwatorów Wojewódzkich na kwotę 8623,30 zł i osób prywatnych (na kwotę 2633,85 groszy. Dzięki temu jednostka mogła wydać: 32 883,41 zł na pracowników (poza personelem opłacanym przez Politechnikę), na materiały pomocnicze, podróże itp. — 18 677,53 zł, na przygotowanie i porządkowanie zbiorów — 2 102,50 zł, a na eksponaty i ich konserwację — 35,60 zł. W sumie wydano 53 698,04 zł².

Aż tak szczegółowych danych nie mamy już niestety dla lat późniejszych, ale wnioskując z kwot ogólnych możemy sądzić, że finansowanie musiało się kształtować bardzo podobnie. Również wtedy Zakład utrzymywał się zasadniczo z dwóch źródeł. Pierwszym z nich była dotacja z opłat studenckich, która dla przykładu w roku akademickim 1935/1936 wynosiła 7430 zł, a dwa lata później 8230 zł. Drugim źródłem były rzeczony dotacje, zapomogi i zamówienia od instytucji, osób prywatnych i przedsiębiorstw, m.in. Funduszu Kultury Narodowej (1935/1936, 1936/1937, 1937/1938), Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (1930, 1935/1936, 1936/1937, 1937/1938), Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (1935/1936, 1936/1937, 1937/1938), Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych (1935/1936), konserwatorów okręgów — warszawskiego, białostockiego, lubelskiego, lwowskiego, krakowskiego, poleskiego i tarnopolskiego (1930), Zarządu Miejskiego m. st. Warszawy (1930, 1935/1936, 1936/1937, 1937/1938), Kasy im. Mianowskiego (1935/1936, 1936/1937), Komisji Naukowych Badań Ziem Wschodnich (1937/1938), Instytutu Propagandy Sztuki (1937/1938), Związku Hut Szklanych (1937/1938), Stowarzyszenia Przemysłowców Budowlanych (1930), Izby Przemysłowo-Handlowej (1937/1938). Dało to ogólną kwotę przeznaczoną na działalność Zakładu (poza pensjami opłaconymi przez PW) w wysokości 62 762,95 zł w roku akademickim 1935/1936, 49 961,38 zł — w 1936/1937 oraz 48 598,11 zł — w 1937/1938³.

Zapewne m.in. konieczność ciągłego zdobywania zewnętrznych funduszy zmuszała pracowników Zakładu, niemal od początku jego działalności, by szeroko prezentowali swe dokonania poprzez publikacje, odczyty czy wystawy. Już w 1924 roku odbyła się zorganizowana przez Zakład Architektury Polskiej wystawa w budynku Wydziału Architektury. Jak już zaznaczono przy okazji omawiania finansów Zakładu, w 1927 roku odbyła się przygotowana wspólnie z Towarzystwem Opieki nad Zabytkami Przeszłości przy okazji ogólnopolskiego Zjazdu Konserwatorskiego wystawa konserwatorska. W 1929 roku ZAP PW brał udział w Wystawie Poznańskiej oraz w wystawie zorganizowanej przez Okręgowy Komitet Regionalny w Łowiczu⁴. Dokonania Zakładu zostały też szeroko docenione przez

² O. Sosnowski., *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Politechniki Warszawskiej* [r.a. 1927/1928] s. 10, mps w zbiorach ZPA WA PW.

³ O. Sosnowski, *Katedra Architektury Polskiej*, „Album Młodej Architektury”, 1930, s. 15–17; *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1935–36*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1937, nr 1, s. 104; *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1936–37*; „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 1; *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1937–38*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 4, s. 379.

⁴ O. Sosnowski, *Zarys działalności Zakładu Architektury Polskiej w ubiegłym dziesięcioleciu*, ZAP i HS PW, „Biuletyn Naukowy ZAP i HS PW”, 1933, nr 3, s. 107.

międzynarodowe jury wystawy paryskiej w 1937 roku. Nagrodzono je bowiem na kilku polach i tak w grupie V — *architektura i Urbanistyka* w klasie 17 — *urządzenie miast i wsi* Grand Prix otrzymał Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej jako całość, a w tej samej klasie w dziale *współpracownicy* profesor Oskar Sosnowski⁵, Stefan Dauksza i Mieczysław Kuzma otrzymali dyplomy honorowe⁶. W klasie 25–bis — *konserwacja zabytków historycznych* Grand Prix otrzymał znów Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej a dyplom honorowy Jan Zachwatowicz, w tej samej klasie w dziale „współpracownicy” dyplom honorowy otrzymał również Gerard Ciołek, natomiast złoty medal kolejni współpracownicy ZAP PW Stefan Dauksza, Stanisław Gałęzowski, Wojciech Jakimowicz i Jan Kurzątkowski. Dyplom pamiątkowy w tej klasie 25–bis przyznano Gerardowi Ciołkowi, Stefanowi Daukszy, Stanisławowi Gałęzowskiemu, Wojciechowi Jakimowiczowi, Janowi Kurzątkowskiemu, Mieczysławowi Kuzmie, Adamowi Siemaszko i Wandzie Kurzątkowskiej (wszyscy znów wymienieni jako Zakład Architektury Polskiej PW)⁷.

Równie ważna jak kwestie finansowe była organizacja pracy jednostki (przemianowanej w 1931 roku na Zakład Architektury Polskiej i Historii Sztuki). Bardzo szeroki zakres zadań, jaki postawił przed Zakładem profesor Sosnowski, wymagał również sporego grona specjalistów. Powstały więc w nim wyspecjalizowane sekcje i studia⁸ opracowujące poszczególne zagadnienia istotne dla badań nad dziedzictwem kulturowym Rzeczypospolitej, ale też zajmujące się projektowaniem czy konserwacją zabytków. Skupiały one przedstawicieli różnych dziedzin: architektów, historyków, historyków sztuki, etnografów, socjologów, których współpraca dawała nadspodziewane efekty. Jak pisał o atmosferze w Zakładzie Michał Walicki *urok zespołowej pracy, nieznanym wielu naukowym środowiskom Warszawy*⁹. Na przestrzeni lat struktura organizacyjna jednostki kilkukrotnie się zmieniała, zachowując jednak pewne podstawowe podziały powstałe już u zarania jej istnienia. Działające w niej działy, sekcje, studia i grupy zmieniały swe nazwy i zakresy działań. Dla lepszego zrozumienia tych przemian konieczne jest choćby krótkie omówienie poszczególnych części przedwojennego Zakładu Architektury Polskiej.

⁵ *Spis nagród za wystawę 1937 w Paryżu*, „Komunikaty SARP”, 1938, nr 1, s. 9.

⁶ Zakład Architektury Polskiej zaprezentował na wystawie paryskiej w 1937 roku kilka prac, m.in. mapę przedstawiającą zasięg architektury gotyckiej na wschodnie Europy, a także prace dotyczące miasta i twierdzy zamojskiej — model miasta w skali 1:500, plan opracowany na podstawie rysunków z 1704 roku, zdjęcie lotnicze miasta i projekt konserwacji obwarowań w skali 1:5000 przygotowany w 1936 roku przez Jana Zachwatowicza — *Katalog oficjalny Działu Polskiego na międzynarodowej wystawie Sztuka i Technika 1937 w Paryżu*, 1936, s. 103.

⁷ *Sprawozdanie o pracach jury międzynarodowego oraz pełny wykaz nagród i dyplomów przyznanych uczestnikom sekcji polskiej sporządzony na podstawie listy oficjalnej ogłoszonej w Dzienniku Urzędowym Republiki Francuskiej, aneks z dnia 22 lipca 1938 r.*, Warszawa 1939, s. 24–27.

⁸ M. Walicki, *Piękne szesnastolecie*, „Arkady”, 1938, r. IV, nr 12, s. 589; Zachwatowicz J., *Katedra Historii Architektury*, [w:] *Warszawska Szkoła Architektury*, Warszawa 1967, s. 162.

⁹ M. Walicki, *Piękne szesnastolecie*, „Arkady”, 1938, r. IV, nr 12, s. 589.

SEKCJA I — BUDOWNICTWA LUDOWEGO¹⁰
SEKCJA I — BUDOWNICTWA WIEJSKIEGO I SZTUKI LUDOWEJ¹¹

Badaniom prowadzonym przez Sekcję podlegał zarówno *cały organizm wsi, obejście gospodarskie, jak i poszczególne budowle i ich konstrukcje*¹². Szczególną uwagę kierowano na wszelkie archaiczne rozwiązania, mające sięgać *początków budownictwa drzewnego*. Takie prastare rozwiązania widział O. Sosnowski np. w stodołach łowickich z dachami wspartymi na sochach czy okrągłych budynkach gospodarskich. Pierwotnych cech doszukiwano się także w budownictwie obszarów górskich — Podhala i Huculszczyzny. Wobec dostrzeganych już w międzywojniu szybkich zmian jakie zachodziły w zabudowie wsi nawet z obszarów najbardziej oddalonych, jak Polesie czy Pogórze *zbadanie ginących mohikanów budownictwa ludowego* stawiało się *nakazem chwili, koniecznością dla narodu, pragnącego wiedzieć jakim było jego oblicze*¹³.

Już na początku istnienia Sekcji zarysowały się główne obszary jej zainteresowań czyli budownictwo terenów górskich (Podkarpacia i Podhala), byłego księstwa łowickiego oraz Kurpi. Badaniami nad budownictwem terenów górskich kierował asystent Jan Chmielewski, księstwo łowickie było natomiast domeną starszego asystenta Józefa Rouby¹⁴. W roku akademickim 1927/1928 prowadzono dalsze prace badawcze nad architekturą ludową wybranych regionów Polski. Prace te obejmowały wspomniane już były księstwo łowickie i Tatry, gdzie były już asystent Jan Chmielewski kontynuował prace pomiarowe szałasów wysokogórskich oraz systematyzował materiały dotychczas pozyskane. Na terenie Kurpiowszczyzny pracami kierował asystent Franciszek Piaścik, który kontynuował wyjazdy w teren oraz kontrolował pomiary kilku wsi wykonane wcześniej przez studentów Wydziału¹⁵. Do 1935 roku Sekcja skierowała swe zainteresowanie również na Huculszczyznę (tam badano budownictwo dolinowe i wysokogórskie, a także tamtejsze cerkwie) przy wsparciu Towarzystwa Przyjaciół Huculszczyzny, a także na Polesie (gdzie badano rozwój form budowlanych, konstrukcje i budownictwo sakralne) przy wsparciu departamentu nauki Ministerstwa Wyznań i Oświecenia Publicznego¹⁶. Prace na Hucul-

¹⁰ F. Piaścik, *Zbiory Sekcji Budownictwa Ludowego Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki PW*, „Biuletyn Naukowy ZAP i HS PW”, 1932, nr 1, s. 2; O. Sosnowski, *Zarys działalności Zakładu Architektury Polskiej w ubiegłym dziesięcioleciu*, ZAP i HS PW, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1933, nr 3, s. 102.

¹¹ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1935–36*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1937, nr 1, s. 104.

¹² O. Sosnowski, *Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej*, „Architektura i Budownictwo”, 1926, z. 5, s. 5.

¹³ O. Sosnowski, *Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej*, „Architektura i Budownictwo”, 1926, z. 5, s. 5.

¹⁴ O. Sosnowski, *Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej*, „Architektura i Budownictwo”, 1926, z. 5, s. 5.

¹⁵ O. Sosnowski, *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Politechniki Warszawskiej* [r.a. 1927/1928]; mps w zbiorach ZPA WA PW.

¹⁶ O. Sosnowski, *Uzupełnienie do: Zarys działalności Zakładu Architektury Polskiej*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1935, nr 4, s. 273.

szczyźnie prowadził najpierw jako student (wspólnie z Zygmuntem Stepińskim), a później jako stały współpracownik Sekcji I Jerzy Żukowski¹⁷, na Polesiu Zbigniew Dmochowski. Niestety z braku funduszy musiano wówczas wstrzymać wspomniane daleko już posunięte prace w dawnym księstwie łowickim i w Tatrach, roczna przerwa zdarzyła się również w badaniach nad Huculszczyzną w 1932 roku¹⁸. Badania dotyczące Kurpiowszczyzny zostały już wtedy (1935) zakończone i czekały na publikację. Opublikowano natomiast częściowe wyniki badań dla Huculszczyzny¹⁹ i Polesia²⁰. Bardzo krótko trwały natomiast zapowiadane jeszcze w 1935 roku²¹ prace na Pomorzu i w Wielkopolsce, gdzie tylko w roku akademickim 1935/1936 przy wsparciu Urzędu Konserwatorskiego w Poznaniu, Instytutu Bałtyckiego w Toruniu i powiatowych oddziałów Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego gdzie przez dwa miesiące zbadano aż 580 miejscowości, w których wykonano około 60 pomiarów. Pracami tymi kierował asystent Franciszek Piaścik mając do dyspozycji 15 studentów²². Ostatnim obszarem, którym zajęto się tuż przed wojną była Orawa. Poza badaniami ściśle regionalnymi prowadzono również studia bardziej ogólne. Sekcja przygotowywała na przykład publikację *Urządzenia ogniowe w budownictwie ludowym Polski*, do której wydania doszło jednak dopiero po wojnie pod zmienionym tytułem²³.

Odrębnym zagadnieniem w działalności Sekcji były wykonywane od 1921 roku, na terenie całej Polski, prace inwentaryzacyjne. Realizowano je początkowo tylko w ramach obowiązkowych ćwiczeń studenckich po 2 semestrze. Studenci pracowali w wybranej przez siebie wsi przy pomocy otrzymanego kwestionariusza i pod kontrolą asystentów wykonując albumy inwentaryzacji wsi. Ten sposób prowadzenia inwentaryzacji miał jednak pewne mankamenty. Szybko okazało się, że niektóre regiony kraju są już stosunkowo dobrze zinwentaryzowane, z innych natomiast prawie nie ma pomiarów. W połowie lat 30. ograniczono więc studentom swobodę wyboru tematu albumu. Wtedy też wstrzymano prace na terenie powiatów już dobrze zinwentaryzowanych, a wyznaczono

¹⁷ M. Neff, *Przedwojenne pomiary grazd huculskich wykonane w Zakładzie Architektury Polskiej wzorem dla schroniska na Kostrzycy*, „Studia do Dziejów Architektury i Urbanistyki w Polsce”, 2018, t. 1, s. 100.

¹⁸ J. Żukowski, *Ze studiów nad huculskim budownictwem drzewnym*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1937, nr 1, s. 84.

¹⁹ J. Żukowski, *Huculszczyzna, przyczynki do badań nad budownictwem ludowym*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1935, nr 4, s. 274–310; J. Żukowski, *Ze studiów nad huculskim budownictwem drzewnym*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1937, nr 1, s. 84–95.

²⁰ Z. Dmochowski, *Sprawozdanie z pomiaru inwentaryzacyjnego na terenie pow. Stolińskiego 17.VIII.–12.IX.1933*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1933, nr 2, s. 93–98 i Z. Dmochowski, *Sprawozdanie ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1935, nr 4, s. 311–334.

²¹ O. Sosnowski, *Uzupełnienie do: Zarys działalności Zakładu Architektury Polskiej*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1935, nr 4, s. 273.

²² *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1935–36*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1937, nr 1, s. 106.

²³ G. Ciołek, *Urządzenia ogniowe i ich wpływ na rozwój planu chałupy wiejskiej*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1947, t. 9, s. 369–378.

te, w których prace należało zintensyfikować. Przez cały okres międzywojenny do zbiorów Zakładu trafiało rocznie po kilkadziesiąt albumów. Przykładem może być tu rok akademicki 1927/1928, gdy ukończono 58 kolejnych albumów²⁴ a ich ogólna liczba sięgnęła już 228²⁵. W 1932 roku było to już 336 albumów²⁶, a w 1935 roku — 502²⁷. W sumie powstało 607 albumów. Niejako rozszerzeniem programu inwentaryzacyjnego była podjęta w 1935 roku współpraca ze Związkiem Słuchaczy Architektury, który organizował grupowe wyjazdy terenowe pod kierunkiem instruktora z Zakładu, co pozwoliło też podnieść poziom wykonywanych pomiarów²⁸. W ramach tych wyjazdów poza wspomnianą już Wielkopolską i Pomorzem inwentaryzowano Wileńszczyznę (1937, 1938 — instruktor W. Minich), Nowogródzkię (1937, 1938 — Cz.W. Krassowski), Podlasie (1937, 1938 — Cz.W. Krassowski), Polesie (1936 — Cz.W. Krassowski i W. Minich; 1937 — Z. Dmochowski; 1938 — R. Wiśniewski i J. Jakubowicz), Huculszczyznę (1936 — J. Żukowski; 1937, 1938 — J. Bubicz i K. Tor), Bojkowszczyznę (1937 — S.J. Olczak, F. Strzałka; 1938 — L. Fomin), Łemkowszczyznę (1937 — W. Korzeniewicz; 1938 — W. Świątecki), miasteczko Zakliczyn (1938 — Wł. Szkatulnik) i Orawę (1938 — Z. Dmochowski, A. Supińska, Z. Waclawek; 1939 — Cz.W. Krassowski²⁹).

Poza pracami inwentaryzacyjnymi i *stricto* badawczymi zarówno Zakład, jak i jego sekcje zajmowały się również popularyzacją wiedzy. Jednym z bardziej efektywnych działań w tym zakresie był cykl sześciu odczytów o budownictwie wsi polskiej, emitowanych na antenie Polskiego Radia w 1939 roku. Pierwsza audycja dotyczyła „Bogactwa form budownictwa wiejskiego”, kolejne trzy budownictwa wybranych regionów: Kurpiowszczyzny, Orawy i Huculszczyzny, a ostatnie dwa architektury dworskiej i sakralnej. Wykład wstępny i dwa ostatnie wygłosił profesor Oskar Sosnowski, o regionach opowiadali zaś specjalizujący się w nich członkowie Sekcji — Franciszek Piaścik mówił o Kurpiach, Zbigniew Dmochowski o Orawie, a Jerzy Żukowski o Huculszczyźnie. Członkowie Sekcji przygotowali również specjalną broszurę zawierającą ilustracje do owego cyklu³⁰.

²⁴ Więcej o Albumach Inwentaryzacji Wsi m.in. w: M. Rozbicka, *Dwory, w Albumach Inwentaryzacji Wsi Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (1921–1939)*, Warszawa 2015, s. 11–23, tam dalsza literatura.

²⁵ Sosnowski O., *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Politechniki Warszawskiej [r.a. 1927/1928]*; mps w zbiorach ZPA WA PW, s. 5.

²⁶ F. Piaścik, *Zbiory Sekcji Budownictwa Ludowego Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki PW*, „Biuletyn Naukowy ZAP i HS PW”, 1932, nr 1, s. 2.

²⁷ F. Piaścik, *Zbiory Sekcji Budownictwa Ludowego Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki PW, ciąg dalszy. Katalog miejscowości zinwentaryzowanych w okresie od 1 lipca 1931 do 1 lipca 1935 r.*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1935, nr 1, s. 1–5.

²⁸ F. Piaścik, *Zbiory Sekcji Budownictwa Ludowego Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki PW, ciąg dalszy. Katalog miejscowości zinwentaryzowanych w okresie od 1 lipca 1931 do 1 lipca 1935 r.*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1935, nr 1, s. 3.

²⁹ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1936–37*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 1, s. 114; Rozmowa z p. Marią Piechotką z roku 2017 w zb. ZAP WA PW.

³⁰ *Budownictwo wsi polskiej, broszura pomocnicza do audycji Polskiego Radia*, Warszawa 1939.

Od 1935 roku w Sekcji pracowano także nad współczesnymi problemami architektonicznymi związanymi z wsią. Dotyczyły one m.in. rozplanowania wzorowej zagrody, regulacji wsi czy zastosowania form tradycyjnych we współczesnej architekturze wiejskiej.

DZIAŁ OGÓLNY/SEKCJA II — HISTORII SZTUKI (OGÓLNA)³¹

W ramach tej sekcji prowadzono większość działalności *stricte* naukowej oraz publikacyjnej Zakładu (patrz aneks — *Bibliografia*). W jej pracach brali udział zarówno badacze zaangażowani w prace innych Sekcji Zakładu, jak i ci nie „przypisani” do żadnej z nich. Wymienić tu należy przede wszystkim samego profesora O. Sosnowskiego, który opracowywał swą publikację pt. *Dzieje budownictwa w Polsce*. Poza tym udzielali się również Piotr Biegański, Gerard Ciołek, Stanisław Herbst, Witold Kieszkowski, M. Markiewiczówna, Zygmunt Novák, Jerzy Raczyński, Tymoteusz Sawicki, Stefan Sienicki, Juliusz Starzyński, Michał Walicki, Jarosław Wojciechowski, Witold Wyszynski, Jan Zachwatowicz, Bruno Zborowski.

DZIAŁ INWENTARYZACJI^{32/}

SEKCJA II — INWENTARYZACYJNO-POMIAROWA^{33/} SEKCJA III — POMIARÓW INWENTARYZACYJNYCH³⁴

Dział/Sekcja zajmowała się gromadzeniem podstawowego materiału do badań nad dawną architekturą, jakim są bez wątpienia jej dokumentacje pomiarowe. Już od początku działalności Zakładu rozpoczęto kolekcjonować, ale też wykonywać nowe pomiary architektoniczne. Pomiary te stały zawsze na bardzo wysokim poziomie, a przy ich opracowywaniu sięgano czasem po metody nowatorskie. Do wykonywania pomiarów poza instrumentami tradycyjnymi używano również na przykład nowoczesnego fotogrametru, skonstruowanego według pomysłu Jerzego Raczyńskiego. Właśnie dzięki fotogrametrii na podstawie zdjęć Konrada Kłosa oraz kilku notatek pomiarowych wykonano dokumentację rysunkową zniszczonej podczas I wojny światowej bożnicy w Śniadowie³⁵. Przy

³¹ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1936–37*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 1, s. 114–115; *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1937–38*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 4, s. 381.

³² O. Sosnowski, *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Politechniki Warszawskiej* [r.a. 1927/1928]; mps w zbiorach ZPA WA PW.

³³ Sosnowski O., *Zarys działalności Zakładu Architektury Polskiej w ubiegłym dziesięcioleciu*, „Biuletyn Naukowy ZAP i HS PW”, 1933, nr 3, s. 102.

³⁴ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1935–36*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1937, nr 1, s. 109.

³⁵ Sosnowski O., *Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej*, „Architektura i Budownictwo”, 1926, z. 5, s. 9; Jerzy Raczyński jeszcze w trakcie studiów na Politechnice w Charlottenburgu odbył wojсковy kurs fotogrametrii, w czasie wojny polsko-bolszewickiej był także instruktorem aerofotogrametrii w Oficerskiej Szkole Obserwatorów Lotniczych — A. Kriegseisen, *Jerzy Raczyński — historyk i konserwator architektury*, „Folia Historiae Artium”, SN, 1995, t. 1.

wykonywaniu pomiarów pracowała większość architektów i studentów architektury związanych z Zakładem. Ich zestawienie zachowało się jednak tylko dla roku akademickiego 1927/1928. Przy pracach inwentaryzacyjnych czynnych było wówczas 7 asystentów (st. asystent, architekt Jerzy Raczyński, st. asystent, architekt Zygmunt Novák, asystenci: Stanisław Jakimowicz, Antoni Kraszewski, Piotr Koziński, Franciszek Piaścik) i 14 studentów Wydziału Architektury (Jerzy Kędziński, Mieczysław Krąkowski, Stefan Liszka, Witold Proszynski, Aleksander Rafalski i Bronisław Żywno³⁶). W zakładowej rysowni pracowali starszy asystent Helena Jarosz Fedrowska oraz studenci: Józef Andrzejewski, Irena Czczotówna, Czesław Doria-Dernałowicz, Bohdan Guerquin, Bolesław Kołakowski, Halina Kosmólska, Bohdan Łossakiewicz i Alina Modzelewska. Początkowo Sekcją kierował Jerzy Raczyński, a po jego śmierci Jan Zachwatowicz i jako zastępca Bohdan Guerquin³⁷. W 1938 roku kierownictwo Sekcji przejął Bohdan Guerquin³⁸.

Zbiór pomiarów przynależny Działowi II/Sekcji III rósł systematycznie od 1922 roku, kiedy to liczył on zaledwie 107 rysunków by w kolejnych latach osiągnąć imponujące rozmiary (w 1923 roku — 261 rysunków, w 1924 roku — 398, w 1925 — 470, w 1926 — 647, w 1927 — 796, w 1928 — 1024, w 1929 — 1424, w 1930 — 1565, w 1931 — 1674, w 1932 — 1752³⁹, w 1936 — 2752⁴⁰, w 1937 — 2836⁴¹, w 1938 — 3181⁴²). W liczbie tej zawierały się również pomiary monumentalnego budownictwa drzewnego, których zbiór w 1936 roku stanowiły 103 obiekty⁴³. Podobnie jak z rysunkami rzecz się miała ze zbiorem klisz, których w 1923 roku było 427, a w 1932 już 6888. Poza ogólną liczbą rysunków i zdjęć brak jest jednak szczegółów dotyczących mierzonych obiektów oraz osób wykonujących pomiary. Dość szczegółowych informacji na ten temat dostarcza jedynie, przytaczane już wielokrotnie, sprawozdanie za rok akademicki 1927/1928. Na początku tego okresu w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej znajdowały się pomiary 150 obiektów/budowli na (796 planszach), na koniec roku było to już 195 pomiarów budowli i 1024 rysunki⁴⁴. W roku akademickim 1927/1928 włączono do zbiorów 25 pomiarów opracowanych w Za-

³⁶ Życiorys B. Żywno w: A. Tanikowski, *Przed Stellą: Od Sosnowskiego do Piechotków*, [w:] *Frank Stella i synagoga dawnej Polski*, Warszawa 2016, s. 216–222.

³⁷ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1935–36*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1937, nr 1, s. 109.

³⁸ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1937–38*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 4, s. 381.

³⁹ Sosnowski O., *Zarys działalności Zakładu Architektury Polskiej w ubiegłym dziesięcioleciu*, ZAP i HS PW, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1933, nr 3, s. 102.

⁴⁰ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1935–36*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1937, nr 1, s. 109.

⁴¹ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1936–37*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 1, s. 115.

⁴² *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1937–38*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 4, s. 381.

⁴³ *Zbiory Sekcji Pomiarów Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki P.W., Budownictwo drzewne*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1936, nr 3, s. 141–152.

⁴⁴ Sosnowski O., *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Politechniki Warszawskiej [r.a. 1927/1928]*; mps w zbiorach ZPA WA PW, s. 3.

kładzie (zarówno obiektów mierzonych przez studentów w trakcie ćwiczeń inwentaryzacyjnych, które to pomiary dodatkowo kontrolowano, jak i pomierzonych w ramach prac Zakładu) dotyczyły one m.in. kościoła w Prandocinie (pomiar wykony przez studentów w 1925 roku, a następnie skontrolowany), kościoła pofranciszkańskiego w Radziejowie, bożnicy drewnianej w Sidrze, fary w Trzemesznie, zamku Krzyżtopór czy fary we Włodawie. Do większości pomiarów dołączona była dokumentacja fotograficzna, czasem bardzo obszerna, tak jak w przypadku wspomnianego zamku Krzyżtopór, gdzie wykonano aż 50 zdjęć⁴⁵. Poza pomiarami wykonywanymi w Zakładzie do zbiorów trafiały również wybrane prace studentów wyższych lat. W sumie było to 13 pomiarów dokumentujących m.in. bramę wjazdową i basztę przy opactwie w Sulejowie (student Janiec), pawilon ogrodowy w pałacu Słuszków w Warszawie (student D. Zaleski), pałac Szustra w Warszawie (studenci Moldzyński, Kowalewski, Dobrowolski) oraz Domek Loretański na Pradze (studenci Czeczotówna i Strawiński).

Pomiary wykonywano również na potrzeby pracy innych sekcji i tak na przykład w roku akademickim 1935/1936 dla Sekcji VI — Historii fortyfikacji mierzono twierdzę w Modlinie oraz zamki na Podolu (Jazłowiec, Buczacz, Podzameczek i Złoty Potok, gdzie pojechało aż 17 osób) oraz w Koźminie⁴⁶. W roku akademickim 1937/1938 dla Sekcji VI mierzono zamek i fortyfikacje miejskie w Ołyce oraz zamek w Dubnie, a dla Studium Liturgicznego kościół cysterski w Wąchocku⁴⁷.

Zakład otrzymywał też zlecenia państwowe (np. w połowie lat 20. podjęto systematyczną akcję inwentaryzacji drewnianych bożnic z terenu województwa białostockiego na zamówienie Ministerstw Wyznań i Oświecenia Publicznego, na zlecenie konserwatorów okręgów zajmowano się m.in. inwentaryzacją zamków na kresach południowo-wschodnich — patrz artykuł Piotra Laska) i prywatne (w roku akademickim 1937/1938 na takie zlecenie wykonano pomiar skrzydła Collegium Nobilium w Drohiczynie)⁴⁸.

DZIAŁ URBANISTYKI/SEKCJA IV — URBANISTYKI⁴⁹

Szeroko pojętym dziedzictwem urbanistycznym, jego dokumentacją oraz zachowaniem zajmował się Dział Urbanistyki, a później Sekcja IV — Urbanistyki. W początkowym okresie jej głównym zadaniem było gromadzenie historycznych planów miast, ale także współczesnych, pomiarowych i regulacyjnych. Były to zarówno oryginały, jak i kopie (odbitki i przerysy wykonywane w Zakładzie) kupowane lub ofiarowane do zbiorów. W zbiorze były również opracowania graficzno-naukowe wymienionych planów wykonywa-

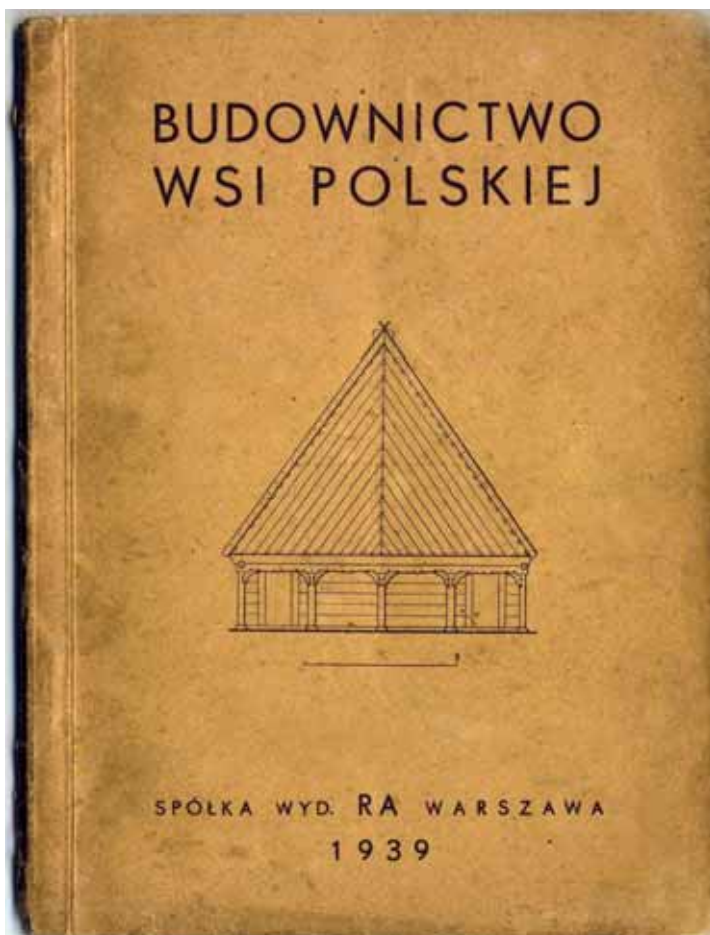
⁴⁵ Sosnowski O., *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Politechniki Warszawskiej* [r.a. 1927/1928]; mps w zbiorach ZPA WA PW, s. 2.

⁴⁶ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1935–36*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1937, nr 1, s. 109.

⁴⁷ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1937–38*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 4, s. 381.

⁴⁸ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1937–38*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 4, s. 381.

⁴⁹ Sosnowski O., *Zarys działalności Zakładu Architektury Polskiej w ubiegłym dziesięcioleciu*, „Biuletyn Naukowy ZAP i HS PW”, 1933, nr 3, s. 107.

Ilustracja 1-2. Okładka broszury *Budownictwo wsi polskiej*, broszura pomocnicza do audycji Polskiego Radia, Warszawa 1939

ne przez pracowników Zakładu Architektury Polskiej. Zebrany materiał posłużył przede wszystkim do prac badawczych Zakładu. To on był podstawą zarówno dla wydanej w 1929 roku książki Adama Kuncewicza *Plany przeglądowe miast polskich*⁵⁰, jak i dzieła profesora Oskara Sosnowskiego *Powstanie, układ i cechy charakterystyczne sieci ulicznej na obszarze wielkiej Warszawy*⁵¹. Niejako kontynuacją tego ostatniego dzieła było opracowanie przez M. Kuzmę, w ramach Sekcji IV, planu Warszawy z 1771 roku wykonanego w skali 1:2500 na podkładzie planu stolicy z 1925 roku. Plan ten zaprezentowano na wystawie paryskiej w 1937 roku (zachowany w zbiorach ZAP WA PW)⁵². To właśnie *za studia nad planami historycznymi Warszawy i za prace nad konserwacją zabytków* Sekcja otrzymała na wystawie nagrodę Grand Prix⁵³.

⁵⁰ A. Kuncewicz, *Plany przeglądowe miast polskich*, Warszawa 1929.

⁵¹ O. Sosnowskiego, *Powstanie, układ i cechy charakterystyczne sieci ulicznej na obszarze wielkiej Warszawy*, Warszawa 1930.

⁵² *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1936–37*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 1, s. 115.

⁵³ *Spis nagród za wystawę 1937 w Paryżu*, „Komunikaty SARP”, 1938, nr 1, s. 9.

Należący do Działu/Sekcji wspomniany już zbiór planów w roku akademickim 1927/1928 liczył 276 plansz (planów) dotyczących 106 miast. Tylko w tym roku przybyły pozycje dotyczące 53 miast na 91 planszach. W tym 48 planów wykonanych w Zakładzie, 29 kart z dzieła Puffendorfa zakupionych dla ZAP przez Departament Nauki Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, a także 14 innych planów otrzymanych w darze od Magistratu Miasta Siedlec, profesora Stanisława Noakowskiego, i innych darczyńców. Niestety w drugiej połowie lat 30. proces powiększania się zbioru niemal zupełnie się zatrzymał. W 1935 roku archiwum Sekcji liczyło 524 plany⁵⁴, w 1937 roku było to 527 planów⁵⁵, a w roku następnym zbiór się już nie powiększył⁵⁶.

W roku akademickim 1927/1928 działem kierował starszy asystent architekt Adam Kuncewicz, a osiem lat później Witold Wyszyński (więcej o działalności Sekcji w odniesieniu do Warszawy w artykule Alicji Szmelter i Justyny Zdunek-Wielgołaskiej).

DZIAŁ POLICHROMII⁵⁷/
DZIAŁ INWENTARYZACJI MALARSKIEJ⁵⁸/DZIAŁ MALARSKI⁵⁹/
SEKCJA V — HISTORII SZTUKI⁶⁰/SEKCJA V — MALARSKA⁶¹

Jej zadaniem była inwentaryzacja i dokumentacja malarstwa monumentalnego, dająca możliwość studiów porównawczych nad rozproszonymi obiektami. W ramach prac Sekcji przystąpiono do wykonywania barwnych kopii dzieł malarstwa monumentalnego. Barwna fotografia przy ówczesnym stanie techniki nie dawała bowiem zadowalających rezultatów. Kopie wykonywano więc w technice możliwie zbliżonej do oryginału, w skalach zwykle 1:2, 1:3, 1:5, z dokładnym odtworzeniem rysunku i barwy. Inwentaryzowano również stan zachowania malowidła z oddaniem m.in. plam, uszkodzeń, czy zacieków.

W pracach Sekcji brali udział słuchacze Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej oraz warszawskiej Szkoły Sztuk Pięknych⁶². Funkcję Kierownika Działu Poli-

⁵⁴ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1935–36*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1937, nr 1, s. 110.

⁵⁵ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1936–37*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 1, s. 115.

⁵⁶ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1937–38*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 4, s. 381.

⁵⁷ O. Sosnowski, *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Politechniki Warszawskiej [r.a. 1927/1928]*; mps w zbiorach ZPA WA PW.

⁵⁸ *Wileńskie Towarzystwo Artystów Plastyków 1920–1930*, Wilno ca. 1931, s. 9.

⁵⁹ *Katalog działu malarskiego w zbiorach Sekcji Malarskiej Zakładu Architektury i Historii Sztuki*, rękopis w zb. naukowych ZAP WA PW.

⁶⁰ O. Sosnowski, *Zarys działalności Zakładu Architektury Polskiej w ubiegłym dziesięcioleciu*, „Biuletyn Naukowy ZAP i HS PW”, 1933, nr 3, s. 104.

⁶¹ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1935–36*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1937, nr 1, s. 109; *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1936–37*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 1, s. 115.

⁶² J.Z. (Jan Zachwatowicz), *Polichromie i ich inwentaryzacja*, „Młoda Architektura”, 1938, nr 3, s. 16–17.

chromii od 1925 roku pełnił jako student Wydziału Architektury Stefan Dauksza⁶³. Funkcję tę zachował Dauksza również po porzuceniu studiów na Architekturze i przeniesieniu się do Szkoły Sztuk Pięknych. W sprawozdaniu za rok akademicki 1927/1928 nadal był on wymieniony jako pełniącym obowiązki kierownika. W roku akademickim 1935/1936 funkcję tę pełnił (już jako doktor) Jan Zachwatowicz⁶⁴.

Prace dokumentacyjne rozpoczęto już w 1922 roku. Wykonano wtedy dokumentację dekoracji malarskiej w zrujnowanym kościele popijarskim w Lubieszowie na Polesiu (Leon M. Suzin i Piotr Kwiek). W 1924 roku przystąpiono do prac dokumentacyjnych polichromii w kościele drewnianym w Boguszycach. W roku akademickim 1927/1928 ukończono „zdjęcia barwne” stropów nad nawami bocznymi (2 plansze w skali 1:5).

W 1925 roku rozpoczęto prace nad dokumentacją polichromii z drewnianego kościoła w Dębnie w powiecie nowotarskim. W roku akademickim 1927/1928 zakończono inwentaryzację stropu nawy głównej oraz prawej nawy bocznej (2 plansze skala 1:5). W ramach prac Sekcji wykonano m.in. dokumentację polichromii w kolegiacie sandomierskiej, w kościele w Trybuszu (Wojciech Jakimowicz) i w kościele w Binarowej (Stefan Deubel i Wojciech Jakimowicz 1936–1937). Dokumentacja malarska z kościoła w Binarowej była ostatnią jaka wpłynęła do zbiorów Zakładu Architektury Polskiej przed wybuchem wojny. W ramach prac Działu/Sekcji nie ograniczano się wyłącznie do dokumentowania malarstwa z kościołów katolickich. Prace wykonywano również w cerkwiach. Na przykład w 1926 roku Halina Kosmólska wykonała widok perspektywiczny wnętrza cerkwi w Dobrowlanach w powiecie zaleszczyckim, czy na Kołozży w Grodnie, gdzie w 1928 roku Stefan Dauksza zadokumentował fragmenty ścian. Dwa lata później rozpoczęto wykonywanie dokumentacji dla malarstwa żydowskiego. Jan Zachwatowicz sporządził wówczas kopię barwną (akwarela i tempera na papierze, w skali 1:4) polichromii ze stropu alkierza bożnicy w Zabłudowie⁶⁵. Zajmowano się też malowidłami z pałaców — m.in. w Świacku i Otwocku Starym.

W sumie do 1939 roku wykonano przynajmniej 111⁶⁶ plansz z kopiami dekoracji malarskiej z 27 obiektów. W okresie działalności Działu/Sekcji inwentaryzacje dla Działu

⁶³ *Wileńskie Towarzystwo Artystów Plastyków 1920–1930*, Wilno ca. 1931, s. 9.

⁶⁴ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1935–36*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1937, nr 1, s. 109; *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1935–36*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 1, s. 115.

⁶⁵ *Katalog działu malarskiego w zbiorach Sekcji Malarskiej Zakładu Architektury i Historii Sztuki*, rękopis w zb. naukowych ZAP WA PW; Zachwatowicz J., *Zbiory Sekcji Malarskiej Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej*, „Biuletyn Naukowy ZAP i HS PW”, 1932, nr 2, s. 53.

⁶⁶ *Katalog działu malarskiego w zbiorach Sekcji Malarskiej Zakładu Architektury i Historii Sztuki*, rękopis w zb. naukowych ZAP WA PW, zawiera tylko 104 pozycje informacji. O kolejnych kopiach barwnych informacji dostarcza: *Katalog oficjalny Działu Polskiego na międzynarodowej wystawie Sztuka i Technika 1937 w Paryżu*, s. 104–105, 1937, nie wiadomo jednak czy wymienione w nim dodatkowe obiekty stały się oficjalnie częścią zbioru; *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1937–38*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 4, s. 381 mówi o 111 pozycjach.

wykonywali: Helena Bukowska (1925–1928 słuchaczka Szkoły Sztuk Pięknych), Stefan Dauksza (1924–1929, jako student architektury i słuchacz Szkoły Sztuk Pięknych), Stefan Deubel (1936–1937), Stanisław Gałęzowski (1930), Wojciech Jakimowicz (1936–1937), Stefan Just (1928–1929 słuchacz Szkoły Sztuk Pięknych), K. Knot (1935–1936), Zofia Kodisówna (1925–1928 słuchaczka Szkoły Sztuk Pięknych), Halina Kosmólska (1926), A. Kozakiewicz, Jan Kurzątkowski (1928, 1930), Piotr P. Kwiek (1922), Gustaw Pielecki (1925–1926 słuchacz Szkoły Sztuk Pięknych), Aleksander Rak (1924, 1925, 1927, słuchacz Szkoły Sztuk Pięknych), profesor Oskar Sosnowski (1927), Leon M. Suzin (1922), Wanda Sztechartówna (1925–1928, 1930 słuchaczka Szkoły Sztuk Pięknych), Jan Tokarzewski (1925), Waclaw Ujejski (1924, 1925, 1927, słuchacz Szkoły Sztuk Pięknych), J. Wdowiszewski (1928), Jan Zachwatowicz (1927, 1929–1931), Maria Zachwatowicz (1929–1930), D. Zalewski (1927).

W kolekcji Działu/Sekcji znalazły się również prace powstałe przed założeniem Zakładu. Były to rysunek Wawrzynieckiego, przedstawiający głowę króla Władysława Jagiełły z wawelskiego nagrobka z 1909 roku oraz rysunki profesora Zygmunta Kamińskiego chrzcielniczy z kościoła św. Janów w Toruniu oraz portalu z Kościoła Panny Marii również z Torunia. Oba rysunki powstały podczas wycieczki architektów polskich na Pomorze i do Gdańska w marcu 1920 roku⁶⁷.

Prawie całe zbiory Działu/Sekcji przepadły w czasie II wojny światowej. Do dziś zachowały się jedynie dwa jego fragmenty — plansza z pomiarem wrót ikonostasu cerkwi w Supraślu, wykona przez Marię i Jana Zachwatowiczów w 1930 roku oraz kopia obrazu Canaletta w skali 1:1 przedstawiająca Widok Krakowskiego Przedmieścia, wykonana przez Stefana Daukszę w 1930 roku znajdująca się obecnie w Sali Rady Wydziału Architektury PW. Część zbioru znamy również z przedwojennych publikacji. Dotyczą one m.in. kościoła w Binarowej⁶⁸, kościoła w Boguszycach⁶⁹, kościoła w Czerwińsku⁷⁰, kościoła w Dębnie⁷¹, cerkwi na Kołozy w Grodnie⁷², kościoła w Grybowie⁷³, kościoła pocysterskiego w Łądzie⁷⁴,

⁶⁷ J. Sosnkowski, *Wycieczka architektów polskich na Pomorze i do Gdańska*, „Tygodnik Ilustrowany”, nr 14, 1920, s. 262–278.

⁶⁸ Stefan Deubel, 1936–37, *Złożenie do grobu*, skala 1:3, nr inw. 104, publ. w: „Młoda Architektura”, nr 3, 1938, s. 16.

⁶⁹ Stefan Dauksza, Aleksander Rak, Waclaw Ujejski, 1924–1927, strop w prezbiterium, skala 1:5, nr inw. 1, strop nawy prawej, skala 1:5, nr inw. 4, strop nawy lewej, skala 1:5, nr inw. 5, [w:] J. Przeworska, M. Walicki, *Strop z XVI w. kościoła w Boguszycach*, „Studja do dziejów sztuki w Polsce”, t. I, Warszawa 1929.

⁷⁰ Jan Tokarzewski, 1925, *fragment malowidła na ścianie tęczowej na poddaszu*, skala 1:2, nr inw. 56, [w:] J. Starzyński, M. Walicki, *Malarstwo monumentalne w Polsce średniowiecznej*, Warszawa 1929.

⁷¹ Zofia Kodisówna, Wanda Sztechartówna, Helena Bukowska, 1925–1928, fragment stropu prezbiterium, skala 1:5, nr inw. 27, [w:] J. Starzyński, M. Walicki, *Malarstwo monumentalne w Polsce średniowiecznej*, Warszawa 1929.

⁷² Stefan Dauksza, fragment ściany, skala 1:5, nr inw. 63, [w:] M. Walicki, *Cerkiew św. św. Borysa i Gleba na Kołozy pod Grodnem*, „Studja do dziejów sztuki w Polsce”, t. I, Warszawa 1929.

⁷³ Wanda i Jan Kurzątkowscy, *Pogrzeb św. Jana*, skala 1:5, nr inw. ..., „Arkady”, 1938, nr 12, s. 587.

⁷⁴ Stefan Just, 1928, *św. Jerzy*, skala 1:3, nr inw. 58, [w:] J. Starzyński, M. Walicki, *Malarstwo monumentalne w Polsce średniowiecznej*, Warszawa 1929.

kaplicy św. Trójcy w Lublinie⁷⁵, Kolegiaty Sandomierskiej⁷⁶, cerkwi w Supraślu⁷⁷, portalu z kościoła Panny Marii w Toruniu⁷⁸, Zamku Królewskiego w Warszawie⁷⁹.

Pokłosiem działalności sekcji były też publikacje — zarówno te traktujące o całości zagadnienia malarstwa ściennego, jak i te dotyczące poszczególnych obiektów. Już w 1929 roku w wydawnictwie Zakładu Architektury Polskiej ukazała się nieduża popularno-naukowa książka Juliusza Starzyńskiego i Michała Walickiego pt. *Malarstwo monumentalne w Polsce średniowiecznej*⁸⁰. W przygotowaniu była natomiast książka *Polichromie kościołów drewnianych*. Z publikacji dotyczących poszczególnych obiektów warto przytoczyć te dotyczące stropu z kościoła w Boguszycach⁸¹ (prace nad tym tekstem rozpoczął M. Walicki jeszcze jako słuchacz Historii Sztuki na Uniwersytecie Warszawskim przy współudziale doktor J. Przeworskiej w roku akademickim 1927/1928⁸²), kaplicy św. Trójcy⁸³ czy malowidła z Zamku Warszawskiego⁸⁴. Dwadzieścia plansz ze zbiorów Sekcji pokazywano również na wystawie paryskiej w 1937 roku (dotyczyły one wspomnianych już kopii kaplicy zamkowej w Lublinie — 2 plansze oraz kościołów w Sandomierzu — 2 plansze, Dębnie — 3 plansze, Boguszycach — 3 plansze, Trybszu — 2 plansze, a także niewymienionych wcześniej kościołów z Grybowa, Grębienia — 2 plansze, Orawki — 2 plansze, i Skolmina)⁸⁵. Prace zostały docenione przez międzynarodowe jury, a ich autorzy nagrodzeni złotymi medalami i dyplomami pamiątkowymi (patrz wyżej).

⁷⁵ Stefan Dauksza, Stefan Just, 1927, *święci anachoreci*, skala 1:3, nr inw. 31, [w:] J. Starzyński, M. Walicki, *Malarstwo monumentalne w Polsce średniowiecznej*, Warszawa 1929 oraz M. Walicki, *Malowidła ściennie kościoła św. Trójcy na zamku w Lublinie (1418)*, „Studja do dziejów sztuki w Polsce”, t. III, Warszawa 1930; *Wskreszenie Łazarza*, skala 1:3, nr inw. 34, *Gościnność Abrahama*, skala 1:3, nr inw. 37, *Ojcowie Kościoła*, nr inw. 38, *Oftarowanie w Świątyni*, nr inw. 33, [w:] M. Walicki, *Malowidła ściennie kościoła św. Trójcy na zamku w Lublinie (1418)*, „Studja do dziejów sztuki w Polsce”, t. III, Warszawa 1930.

⁷⁶ Jan Zachwatowicz, 1930 r., *Polichromia Wjazd do Jerozolimy*, skala 1:3, nr inw. 87, „Arkady”, 1938, nr 12, s. 580 oraz „Młoda Architektura”, nr 3, 1938, s. 16; Stanisław Gałęzowski, 1930 r., *Polichromia Odwiedziny Grobu*, skala 1:3, nr inw. 88, „Młoda Architektura”, nr 3, 1938, s. 16 oraz „Arkady”, 1938, nr 12, s. 589.

⁷⁷ Jan i Maria Zachwatowiczowie 1929/1930, *wrota ikonostasu*, skala 1:2, nr inw. 93, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XXXVIII, z. 3–4, 1993, ryc. 1.

⁷⁸ Zygmunt Kamiński, 11.03.1920, *Portal* (rysunek), nr inw. 80, [w:] J. Sosnkowski, *Wycieczka architektów polskich na Pomorze i do Gdańska*, „Tygodnik Ilustrowany”, nr 14, 1920, s. 263.

⁷⁹ Stefan Dauksza, 1929, *Anioł zwiastujący*, skala 1:3, nr inw. 71, [w:] M. Walicki, *fragment gotyckich malowideł ściennych w zamku warszawskim*, „Studja do dziejów sztuki w Polsce”, t. II, Warszawa 1930, s. 84.

⁸⁰ J. Starzyński, M. Walicki, *Malarstwo monumentalne w Polsce średniowiecznej*, Warszawa 1929.

⁸¹ J. Przeworska, M. Walicki, *Strop z XVI w. kościoła w Boguszycach*, „Studja do dziejów sztuki w Polsce”, t. I, Warszawa 1929, s. 105–115.

⁸² O. Sosnowski, *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Politechniki Warszawskiej* [r.a. 1927/1928]; mps w zbiorach ZPA WA PW, s. 6.

⁸³ M. Walicki, *Malowidła ściennie kościoła św. Trójcy na zamku w Lublinie (1418)*, „Studja do dziejów sztuki w Polsce”, t. III, Warszawa 1930, s. 1–92.

⁸⁴ M. Walicki, *Fragment gotyckich malowideł ściennych w zamku warszawskim*, „Studja do dziejów sztuki w Polsce”, t. II, Warszawa 1930.

⁸⁵ *Katalog oficjalny Działu Polskiego na międzynarodowej wystawie Sztuka i Technika 1937 w Paryżu*, 1937, s. 104–105.

SEKCJA VI — OBWAROWAŃ STAŁYCH⁸⁶/ SEKCJA VI — HISTORIA FORTYFIKACJI⁸⁷

W pracach sekcji brał udział sam profesor Oskar Sosnowski oraz Stanisław Herbst, Jan Zachwatowicz, Bohdan Guerquin i Zofia Wartałowska, a jako instruktorzy pomiarowi pracowali G. Ciołek, L.M. Dąbrowski i St. Żaryn, Tadeusz Głogowski.

W ramach sekcji działały również Studia zajmujące się zagadnieniami bardziej szczegółowymi. Przed wybuchem wojny był to trzy Studia: Wołyńskie, Podolskie, na kresach północno-wschodnich i Czerwonoruskie. Prowadzono też prace m.in. nad monografią twierdzy jasnogórskiej, obwarowaniami Lwowa i Lublina, zespołem Modlin-Praga-Serock (z badaniami w archiwach Sztabu Głównego i Comité oraz Comité du Génie w Paryżu), badania i pomiary zamków Ciechanowie i Lesku, a także prace nad obwarowaniami Warszawy. Te ostatnie związane były z robotami przy odsłanianiu murów Starego Miasta, które z ramienia Zarządu Miejskiego prowadził Jan Zachwatowicz.

Sekcja prowadziła też wspólnie z Uniwersytetem Warszawskim i Zakładem Archeologii Przedhistorycznej prace archeologiczne na grodzisku w Sąciesce⁸⁸.

STUDIUM 1 — WNEŹRZA I SPRZĘTU⁸⁹

Studium powstałe w 1936 roku i kierowane przez docenta inż. architekta Stefana Siemickiego zajmowało się zarówno historią meblarstwa i wyposażenia wnętrz, jak i projektowaniem⁹⁰. Działalność Studium dotyczyła wykładów, głoszonych głównie przez jego kierownika — zarówno tych dotyczących historii (historia meblarstwa europejskiego i polskiego), jak i problemów współczesnych (projektowanie wnętrz sklepowych, konstrukcja płyt stolarskich czy meble gięte i stolarskie). Referaty wygłaszali również uczestnicy studium — architekci Zygmunt Stepiński, Z. Dziewulska, K. Proszyński i Nina Jankowska. Wykłady wygłaszane na Studium zdobyły uznanie także na Wydziale. W 1938 roku

⁸⁶ O. Sosnowski, *Zarys działalności Zakładu Architektury Polskiej w ubiegłym dziesięcioleciu*, „Biuletyn Naukowy ZAP i HS PW”, 1933, nr 3, s. 104.

⁸⁷ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1936–37*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 1, s. 115; *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1937–38*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 4, s. 381.

⁸⁶ O. Sosnowski, *Zarys działalności Zakładu Architektury Polskiej w ubiegłym dziesięcioleciu*, „Biuletyn Naukowy ZAP i HS PW”, 1933, nr 3, s. 104.

⁸⁷ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1936–37*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 1, s. 115; *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1937–38*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 4, s. 381.

⁸⁸ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1937–38*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 4, s. 382.

⁸⁹ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1937–38*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 4, s. 382.

⁹⁰ *Studium Wnętrza i Sprzętu*, „Komunikaty SARP”, 1937, nr 11, s. 32.

wprowadzono na Wydziale „polecane dla wszystkich semestrów” wykłady S. Siennickiego pt. *Zasady projektowania wnętrza*⁹¹.

Urządzano wycieczki dla uczestników Studium do fabryk (zakłady „Thonet” w Radomsku, gdzie Siennicki pełnił funkcję kierownika architektonicznego) i warsztatów produkujących meble, jak i do osiedli robotniczych celem zapoznania się w wyposażeniem mieszkań. Inwentaryzowano zabytkowe meble kolbuszowskie i korokowskie. Chyba najbardziej znanym efektem działalności studium były organizowane przez nie wystawy. W marcu i kwietniu 1937 roku w Instytucie Propagandy Sztuki odbyła się wystawa „Architektury Wnętrza Mieszkalnego” zorganizowana wspólnie z Izbą Rzemieślniczą, która cieszyła się niebywałym zainteresowaniem⁹². W 1938 roku, również z inicjatywy doc. dr. S. Siennickiego, została zorganizowana wspólnie przez ZAPiHS i ZSA wystawa mebli z epok stylowych, od wczesnego gotyku po połowę XIX wieku. Na wystawie zaprezentowano zarówno oryginalne eksponaty wypożyczone z instytucji, jak i z kolekcji prywatnych (kilkadziesiąt sztuk) uzupełnione rysunkami wykonanymi przez studentów Wydziału. Wystawę odwiedzali nie tylko studenci, ale też osoby spoza Wydziału⁹³. W 1939 roku odbyła się jeszcze zorganizowana przez Studium i Izbę Przemysłowo Handlową w Warszawie wystawa „Nowoczesny Sklep Detaliczny”. Prace uczestników wysyłało także poza Warszawę, na przykład na poznańską wystawę „Sztuka, Kwiaty i Wnętrze” czy do Włoch na wystawę „Młodej Architektury”, gdzie pokazywano fotografie z warszawskiej wystawy „Architektura Wnętrza Mieszkalnego”⁹⁴.

Do dorobku Studium trzeba również zaliczyć publikacje. Przede wszystkim wydaną przez Siennickiego w 1936 roku książkę o meblach kolbuszowskich⁹⁵, a także będącą pokłosiem wystawy „Architektura Wnętrza Mieszkalnego” zbiorową publikację prezentowanych tam projektów⁹⁶. Ta ostatnia rozpoczęła wydawaną przez ten dział Zakładu Architektury Polskiej serię „Wnętrze i Sprzęt”. To w tej serii ukazała się rok później napisana przez Kazimierza Buczkowskiego i Witolda Skórczewskiego publikacja *Dawne Szkoły Polskie*⁹⁷.

STUDIUM 2 — SZTUKI LITURGICZNEJ⁹⁸

Studium powstałe w 1935 roku, podobnie jak to zajmujące się wnętrzami i sprzętem, łączyło w swych pracach badania nad sztuką przeszłą ze współczesnym projektowa-

⁹¹ Wystawa *wszystkie epoki meblarstwa*, „Młoda Architektura”, nr 3, czerwiec 1938, s. 20.

⁹² J. Królikowski, *Zakład Architektury Polskiej i Historii Sztuki*, [w:] *Oskara Sosnowskiego świat architektury*, Warszawa 2004, s. 73.

⁹³ *Wystawa wszystkie epoki meblarstwa*, „Młoda Architektura”, 1938, nr 3, s. 19–20.

⁹⁴ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1937–38*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 4, s. 383.

⁹⁵ S. Siennicki, *Meble kolbuszowskie*, Warszawa 1936.

⁹⁶ *Meble Wnętrz Mieszkalnych*, M. Leykam (red.), Warszawa 1937.

⁹⁷ K. Buczkowski, S. Skórczewski, *Dawne Szkoły Polskie*, Warszawa 1938.

⁹⁸ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1937–38*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 4, s. 383.

niem. Jego działalności spoza Zakładu patronował ks. prof. Zdzisław Obertyński, a jego sekretarzem był Marek Leykam. Ks. prof. Obertyński wygłaszał referaty na temat konkretnych elementów wyposażenia kościoła czy sprzętów liturgicznych. Uczestnicy studium wykonywali natomiast szkicowe i koncepcyjne projekty na wyznaczone tematy, dotyczące zarówno całych budowli sakralnych, jak i ich wyposażenia. Część tematów była odpowiedzią na konkretne postulaty księży⁹⁹.

STUDIUM 3 — SZTUKI ŻYDOWSKIEJ¹⁰⁰

Naukową stroną zagadnień związanych z kulturą materialną Żydów zajmowało się kierowane osobiście przez profesora Oskara Sosnowskiego Studium Sztuki Żydowskiej¹⁰¹. Prace Studium prowadził, współpracujący z Zakładem oraz działającym od 1929 roku przy Ministerstwie Wyznań i Oświecenia Publicznego Centralnym Biurem Inwentaryzacji, student architektury na Politechnice Warszawskiej, a później historii sztuki na Uniwersytecie Warszawskim Szymon Zajczyk¹⁰². Dla Biura wykonywał on inwentaryzacje fotograficzne i opisowe zabytków. Te ostatnie oparte w dużej mierze na żydowskich źródłach archiwalnych, ze względu na język, w którym zostały spisane, były niedostępne dla większości polskich badaczy.

W Zakładzie odbywała się natomiast głównie praca naukowa, ale również i inwentaryzacyjna¹⁰³. Już w 1931 roku w przygotowaniu była popularno-naukowa publikacja Zajczyka *Sztuka Żydowska w Polsce*, która miała ukazać się w wydawnictwie Zakładu (do czego jednak do 1939 roku nie doszło). Zajczyk zajął się też niezbędnym do podjęcia rzetelnej pracy naukowej rozpoznaniem stanu wiedzy na temat architektury żydowskiej w Polsce. Swoje ustalenia zaprezentował w referacie wygłoszonym 17 lutego 1932 roku przed członkami Wydziału II Historii Sztuki i Kultury TOnZP pt. *Stan badań nad architekturą bożniczą w Polsce*¹⁰⁴. Referat ten miał się ukazać następnie na łamach wydawanego przez Zakład „Biuletynu Historii Sztuki i Kultury”, do czego też nie doszło. W oparciu m.in. o materiały inwentaryzacyjne Zakładu powstał natomiast, wydrukowany w 1933 ro-

⁹⁹ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1937–38*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 4, s. 383.

¹⁰⁰ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1937–38*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 4, s. 383.

¹⁰¹ J. Zachwatowicz, *Katedry Historii Architektury*, [w:] *Warszawska Szkoła Architektury*, Warszawa 1967, s. 162; W. Wólkowski, *Między Warszawą a Łunną Wolą, Zakład Architektury Polskiej a inwentaryzacja bóżnic drewnianych*, [w:] *Frank Stella i synagogi dawnej Polski*, Warszawa 2016, s. 82–83.

¹⁰² A. Tanikowski, *Przed Stellą: Od Sosnowskiego do Piechołków*, [w:] *Frank Stella i synagogi dawnej Polski*, Warszawa 2016, s. 204–215.

¹⁰³ Na przykład w roku akademicki 1936/1937: *Sprawozdanie z Działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1936/37*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 1, s. 117, w roku akademickim 1937/38 powstał jeden pomiar: *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1937–38*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 4, s. 383.

¹⁰⁴ *Sprawozdanie z działalności Wydziału II Historii Sztuki i Kultury Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości w Warszawie, w okresie od 15.X.1931 r. do 15.VI.1932 r.*, „Biuletyn Naukowy ZAP i HS PW”, 1933, nr 3, s. 161.

ku również w „Biuletynie Historii Sztuki i Kultury” artykuł o barokowych bożnicach murowanych¹⁰⁵, w wielu kwestiach będący do dziś dziełem o charakterze podstawowym. W 1939 roku ukazał się jeszcze artykuł Zajczyka o bożnicy w Kępnie¹⁰⁶, a w serii „Zabytki Sztuki w Polsce” w tomie dotyczącym powiatu rawsko-mazowieckiego znalazł się sporządzony przez niego opis bożnicy w Nowym Mieście nad Pilicą wraz z dokumentacją fotograficzną i rysunkową. Był to chyba ostatni efekt działalności Studium Sztuki Żydowskiej.

STUDIUM 4 — ARCHITEKTURY OGRODOWEJ¹⁰⁷

Ostatnim ze studiów powołanych przed wojną było to zajmujące się sztuką ogrodową (1937)¹⁰⁸. Jego kierownikiem został inż. arch. Gerard Ciołek, który do wybuchu wojny zdołał odbyć podróż studialną po Niemczech oraz wspólnie z inż. arch. ogrodnik Krystyną Żelechowską przebadał zabytkowe ogrody Wołynia, co zaowocowało ich wspólną publikacją na ten temat¹⁰⁹.

STUDIUM 5 — KLASZTORÓW ŻEŃSKICH

Studium takie uruchomiono w roku akademickim 1936/1937. Rozpoczęło ono prace nad ewidencją i stanem inwentaryzacji klasztorów żeńskich oraz wykonało badania i pomiar klasztoru benedyktynek w Staniątkach pod kierunkiem Janiny Kurnatówny. Studium okazało się jednak efemerydą i w kolejnych latach nie prowadziło działalności¹¹⁰.

KOMISJA SKANSENU¹¹¹/KOMISJA OGRODZIENCA (SKANSENU)¹¹²

Już w roku akademickim 1927/1928 Zakład wziął udział w pracach przygotowawczych, zainicjowanych przez Towarzystwo „Ogród Polski” do założenia na Bielanach skansenu mającego prezentować zarówno przyrodę Polski, jak działalność człowieka. Starszy asystent Józef Rouba opracował na podstawie programu przygotowanego wspólnie z eksper-

¹⁰⁵ S. Zajczyk, *Architektura barokowych bożnic murowanych w Polsce*, „Biuletyn Naukowy ZAP i HS PW”, 1933, nr 4, s. 186–195.

¹⁰⁶ S. Zajczyk, *Bóźnica w Kępnie*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1939, nr 2, s. 150–168.

¹⁰⁷ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1937–38*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 4, s. 383.

¹⁰⁸ *Sprawozdanie z Działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1936/37*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 1, s. 113.

¹⁰⁹ K. Żelechowska, G. Ciołek, *Ze studiów nad założeniami ogrodowymi Wołynia, sprawozdanie z badań z roku 1938*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1939, nr 1, s. 19–49.

¹¹⁰ *Sprawozdanie z Działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1936/37*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 1, s. 113.

¹¹¹ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1935–36*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1937, nr 1, s. 112.

¹¹² *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1936–37*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 1, s. 117.

tami z innych dziedzin szkice rozplanowania „Ogrodu Polskiego” i program działu budownictwa ludowego oraz rozmieszczenia jego przykładów na terenie parku¹¹³. Podjęte starania nie doszły jednak do skutku. Podjęto je ponownie w roku akademickim 1935/1936 gromadząc wstępne dane do projektu i rozpoczynając prace organizacyjne. W 1936/1937 nawiązano kontakt z zarządem Muzeum Narodowego w Warszawie i uzyskano poparcie Prezydenta Warszawy. Dzięki dotacjom z Funduszu Kultury Narodowej ponownie rozpoczęto prace nad programem, organizacją i wyborem lokalizacji dla obiektu. W celu zapoznania się z podobnymi muzeami za granicą asystent Zakładu Gerard Ciołek¹¹⁴ udał się w podróż studialną do Finlandii, Szwecji, Norwegii i Danii.

SEKCJA MODELI/MODELARNIA¹¹⁵

Pomysł wykonywania w Zakładzie Architektury Polskiej modeli budowli historycznych bądź ich części ma swoje podłoże dydaktyczne. Jeszcze w 1924 roku studenci pod kierunkiem starszego asystenta Jerzego Raczyńskiego rozpoczęli wykonywanie modeli wiązań dachowych. *Praca przy modelach dawała im wykonawcom dużo zadowolenia i korzyści, bowiem prócz przyswojenia sobie arkanów sztuki ciesielskiej, wyrabiała w nich pojęcie kształtowania przestrzennego oraz wyczucie tajemnego związku konstrukcji z prawami statyki*¹¹⁶. Raczyński dokonał wyboru przykładów historycznych więźb, który miał obrazować ich ewolucję od średniowiecza do współczesności. Ogółem wykonano 10 modeli konstrukcji dachowych (dwa dla fary w Szydłowie — fragmenty więźby nad nawą i wiązar nad prezbiterium, fragmenty więźby z nad prezbiterium kościoła bonifratrów w Lublinie, analogicznie dla fary w Siemiatyczach, fary w Lubartowie, kościoła jezuitów w Warszawie — nawa, kościoła parafialnego w Drogowli — nawa i prezbiterium, fary w Piotrkowie Trybunalskim i Domu Gdańskiego w Węgrowie).

W 1927 roku przy Zakładzie Architektury Polskiej utworzono Sekcję Modeli ze stałą modelarnią, działającą pod wykwalifikowanym kierownictwem. W roku akademickim 1927/1928 modelarnia otrzymała, dzięki zasiłkowi udzielonemu przez Dziekana Wydziału Architektury PW, dodatkowe wyposażenie (motor i warsztat stolarski). Korzystano także z narzędzi zakupionych przez Wydział. Sekcja miała wykonywać modele całych budowli monumentalnych i cenniejszych zabytków budownictwa drzewnego. Elementy murowane powstawać miały przy współudziale wydziałowej pracowni rzeźbiarsko-odlewniczej. Wszystkie modele wykonywane były na podstawie szczegółowych rysunków inwenta-

¹¹³ O. Sosnowski, *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Politechniki Warszawskiej* [r.a. 1927/1928]; mps w zbiorach ZPA WA PW, s. 7.

¹¹⁴ G. Ciołek, *Skandynawskie muzea pod otwartym niebem*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, nr 1, 1938, s. 44–56; por. też T.M. Ciołek, *Gerard Ciołek i przyjaciele: kalendarium życia i pracy 25 pasterzy krajobrazu i zabytków. Cz. 1, 1841–1945*, Kraków 2019, s. 369; T.M. Ciołek, *Gerard Ciołek i przyjaciele: kalendarium życia i pracy 25 pasterzy krajobrazu i zabytków. Cz. 2, 1946–1991*, Kraków 2019, s. 369–800.

¹¹⁵ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1937–38*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 4, s. 384.

¹¹⁶ *Pracownia modelarska Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki i jej działalność*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, nr 4, 1933, s. 165.

Ilustracja 1-3. Wnętrze Zakładu Architektury Polskiej około 1930 roku. Zb. ZAP WA PW

ryzacyjnych, będących nie tylko typowo budowlaną dokumentacją, ale również przedstawiających wszystkie istotne szczegóły rozwiązań konstrukcyjnych.

Już w roku akademickim 1927/1928 ukończono 4 modele: górnej części wieży kościoła Mariackiego w Krakowie, wraz z wieżbą hełmu, drewnianej dzwonnicy z Bochni, spichlerza z Kazimierza Dolnego oraz więzara dachowego z klasztoru w Radziejowie. Trwały prace nad modelem bożnicy z Pilicy oraz kościoła z Haczowa¹¹⁷. Do czerwca 1933 roku powstały kolejne modele: dzwonnicy drewnianej z Sołka, dzwonnicy drewnianej z Drohobycza oraz ściany frontowej kościoła popijarskiego w Łowiczu. Rozpoczęto z kolei prace nad modelem cerkwi drewnianej z Drohobycza. W roku akademickim 1936/1937 według rysunków dostarczonych przez Sekcje III i VI wykonano model Zamknięcia w skali 1:500, prezentowany później na wystawie paryskiej¹¹⁸.

Modelarnia zakładowa wykonywała prace również dla zleceniodawców spoza Wydziału Architektury. Takim był na przykład Śląski Urząd Wojewódzki, który zamówił do

¹¹⁷ O. Sosnowski, *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Politechniki Warszawskiej* [r.a. 1927/1928]; mps w zbiorach ZPA WA PW, s. 7.

¹¹⁸ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1936–37*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 1, s. 118.

tworzonego Muzeum Śląskiego w Katowicach modele kościołów drewnianych z Syryni i Pszczyń. Oba modele zostały skonstruowane na podstawie inwentaryzacji wykonanych przez Zakład co znacznie obniżało koszty powstania takiego dzieła¹¹⁹.

Poza modelami, będącymi kopiami konkretnych budowli historycznych, modelarnia zakładowa przystąpiła również do wykonania takich, które miały w syntetyczny sposób przedstawiać charakterystyczne dla wybranego regionu typy budownictwa. Jako pierwsza została wykonana w skali 1:10 chata kurpiowska (oparta o badania Sekcji budownictwa ludowego). Zakładano wykonanie takich modeli również dla Podhala, dawnego księstwa Łowickiego i Huculszczyzny¹²⁰. To właśnie huculska graźda była ostatnim bodaj modelem powstałym w pracowni. Jej powstanie zainicjował Jan Gravier, a po jego śmierci prace kontynuowali studenci Wydziału pod kierunkiem Jerzego Żukowskiego¹²¹.

Na koniec należy wspomnieć, że Zakład Architektury Polskiej korzystał także z wydziałowej pracowni rzeźbiarskiej. To w niej w roku akademickim 1927/1928 wykonano, dzięki zasiłkowi z Departamentu Sztuki Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, odlew zniszczonej w czasie I wojny światowej płyty erekcyjnej z kościoła w Siennie¹²². Później powstała cała kolekcja odlewów historycznych detali architektonicznych.

Nigdy nie powstały organizowane w roku akademickim 1935/1936¹²³ Studia Teorii Sztuki, Ceramiczne, Akustyki Budowlanej, Konserwatorskie i Budownictwa gospodarczo-przemysłowego.

W powyższej krótkiej charakterystyce działalności Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej w okresie międzywojennym, z oczywistych względów, nie wyczerpano wszystkich pól badawczych odnoszących się do szeroko zakrojonej działalności ZAP. O ile bowiem dorobek inwentaryzacyjny i badawczy jednostki są już w miarę dobrze rozpoznane i cieszą się powszechnym uznaniem o tyle pozostałe aspekty działalności Zakładu pozostają ciągle w cieniu tych dwóch pierwszych. Szczególnie interesujące wydają się tu ciągle niezbadane kwestie dotyczące działalności projektowej jednostki i osób z nią związanych, a także popularyzacją wyników działalności naukowej. Należy więc mieć nadzieję, że i one doczekają się swego opracowania, a powyższy tekst ułatwi przyszłym badaczom rozpoznanie dynamicznie zmieniającej się struktury przedwojennego Zakładu i zakresu jego działalności.

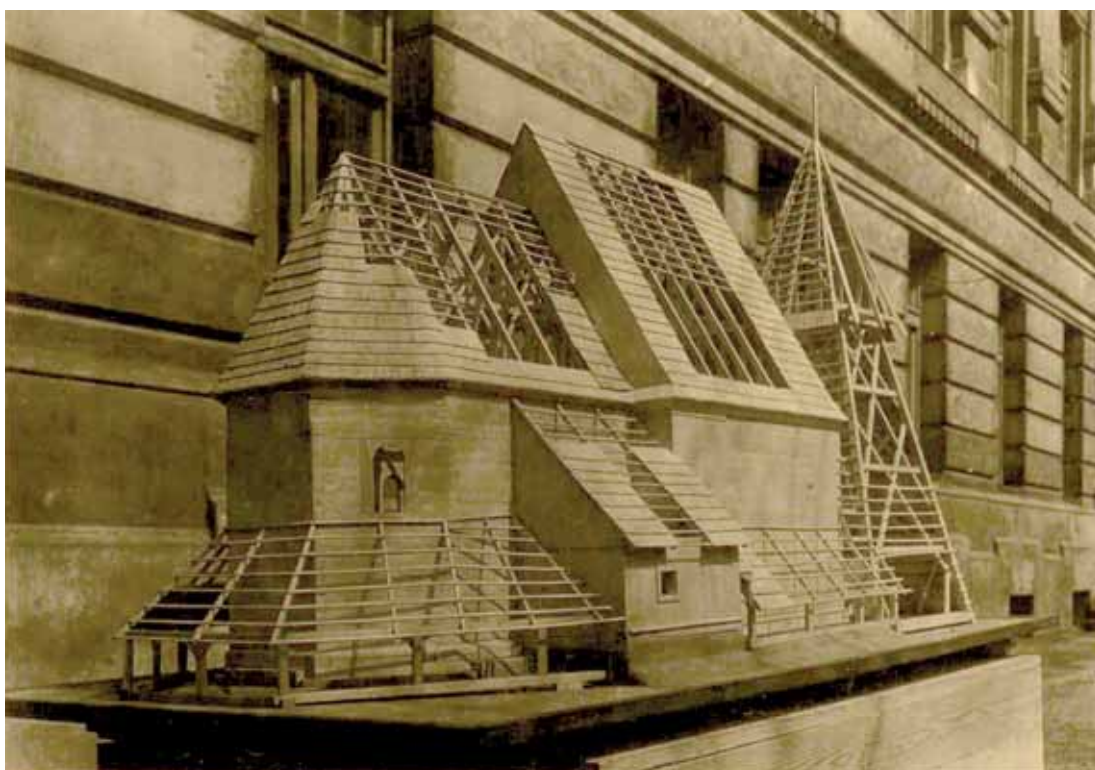
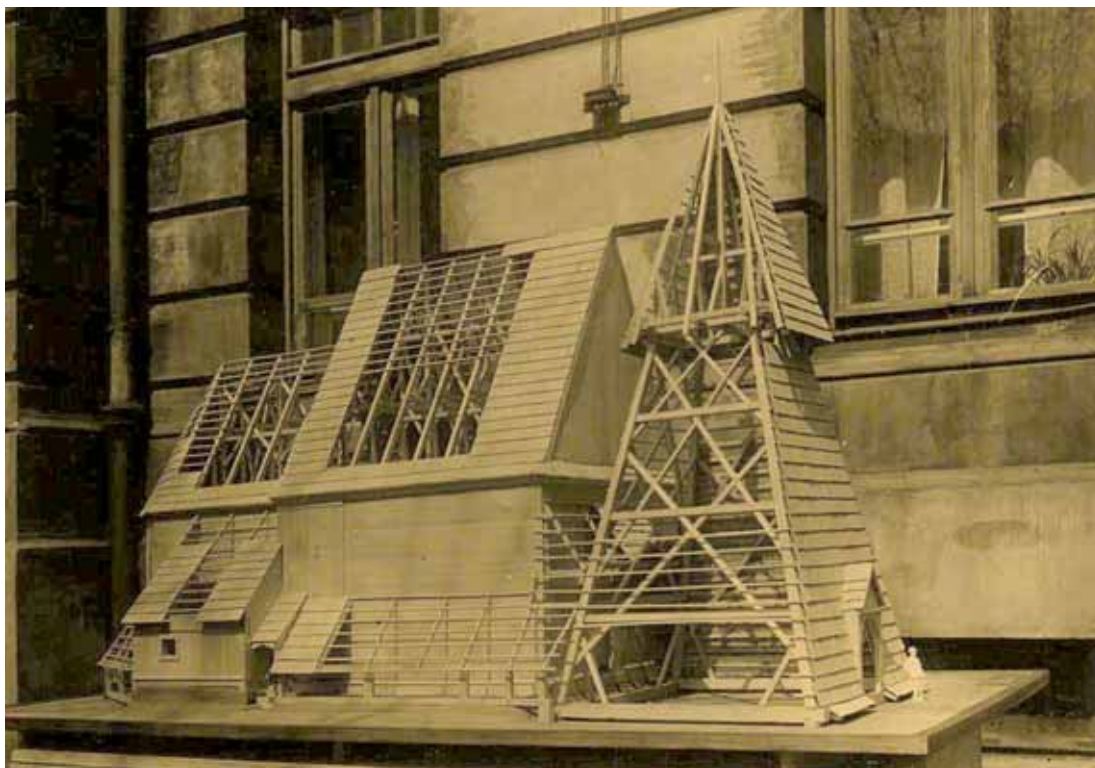
¹¹⁹ *Pracownia modelarska Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki i jej działalność*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, nr 4, 1933, s. 167.

¹²⁰ *Pracownia modelarska Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki i jej działalność*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1933, nr 4, s. 167.

¹²¹ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1937–38*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 4, s. 384.

¹²² O. Sosnowski, *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Politechniki Warszawskiej [r.a. 1927/1928]*; mps w zbiorach ZPA WA PW, s. 7.

¹²³ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1935–36*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1937, nr 1, s. 104.

Ilustracja 1-4. Model kościoła w Stryńi na dziedzińcu Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej ok. 1933 roku. Zb. ZAP WA PW

SŁOWA KLUCZOWE — KEY WORDS

Słowa kluczowe: pomiary zabytków, Zakład Architektury Polskiej (ZAP), Oskar Sosnowski, Politechnika Warszawska, dwudziestolecie międzywojenne

Key words: historical monument surveys, Department of Polish Architecture (ZAP), Oskar Sosnowski, Warsaw University of Technology, interwar

STRESZCZENIE

Dzieje przedwojennego Zakładu Architektury Polskiej były już wielokrotnie opisywane. Również w suplemencie do niniejszego tomu znajdują państwo opisujący je artykuły. Zdecydowana większość tych publikacji jest jednak oparta na bardzo ograniczonej bazie źródłowej, składającej się w większości z materiałów publikowanych czy to jeszcze przed II wojną światową w postaci sprawozdań z działalności jednostki czy artykułów popularyzujących jej działalność, a także wydawanych już po wojnie artykułów, mających bardziej wspomnieniowy charakter. Niniejszy artykuł oparty został natomiast na zachowanych w zbiorach ZAP nielicznych dokumentach źródłowych pochodzących z okresu jego działalności (zdecydowana większość z nich przepadła w czasie powstania warszawskiego i tuż po nim), takich jak sprawozdania i rozliczenia kierującego nią profesora Oskara Sosnowskiego, resztkach jego notatek, czy zachowanych fragmentarycznie katalogach zbiorów przybywających do Zakładu. Tekst, nie jest więc kompleksowym opisem bardzo wszechstronnej działalności Zakładu Architektury Polskiej, a raczej uzupełnieniem wiedzy o nim w obszarach, dla których szczęśliwie zachowały się, nieznanne dotąd, materiały źródłowe. Przykładami takich obszarów może być finansowanie bieżącej działalności jednostki oraz jej skład osobowy. Takim obszarem jest również słabo dotychczas znana działalność zakładowej modelarni, powstałej w 1926 roku i wykonującej drewniane i gipsowe bardzo skomplikowane makiety budowli historycznych — zarówno na potrzeby edukacyjne na Wydziale Architektury, ale też dla państwowych muzeów, m.in. Muzeum Śląskiego. Podobnie rzecz się ma z informacjami dotyczącymi Działu Inwentaryzacji Malarskiej, do którego kolekcji trafiały kopie dekoracji malarskich wnętrz kościołów, cerkwi, synagog i budowli rezydencjonalnych, wykonywane m.in. przez Zygmunta Kamińskiego, Jana Zachwatowicza czy Stefana Daukszę.

SUMMARY

CONTRIBUTIONS TO THE INTERWAR HISTORY OF THE DEPARTMENT OF POLISH ARCHITECTURE

The prewar history of the Department of Polish Architecture (ZAP) has already been described many times over. An article describing it may even be found in the supplement to this volume. However, the decided bulk of such publications is based on very limited source documents that, for the most part, consists of materials published either before the war in the form of reports on the activities of this unit or articles popularizing its undertakings. There are also articles published after the war whose character is more that of memoirs. For its part, this article is based on those rare source documents that have survived in the ZAP collections that originate from the period of its activity. While most source documents were lost during the Warsaw Uprising or in its aftermath, these include the reports and accounts of Prof. Oskar Sosnowski, who directed the Department. There is also what is left of his notes and the preserved fragmentary catalogues of collections deposited with the Department. Thus, this text is not a comprehensive description of the extremely wide-ranging activities of the ZAP. Rather, it provides a supplement to knowledge about it in areas that have happily been preserved and serve as source documents up till now unknown. Examples of such areas include

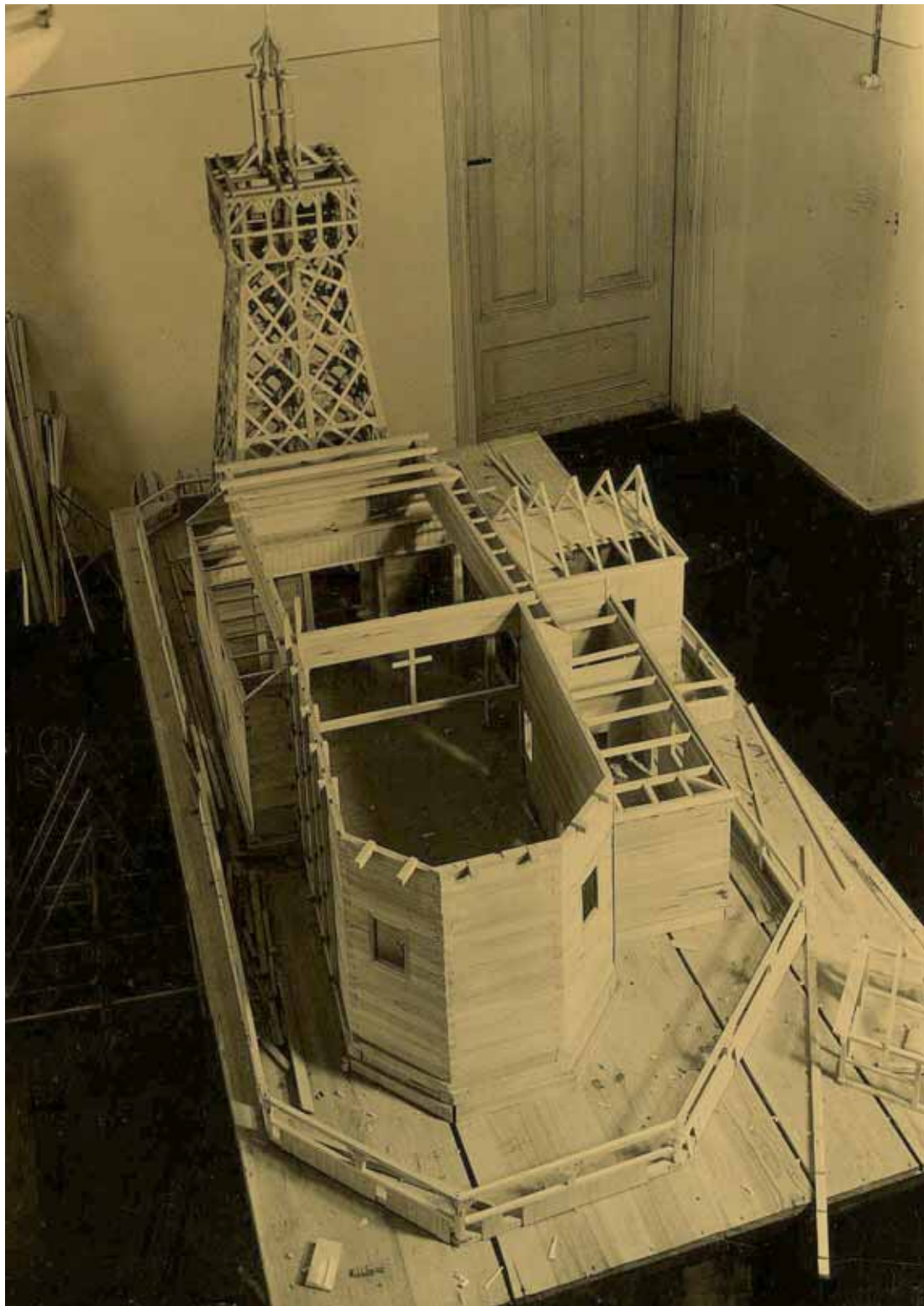
the day-to-day financing of the unit as well as its personnel. One area whose operations are poorly investigated to this day is the model-building section. It was established in 1926 and was concerned with the making of extremely complex wood and plaster models of historical buildings as aids to teaching at the Faculty of Architecture as well as for state museums, including the Silesian Museum. The same is true with respect to information on the Painting Inventory Division. It was home to collections of copies of the painted decorations of the interiors of Roman Catholic and Orthodox churches, synagogues, and residences as executed by Zygmunt Kamiński, Jan Zachwatowicz, and Stefan Dauksza.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Buczkowski K., Skórczewski S., *Dawne Szklą Polskie*, Warszawa 1938.
- [2] *Budownictwo wsi polskiej, broszura pomocnicza do audycji Polskiego Radia*, Warszawa 1939.
- [3] Ciołek G., *Skandynawskie muzea pod otwartym niebem*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, nr 1, 1938, s. 44–56.
- [4] Ciołek G., *Urządzenia ogniowe i ich wpływ na rozwój planu chałupy wiejskiej*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, t. 9 (1947), s. 369–378.
- [5] Ciołek T.M., *Gerard Ciołek i przyjaciele: kalendarium życia i pracy 25 pasterzy krajobrazu i zabytków. Cz. 1, 1841–1945*, Kraków 2019.
- [6] Ciołek T.M., *Gerard Ciołek i przyjaciele: kalendarium życia i pracy 25 pasterzy krajobrazu i zabytków. Cz. 2, 1946–1991*, Kraków 2019.
- [7] Dmochowski Z., *Sprawozdanie z pomiaru inwentaryzacyjnego na terenie pow. Stolińskiego 17.VIII.–12.IX.1933*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1933, nr 2, s. 93–98.
- [8] Dmochowski Z., *Sprawozdanie ze studiów nad poleskiem budownictwem drzewnym*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1935, nr 4, s. 311–334.
- [9] *Katalog działu malarskiego w zbiorach Sekcji Malarskiej Zakładu Architektury i Historii Sztuki*, rękopis w zb. naukowych ZAP WA PW.
- [10] *Katalog oficjalny Działu Polskiego na międzynarodowej wystawie Sztuka i Technika 1937 w Paryżu*, 1937.
- [11] Kriegseisen A., *Jerzy Raczyński — historyk i konserwator architektury*, „Folia Historiae Artium”, SN, 1995, t. 1.
- [12] Królikowski J., *Zakład Architektury Polskiej i Historii Sztuki*, [w:] *Oskara Sosnowskiego świat architektury*, Warszawa 2004, s. 71–74.
- [13] Kunkel R., *Albumy Inwentaryzacji Wsi Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1981, z. 3–4, s. 277–292.
- [14] Kunkel R., *Materiały do Architektury Małopolski w zbiorach naukowych Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej — Sekcja Budownictwa Ludowego*, „Teki Konserwatorskie”, 1996/III, s. 229–251.
- [15] *Meble Wnętrz Mieszkalnych*, M. Leykam (red.), Warszawa 1937.
- [16] Neff M., *Przedwojenne pomiary grazd huculskich wykonane w Zakładzie Architektury Polskiej wzorem dla schroniska na Kostrzycy*, „Studia do Dziejów Architektury i Urbanistyki w Polsce”, 2018, t. 1, s. 95–125.
- [17] Piaścik F., *Zbiory Sekcji Budownictwa Ludowego Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki PW*, „Biuletyn Naukowy ZAP i HS PW”, 1932, nr 1, s. 2–12.

- [18] Piaścik F., *Zbiory Sekcji Budownictwa Ludowego Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki PW, ciąg dalszy. Katalog miejscowości zinwentaryzowanych w okresie od 1 lipca 1931 do 1 lipca 1935 r.*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1935, nr 1, s. 1–5.
- [19] Piaścik F., *Zbiory Sekcji Pomiarów Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki PW. Budownictwo drzewne. Katalog zbiorów Sekcji Pomiarów, ciąg dalszy*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1936, nr 3, s. 141–152.
- [20] *Pracownia modelarska Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki i jej działalność*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1933, nr 4, s. 165–167.
- [21] Przeworska J., Walicki M., *Strop z XVI w. kościoła w Boguszycach*, „Studia do dziejów sztuki w Polsce”, t. I, Warszawa 1929, s. 105–115.
- [22] Rozbicka M., *Dwory, w Albumach Inwentaryzacji Wsi Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (1921–1939)*, Warszawa 2015.
- [23] Sienicki S., *Meble kolbuszowskie*, Warszawa 1936.
- [24] Sosnkowski J., *Wycieczka architektów polskich na Pomorze i do Gdańska*, „Tygodnik Ilustrowany”, nr 14, 1920, s. 262–278.
- [25] Sosnowski O., *Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej*, „Architektura i Budownictwo”, 1926, z. 5, s. 3–18.
- [26] Sosnowski O., *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Politechniki Warszawskiej [r.a. 1927/1928]*, mps w zbiorach ZPA WA PW.
- [27] Sosnowski O., *Katedra Architektury Polskiej*, „Album Młodej Architektury”, 1930, s. 11–24.
- [28] Sosnowskiego O., *Powstanie, układ i cechy charakterystyczne sieci ulicznej na obszarze wielkiej Warszawy*, Warszawa 1930.
- [29] Sosnowski O., *Zarys działalności Zakładu Architektury Polskiej w ubiegłym dziesięcioleciu*, „Biuletyn Naukowy ZAP i HS PW”, 1933, nr 3, s. 101–108.
- [30] Sosnowski O., *Uzupełnienie do: Zarys działalności Zakładu Architektury Polskiej*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, nr 4, 1935, s. 273.
- [31] *Spis nagród za wystawę 1937 w Paryżu*, „Komunikat SARP”, 1938, nr 1, s. 9.
- [32] *Sprawozdanie o pracach jury międzynarodowego oraz pełny wykaz nagród i dyplomów przyznanych uczestnikom sekcji polskiej sporządzony na podstawie listy oficjalnej ogłoszonej w Dzienniku Urzędowym Republiki Francuskiej*, aneks z dnia 22 lipca 1938 r., Warszawa 1939.
- [33] *Sprawozdanie z działalności Wydziału II Historii Sztuki i Kultury Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości w Warszawie, w okresie od 15.X.1931 r. do 15.VI.1932 r.*, „Biuletyn Naukowy ZAP i HS PW”, 1933, nr 3, s. 158–164.
- [34] *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1935–36*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1937, nr 1, s. 103–113.
- [35] *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1936–37*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 1, s. 113–118.
- [36] *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1937–38*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 4, s. 379–385.
- [37] Starzyński J., Walicki M., *Malarstwo monumentalne w Polsce średniowiecznej*, Warszawa 1929.
- [38] *Studium Wnętrza i Sprzętu*, „Komunikaty SARP”, 1937, nr 11, s. 32.
- [39] Tanikowski A., *Przed Stellą: Od Sosnowskiego do Piechotków*, [w:] *Frank Stella i synagogi dawnej Polski*, Warszawa 2016, s. 194–227.

- [40] Walicki M., *Fragment gotyckich malowideł ściennych w zamku warszawskim*, „Studja do dziejów sztuki w Polsce”, t. II, Warszawa 1930, s. 85–90.
- [41] Walicki M., *Malowidła ścienne kościoła św. Trójcy na zamku w Lublinie (1418)*, „Studja do dziejów sztuki w Polsce”, t. III, Warszawa 1930, s. 1–92.
- [42] Walicki M., *Piękne szesnastolecie*, „Arkady”, 1938, nr 12, s. 589–591.
- [43] *Wileńskie Towarzystwo Artystów Plastyków 1920–1930*, Wilno ca. 1931.
- [44] Wólkowski W., *Między Warszawą a Łunną Wolą, Zakład Architektury Polskiej a inwentaryzacja bóżnic drewnianych*, [w:] *Frank Stella i synagogi dawnej Polski*, Warszawa 2016, s. 76–83.
- [45] *Wystawa wszystkie epoki meblarstwa*, „Młoda Architektura”, 1938, nr 3, s. 19–20.
- [46] Zachwatowicz J., *Zbiory Sekcji Malarskiej Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej*, „Biuletyn Naukowy ZAP i HS PW”, 1932, nr 2, s. 53–57.
- [47] J.Z. (Zachwatowicz J.), *Polichromie i ich inwentaryzacja*, „Młoda Architektura”, 1938, nr 3, s. 16–17.
- [48] Zachwatowicz J., *Katedry Historii Architektury*, [w:] *Warszawska Szkoła Architektury*, Warszawa 1967, s. 162.
- [49] Zajczyk S., *Architektura barokowych bóżnic murowanych w Polsce*, „Biuletyn Naukowy ZAP i HS”, 1933, nr 4, s. 186–195.
- [50] Zajczyk S., *Bóżnica w Kępnie*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1939, nr 2, s. 150–168.
- [51] Żelechowska K., Ciołek G., *Ze studiów nad założeniami ogrodowymi Wołynia, sprawozdanie z badań z roku 1938*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1939, nr 1, s. 19–49.
- [52] Żukowski J., *Huculszczyzna, przyczynki do badań nad budownictwem ludowym*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1935, nr 4, s. 274–310.
- [53] Żukowski J., *Ze studiów nad huculskim budownictwem drzewnym*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1937, nr 1, s. 84–95.

Ilustracja 1-5. Budowa modelu kościoła w Haczowie. Fot. P. Koziński, 1929. Zb. ZAP WA PW

Ilustracje 2-1. Gardzienice, dwór — zachowana część ze szczytem manierystycznym — widok od północy.
Fot. M. Brykowska, 2011

MARIA BRYKOWSKA
Zakład Architektury Polskiej
Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej

DWÓR/PAŁAC W GARDZIENICACH — DZIEJE BUDOWY OD XVI DO POŁOWY XX WIEKU

Cieniom przodków z Gardzienic

WPROWADZENIE

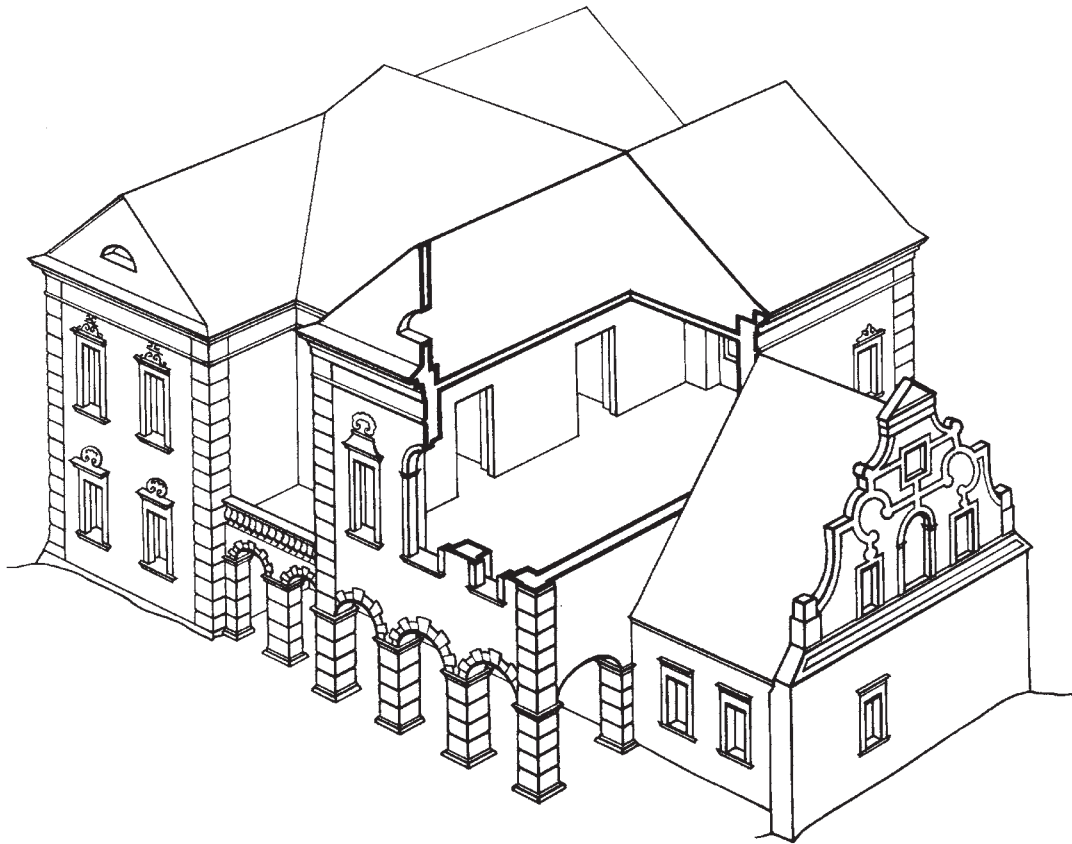
Nazwa miejscowości obecnie kojarzy się przede wszystkim ze znanym teatrem „Gardzienice” założonym i kierowanym przez Włodzimierza Staniewskiego, który prowadził tam w zespole pałacowo-ogrodowym swoją działalność od 1977 roku¹. Pałac/dwór ma bogatą historię, ale nie doczekała się dotąd opracowania architektonicznego (il. 2-1). W okresie międzywojennym pałac był przedmiotem zainteresowania naukowego w Zakładzie Architektury Polskiej na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej, o czym świadczy wykonanie przez studentów jego pomiarów i opisu (1922) oraz opracowanie planu (Marian Kuzma, J. Kułakowski) i bryły w „przekroju aksonometrycznym” (1935), pod kierunkiem profesora Oskara Sosnowskiego, do zamierzonej książki *Dzieje budownictwa w Polsce* (il. 2-2)².

Autorka, związana rodzinnie z Gardzienicami od wielu pokoleń, już w 1963 roku przebywała tam w celach naukowych z Ryszardem Brykowskim, przygotowującym materiały do *Katalogu Zabytków Sztuki powiatu Lubelskiego*³, ale do opracowania monografii pałacu przystąpiła dopiero na podstawie wymienionych materiałów ze Zbiorów Zakładu Architektury Polskiej w 2005 roku. Po zapoznaniu się ze stanem badań zespołu i publikowanymi źródłami historycznymi (m.in. przez Adama Soćko) oraz po wykonaniu badań

¹ T. Kornaś, *Włodzimierz Staniewski i Ośrodek Praktyk Teatralnych Gardzienice*, Kraków 2004, wyd. homini, s. 114–118.

² M. Brykowska, M. Rozbicka, S. Wrona, *Rysunki do „Dziejów Budownictwa w Polsce” według Oskara Sosnowskiego*, w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury PW, Grant KBN — j.w., wyd. ZAP, WA PW, Warszawa 2000, s. 68; M. Rozbicka, *Dwory w Albumach Inwentaryzacji Wsi Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (1921–1930)/Manor Houses in the Rural Inventory Albums of the Department of Polish Architecture of the Faculty Architecture Warsaw University of Technology (1921–1939)*, Warszawa 2014, OWPW, s. 36, 56, 58–59, 60, 132.

³ *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, T. VIII, *Województwo Lubelskie*, R. Brykowski, E. i Z. Winiarz-Trzybowicz (red.), z. 10, *Powiat Lubelski*, opr. R. Brykowski i in., zb. IS PAN, sygn. 5505, Warszawa 1967, s. 13–15 (plan zespołu wg pomiaru J. Bigoszewski i J. Skrzypczyk, 1962 r., opr. M. Brykowska). Rodzina autorki pochodziła z Gardzienic; tam urodziła się jej prababka — Marianna Porębska i jej przodkowie (znani od 1773 roku — wg *Baza indeksów Lubelszczyzny* — www.registry/lubgens.eu/ dostęp: 28.02.2020).

Ilustracje 2-2. Gardzienice, dwór/pałac — przekrój aksonometryczny, rysunek wykonali M. Kuzma i F. Kułakowski pod kierunkiem profesora O. Sosnowskiego w 1935 roku, do książki: *Dzieje budownictwa w Polsce*. Zb. ZAP WAPW

ikonograficznych, kartograficznych i powierzchniowych w terenie, opracowano wstępnie dzieje budowy pałacu⁴. Wiedza o założeniu i architekturze była jednak niepełna, co mogły zmienić tylko badania archeologiczne i architektoniczne.

BADANIA „IN SITU” — ZAKRES I METODA

Takie badania stały się też niezbędne w 2009 roku do wykonania projektu rewitalizacji pałacu na zlecenie dyrektora Włodzimierza Staniewskiego. Można je było rozpocząć w oparciu o materiały i wymienione wstępne opracowanie historyczno-architektoniczne zespołu. Badania architektoniczne z udziałem autorki wykonali — Marek J. Cempla, Łukasz Holcer i Stanisław Cechosz (Pracownia „Cempla i Partnerzy, Konserwacja Zabyt-

⁴ A. Soćko, *Gardzienice w Lubelskiem — majątek i jego właściciele od XV do XX wieku*, „Genealogia” 12, 2000, s. 51–67; M. Brykowska, *Dwór/pałac w Gardzienicach (woj. lubelskie) — przemiany przestrzenne i architektura w XVI–XIX wieku*, [w:] *Studia nad architekturą zabytkową na obszarze Środkowej Europy*, T. 10, *Wybrane tematy na ziemiach polskich XIV–XX w. — w kontekście europejskim*. Praca statutowa ZAP WAPW: 809/05, 2006, mps, s. 3–29.

ków” w Krakowie), a archeologiczne — Łukasz Rejniewicz, według wcześniejszych sondaży⁵; jednocześnie konserwator malarstwa — Maria Podgórska-Makal rozpoczęła badania malarskie⁶. W rezultacie już podczas I sezonu badań w terenie, odkryto wiele faktów dotyczących układu przestrzennego pałacu i jego faz budowy, a nawet starsze mury dworu, co umożliwiło opracowanie wstępnych wniosków do projektu⁷. W 2010 roku na terenie pałacu wykonano badania tynków i murów w wykopach archeologicznych przy udziale autorki⁸.

Od 2011 roku kontynuowano badania według nowych zasad, ze względu na rozpoczęte prace budowlane w pałacu. Wykonanie badań, było z jednej strony ułatwione po zdjęciu tynków, z drugiej — harmonogram prac budowlanych narzucał tempo i tematy badań. Do ekipy badawczej, poza M. Brykowską, Ł. Rejniewiczem i M. Podgórską, dołączyli — Stanisław Stankiewicz i Krzysztof Janus⁹. W maju 2011 roku po wizji lokalnej, zespół przedstawił inwestorowi *tematy prac niezbędnych do prawidłowego rozpoznania historycznego budynku pałacowego — w zakresie archeologii i architektury*¹⁰. Bieżące wnioski badawcze i konserwatorskie akceptowane przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie i inwestora przekazywano projektantom na spotkaniach w Gardzienicach. Badania architektoniczne prowadzono w planowanych wykopach i w zależności od dostępu do wątków murów wspólnie analizowano odkrywane elementy i wymieniano materiały. Nie podsumowano zespołowo wyników badań terenowych licząc na wydanie książkowe. Stanisław Stankiewicz i Krzysztof Janus opracowali inwentaryzację piwnic oraz analizę budowlaną i dokumentację odkrywek¹¹. Część wyników badań archeologicznych została opublikowana¹². W badaniach architektoniczno-archeologicznych

⁵ Ł. Rejniewicz, K. Padło, R. Ratajczak, *Dokumentacja z nadzorów archeologicznych nad pracami ziemnymi związanymi z badaniami geotechnicznymi budynku pałacu w Gardzienicach*, gm. Piaski, mps, Lublin 2009; zb. WKZ Lublin, mps, archiwum WUOZ w Lublinie.

⁶ M. Podgórska-Makal, *Dokumentacja badań sondażowych na występowanie polichromii ściennych. Pałac w Gardzienicach*, konsultacja: M. Brykowska, Lublin 2009, mps, archiwum WUOZ w Lublinie.

⁷ M. Brykowska, M. Cempla, S. Cechosz, Ł. Holcer, *Wytyczne konserwatorskie*, mps, Kraków, 2009. Zb. WUOZ w Lublinie.

⁸ Ł. Rejniewicz, *Sprawozdanie wstępne z badań archeologicznych przeprowadzonych przy pałacu w Gardzienicach*, Gm. Piaski, Lublin 2010, mps, archiwum WUOZ w Lublinie.

⁹ Wszyscy badacze zostali zatrudnieni przez: Przedsiębiorstwo Budownictwa Specjalistycznego i Konserwacji Zabytków Sp. zoo. ARKUS w Lublinie, wykonawcę robót.

¹⁰ *Notatka badaczy architektury i archeologii [...] w dniu 18. maja 2011 r. [...] na terenie budowy pałacu w Gardzienicach. Na temat prac niezbędnych [...]*, opr. zb., mps; M. Brykowska, *Opinia dotycząca pałacu w Gardzienicach* (stan badań i dokumentacji, przyszłe prace badawcze i konserwatorskie), 19 maja 2011, mps.

¹¹ K. Janus, T. Stankiewicz, *Pałac w Gardzienicach. Sprawozdanie z nadzorów architektonicznych nad pracami budowlanymi*, Lublin 2013, mps, archiwum WUOZ w Lublinie.

¹² R. Niedźwiadek, K. Drobek, *Pałace, dwory i folwarki w centralnej części Lubelszczyzny w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Dwory i pałace Lubelszczyzny w badaniach archeologicznych*, E. Banasiewicz-Szykuła (red.), LWKZwL, Lublin 2017, s. 35–82; tamże: *Zamki na Lubelszczyźnie objęte badaniami archeologicznymi. Katalog obiektów*, opr. autorzy i redakcja: 9; *Gardzienice*, s. 318–319; 20; *Krupe*, s. 324; 25; *Piaski*, s. 326–327; 34; *Zawieprzyce*, s. 332.

prowadzonych w pałacu z udziałem autorki w latach 2009–2012, dokonano imponujących odkryć. Dzieje budowy pałacu i przemian otoczenia, należy napisać od nowa¹³.

POŁOŻENIE WSI GARDZIENICE I FOLWARKU Z DWOREM

Z badań źródłowych wynika, że Gardzienice były „wsią szlachecką podzieloną na kilka części”, a jej właściciele znani są od 1409 roku¹⁴. Wieś w okresie średniowiecza, jak i obecnie, położona była wzdłuż rzeki Giełczew, w sąsiedztwie głównego traktu handlowego z Lublina na Ruś przez Krasnystaw bądź przez Chełm, przy starej drodze z Piasków do Żółkiewki. Przed 1420 rokiem wymieniony jest sołtys, a niedługo potem młyn i karczma. Na skraju wsi w sąsiedztwie młyna, na wyniesionym, prawym brzegu doliny rzeki zlokalizowany był zapewne w XV wieku folwark, potwierdzony w 1529 roku, a potem zespół dworski, z dojazdem od strony drogi do Suchodół (8 km). Badania archeologiczne potwierdziły na tym terenie osadnictwo w XII–XV wieku, jednak na relikty budowli z tego okresu nie natrafiono¹⁵. W 2006 i 2007 roku, na podstawie analizy murów pałacu, został natomiast odczytany układ przestrzenny parterowego dworu — osiowy, trójdzielny i dwutraktowy plan — wstępnie datowany na XVI/XVII wiek¹⁶. Badania architektoniczne i archeologiczne potwierdziły powyższą hipotezę, ale budowanie dworu okazało się bardziej skomplikowane.

W XVI wieku *dwór szlachecki obejmował już wielki zespół drewnianych zabudowań mieszkalnych i gospodarskich zgrupowanych wokół podwórza i obwarowanych bądź wałem czy częstokołem, bądź tylko ogrodzony*¹⁷. Lokalizacja dworu w Gardzienicach na terenie zniwelowanym zapewne też zależała od rozplanowania zespołu i konfiguracji terenu.

BUDOWANIE NOWOŻYTNEGO DWORU I FORTALICJI W 4 ĆW. XVI — DO POŁ. XVII WIEKU

W 2009 roku teren wokół pałacu był nieznacznie zróżnicowany — niemal poziomy przy elewacji frontowej (wschodniej — niewiele został podwyższony od XVI wieku), obniżał się o około 1,30 metra, wzdłuż elewacji północnej i południowej, natomiast gwałtownie

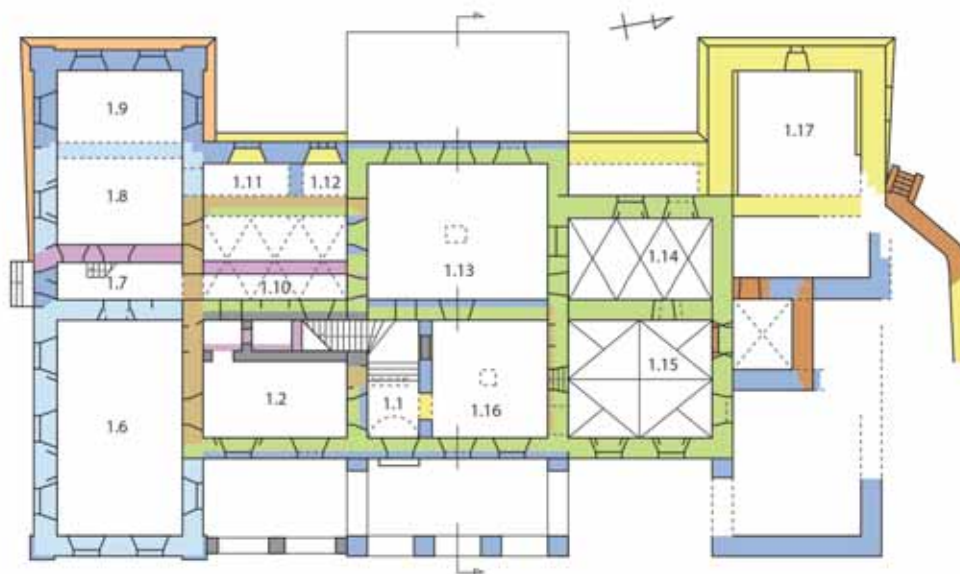
¹³ Niniejsza praca została oparta na własnych materiałach (2005–2006) i badaniach w terenie (2009–2013) oraz informacjach od pozostałych badaczy. Analizy i rysunki przekazywała autorka sukcesywnie — badaczom, konserwatorowi, inwestorowi i projektantom.

¹⁴ Na temat *pierwszej wzmianki o wsi szlacheckiej Gardzienice, podzielonej na kilka części i źródłach do pocz. XVI w.*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 3, J. Mazurkiweicz, H. Zins (red.); *Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego*, opr. Stanisław Kuraś, LTN, Lublin 1963, s. 72–73.

¹⁵ W wykopie 10, na południe od pałacu *odkryto warstwy użytkowe z materiałem ceramicznym od XIII, XIV, pocz. XV w.*, wg Ł. Rejniewicz, *Sprawozdanie wstępne z prac...*, op. cit., 2009, s. 2. Natomiast w wykopie 3, w części wschodniej, odkryto przecięty fundament północnym *poziom użytkowy w postaci polepy glinianej, pod którą zalegały warstwy wczesnośredniowieczne i średniowieczne*, wg Ł. Rejniewicz, *Sprawozdanie wstępne...*, op. cit., 2010, s. 4.

¹⁶ M. Brykowska, *Dwór/pałac...*, op. cit., il. 22–23; A. Soćko, *Gardzienicki dwór...*, op. cit., il. 11.

¹⁷ A. Miłobędzki, *Architektura i społeczeństwo*, [w:] *Polska w epoce Odrodzenia, państwo — społeczeństwo — kultura*, A. Wyczański (red.), Warszawa 1970, s. 252.

Ilustracje 2-3, 2-4. Gardzienice, dwór/pałac — plan parteru i plan piwnic — etapy budowy według zespołowych badań architektoniczno-archeologicznych (2005–2012); legenda: 1, 2, 3, 4 — fazy budowy dworu; 5, 6, 7 — fazy budowy pałacu; 8 — pierwsza połowa XIX wieku; 9 — 1909–1918. Wg M. Bykowskiej, 2011, oprac. E. Brykowska-Liniecka, 2020

opadał w odległości około 15,0 metrów od pałacu od strony zachodniej. Porównanie obecnego ukształtowania skarpy z wynikami odwiertów i wykopów archeologicznych, wskazywało znaczące obniżenie terenu od zachodu w części południowej, przed rozpoczęciem budowy.

Odkryty dwór został zaprojektowany na planie prostokątnym i zwrócony frontem na wschód („na godzinę 11-tą”). Wszystkie mury dworu, jak i te późniejsze pałacu, były zbudowane z kamienia łamanego wapiennego na zaprawie wapiennej z niewielką ilością cegły. Ich stratygrafia odczytana została na podstawie głębokości posadowienia fundamentu, poziomów odsadzek fundamentowych oraz innych technicznych elementów budowlanych (il. 2-3, 2-4).

I fazę budowy dworu potwierdza zbliżony poziom odsadzek (ok. 198,6 m n.p.m.) i posadowienia fundamentów murów zewnętrznych (ok. 197,4 m n.p.m.) — wschodniego, południowego i północnego (obecnie mur poprzeczny wewnętrzny) oraz ściany działowej¹⁸. Badania archeologiczno-architektoniczne odkryły w części południowej dworu dolne warstwy muru zachodniego na calcu, przecinającego poziomą warstwę użytkową (jak od frontu, bez zabytków), co potwierdza, że wówczas poniżej skarpy był teren naturalny na pozycji około 196,40 m n.p.m. Mur ten, był powiązany od południa i północy, na co wskazują zachowane strzępia¹⁹. Odcinek fundamentu zachodniego w kierunku północnym nie zachował się, ale o tym, że był zamierzony świadczą sztraby widoczne w licu muru południowego pod podłogą sali 1.13 oraz cezura na parterze — zarówno na licu północnym, jak i południowym do wysokości około 1,80 metra, poświadczając dobudowanie ryzalitu. Warto zauważyć, że mury ryzalitu były budowane etapami, które trudno sprecyzować. Wiele jest takich niejasnych faktów, być może związanych ze zmianą decyzji w trakcie budowy, ale ogólnie można sądzić, że zapewne w I fazie zaczęto budować dwór na tradycyjnym planie dwupasmowym (il. 2-4)²⁰.

Po nieokreślonej przerwie, kontynuowano budowę według nowożytnych reguł — osiowości i symetrii. W II fazie, w pierwszej kolejności dobudowano od północy duże pomieszczenie, którego fundamenty — wschodni, północny i zachodni oraz ich odsadzki były na takim samym poziomie, jak w I fazie. Następnie od zachodu do fundamentów narożnika południowo-zachodniego i północno-zachodniego dworu, dobudowano poniżej skarpy dwie wieże alkierzowe, widoczne na rycinie zapewne z 2. ćw. XIX wieku²¹, o takich samych wymiarach, z pochyłym licem nad odsadzką i charakterystycznym wątkiem z warstwami wyrównawczymi.

Bardzo prawdopodobne, że jako pierwsza została zbudowana wieża południowa, posadowiona we wkopie na poziomie 193,0 m n.p.m., która nie wymagała większych prac ziemnych, datowanej według materiałów w zasypie wkopu na przełom XVI/XVII wieku²². Z tego etapu budowy wieży zachowały się mury zewnętrzne z pochyłym licem oraz wschodni mur z licem pionowym i wejściem, na fundamencie z odsadzką na poziomie terenu od południa (posadowionym wyżej).

¹⁸ Poziomy cytowane według: Ł. Rejniewicz, *Sprawozdanie wstępne z badań...*, op. cit., 2010.

¹⁹ M. Brykowska, M. Cempla, Cz. Cichosz, Ł. Holcer, *Badania architektoniczne...*, op. cit., s. 4, il. 0/4.2, 0/4.6.

²⁰ T. Jakimowicz, *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI (wieża — kamienica — kasztel)*, Warszawa–Poznań 1972, s. 115–132; W. Krassowski, *Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach Polski*, T. 4, *Budownictwo i architektura w okresie rozkwitu folwarku pańszczyźnianego (XVI w.–1 połowa XVII w.)*, wyd. Arkady, Warszawa 1995, s. 12, 56, 281–298, 394–401, il. 319–339.

²¹ „Wieże” widoczne są na rycinie publikowanej w: „Tygodnik Ilustrowany”, nr 308, 1865, s. 76–77.

²² Ł. Rejniewicz, *Sprawozdanie wstępne...*, op. cit., 2010, s. 3.

2-5

2-6

Ilustracje 2-5, 2-6. Gardzienice, dwór — północna wieża alkierzowa w trakcie badań archeologicznych Łukasza Rejnowicza i architektonicznych Marii Brykowskiej — widok z zewnątrz od południa i od strony wnętrza od wschodu. Fot. M. Brykowska, 2010

Wieża północna — z murem południowym, zachodnim i zachowanym niemal w całości — północnym, posadowiona była na tym samym poziomie (poz. 193,0), również we wkopie poniżej poziomu terenu, z odsadzką (poz. -195,0 m n.p.m.), i wyżej z pochyłym licem z warstwami wyrównawczymi i otworami maczulcowymi (il. 2-5). Powyżej, nad drugą odsadzką, zachował się od zachodu mur parteru z okienkiem na osi. Fundament wschodni wieży z pionowym licem (lepiej zachowanym od wschodu) oraz południowy, realizowano po obniżeniu terenu przy narożniku północno-zachodnim dworu, jednocześnie z jego podmurowaniem, co jest widoczne w powiązaniu fundamentów — wieży od południa i dworu poniżej podsadzki (198,85). Następnie połączono wieże i ryzalit murami kurtynowymi (oporowymi). Ich fundament został powiązany od północy także z ryzalitem zachodnim, dobudowanym na osi głównej dworu, na tym samym poziomie posadowienia i z odsadzkami jak w obu wieżach²³. Następnie połączono wieże i ryzalit murami kurtynowymi (oporowymi). Kurtyny dobudowane zostały do pochyłego lica wieży, co świadczy, że początkowo nie były przewidziane²⁴. Prace te wymagały wysokich kwalifikacji technicznych.

Poziom użytkowy wnętrza wieży północnej, wyznaczała odsadzka w murze południowym i północnym na legary podłogowe przyziemia (?) (-196,40 m n.p.m.), nad którymi zachował się tynk (il. 2-6). W licu północnym na odsadzce wspierał się łuk odcinkowy, otworu lub wnęki. Niewątpliwie obie wieże budowano według jednego projektu, a różnice techniczne między nimi, mogły być wynikiem pracy różnych warsztatów, bądź różnic w czasie realizacji.

²³ M. Brykowska, *Gardzienice, pałac, szkice 7 przekrojów poprzecznych piwnic na podstawie badań architektonicznych I fazy (2009) i uzupełniających (2010–2011) oraz archeologicznych Ł. Rejnowicza (2009–2011)*, skala 1:100, przekazała autorka 15.10.2011 roku w Gardzienicach.

²⁴ Przestrzeń między zachodnim fundamentem kaplicy a murem oporowym wypełniono ziemią z materiałem z XVII wieku; Ł. Rejnowicz, *Sprawozdanie wstępne...*, op. cit., 2009, s. 4.

Zapewne budowa wież nie została nigdy ukończona, a zachowane elementy nie potwierdzają ich funkcji obronnych; tylko jeden „otwór” w wieży północnej z łękiem odcinkowym, mógł być zamierzony jako komora artyleryjska od strony wjazdu do dworu. Mimo to, ukośne mury w przyziemiu widoczne od strony skarpy, nadawały budowli cechy nowożytnej fortyfikacji, a mury ze strzelnicami otaczające teren dworu uzasadniały nazwanie zespołu w 1623 roku, *fortalicją*²⁵.

Wydaje się, że dopiero po zabezpieczeniu budowli murami oporowymi od zachodu, przystąpiono do kończenia budowy dworu: w bocznych pasmach wydzielono dwa trakty — węższe od strony skarpy, nakryte sklepieniami kolebkowymi z lunetami, a szersze od frontu — stropami belkowanymi. Na poziomie parteru zachowały się wszystkie mury części północnej, mury poprzeczne przy środkowym trakcie w sali 1.13 oraz w pomieszczeniu 1.10/1.11, ze śladami sklepienia, mury — północny z zarysem kolebki i wschodni z trzema lunetami; w pomieszczeniu 1.10 w miejscu, gdzie przylegała późniejsza ściana korytarza pod podłogą zachowały się fragmenty z tynkiem — ze śladami malatury i okoplenia powyżej odsadzki wyznaczającej poziom użytkowy dworu (ok. 199,0 m n.p.m.). Od zachodu brak pierwotnej ściany, ale widoczny jest mur kurtynowy do wysokości około 1,0 metra powyżej posadzki we wnętrzu w tym czasie.

Można przypuszczać, że początkowo obie części południowa i północna miały być przeznaczone na mieszkanie (antykamera, pokój i alkierz)²⁶, ale z czasem sala w narożu północno-wschodnim dworu po nakryciu sklepieniem klasztornym, z salką obok ze sklepieniem kolebkowym z lunetami (znacznie wymienionych zapewne na początku XX wieku z zachowaniem pierwotnej formy), mogła być użytkowana jako kaplica ariańska. Mieczysław Kurzątkowski uznał za mało wiarygodną XIX-wieczną tradycję umieszczania w północnej części dworu kaplicy ariańskiej²⁷.

Ważnym elementem wspólnym dla dworu był zbliżony poziom użytkowania wnętrza, niższy od ówczesnego zewnętrznego i poniżej obecnego o około 0,85–0,65 metra, jak np. odkryta ceglana posadzka w sieni 1.16 i w „kaplicy” 1.15. Jak wiadomo, w okresie średniowiecza realizowano poniżej terenu poziom dolnej kondygnacji (nie podpiwniczonej, związany z funkcją gospodarczą) i niekiedy też w okresie nowożytnym, jak np. na zamku

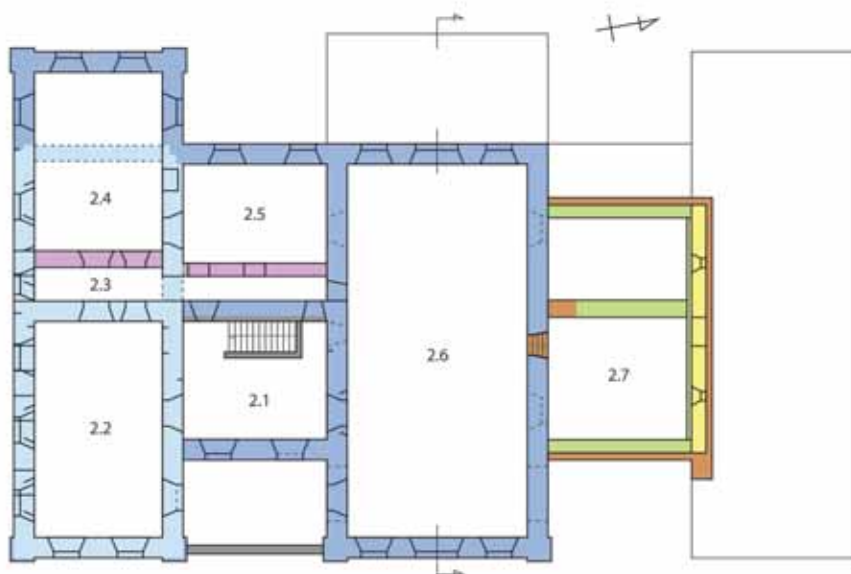
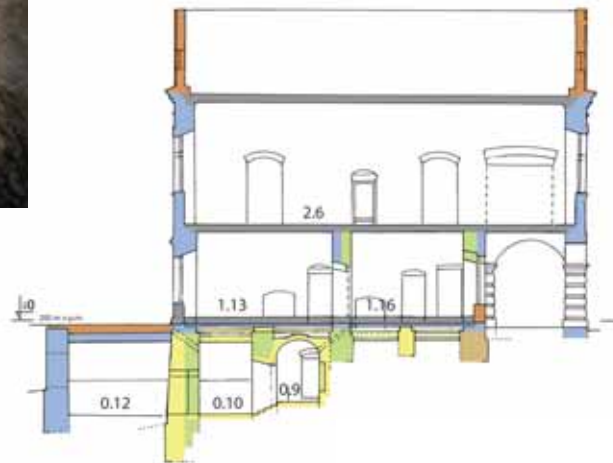
²⁵ Podstawą datowania faz dworu była stratygrafia murów i warstw oraz publikowane materiały źródłowe głównie przez A. Soćko, *Szlachecki dom...*, op. cit., s. 70. Fortalicja w Gardzienicach nie przypomina systemu obronnego w dworze w Szymbarku (fosa, machikuły i strzelnice „kluczowe” w attyce): M. Brykowska, J. Smólski, *Badania architektoniczne dworu w Szymbarku*, mps, PKZ — oddz. Kraków, 1964; ani w Sobkowie (mur i baszty ze strzelnicami): M. Brykowska, *Fortalicja w Sobkowie. Przemiany architektoniczno-przestrzenne w XVI–XVIII w.*, [w:] *Przemiany architektury rezydencjonalnej w XV–XVIII w. na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, L. Kajzer (red.), Kielce 2000, s. 67–87.

²⁶ A. Miłobędzki, *Krótką nauka budownicza Dworów, Pałaców, Zamków podług Nieba y zwyczajui Polskiego*. Wstęp, komentarz [...], oprac. A. Miłobędzki; *Teksty źródłowe do dziejów teorii sztuki*, J. Staryński (red.), T. VII, Ossolineum, Wrocław 1957, liczne strony oraz il. 11, 13–16.

²⁷ Uzasadnione było założenie ośrodka arian w Gardzienicach. M. Kurzątkowski, *Pierwotny kształt kościoła pobernardyńskiego w Lublinie i pałacu w Gardzienicach*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 1962, nr 1, s. 73–78. Wnioski z badań sklepień w części północnej, por.: K. Janus, T. Stankiewicz, *Pałac w Gardzienicach...*, op. cit., s. 20. Takie samo sklepienie jak w pom. 1.14 odkryto w 1.10/1.11/1.12 z okresu użytkowania dworu w 2. ćw. XVII w. Por.: W. Urban, *Poszukiwanie zabytków poariańskich*, „Odrodzenie Reformacji”, t. 1, 1956, s. 220–223.

Ilustracja 2-7. Gardzienice, dwór — parter, wnętrze sieni w trakcie zespołowych badań architektoniczno-archeologicznych: 1 — posadzka ceglana; 2 — posadzka kamienna. Fot. M. Brykowska, 2011

Ilustracje 2-8, 2-9. Gardzienice, pałac — przekrój poprzeczny i plan I piętra, etapy budowy według zespołowych badań architektoniczno-archeologicznych; legenda: 1, 2, 3, 4 — fazy budowy dworu; 5, 6, 7 — fazy budowy pałacu; 8 — pierwsza połowa XIX wieku; 9 — 1909–1918. Wg M. Brykowskiej, oprac. E. Brykowska-Lineicka, 2020

w Janowcu, gdzie odkryto fragmenty posadzki pałacu Firlejów, położone poniżej poziomu dziedzińca (−0,66 m)²⁸.

Jak zwykle, w części środkowej dworu — od frontu, znajdowała się sień początkowo zapewne jednoprzestrzenna, z czasem z reprezentacyjną salą z widokiem na dolinę rzeki. Następnie wydzielono z sieni przy murze południowym sionkę z drewnianymi schodami do piwnicy (z łękiem na poziomie posadzki). Po jakimś czasie, po zniszczeniu posadzki ceglanej, wymurowany został na środku kwadratowy słup z cokołem, dźwigający zapewne tragarz z drewnianym stropem, a następnie położono drugą warstwę posadzki — kamiennej (il. 2-7, 2-8)²⁹. W narożu północno-zachodnim sieni, jak i w innych pokojach znajdowały się kominki i piece; w wykopach wśród wielu kafli znaleziono m.in. kafel płytowy ze zwieńczenia pieca, z zieloną polewą z postacią kobiecą w arkadzie i delfinami po bokach (XVI/XVII w.) oraz z ornamentem stylizowanej maureski w kolorze białym na niebieskim tle (1. poł. XVII w.)³⁰.

W reprezentacyjnej sali 1.13 odkryto dwie fazy posadzek kamiennych: dolną (−0,85 m), sprzed budowy sklepień w piwnicy 0.11 i 0.12, oraz górną, dobrze zachowaną, zapewne związaną z kamiennym cokołem filara, opartym na koronie muru piwnicy, który, jak w sieni, podpierał tragarz ze stropem drewnianym. Wspomniane wyżej piwnice, to dwie komory nakryte sklepieniami kolebkowymi, połączone wybitymi przejściami w zachodnim murze, z wyżej położonym korytarzem (wówczas przesklepionym — 0.10), prowadzącym ku wcześniej wspomnianym schodom do sieni na parterze. Trzy piwnice zostały wymienione w inwentarzu w 1651 roku³¹.

Niewiele wiadomo o pierwotnych otworach drzwiowych z okresu użytkowania dworu. Pierwotnie otwory drzwiowe miały ościeża i progi kamienne, a ślady po nich naprawiono. Łęki kamienne odcinkowe wskazują, że z tego etapu pochodziły otwory drzwiowe między pierwszym a drugim traktem w części południowej, gdy otwór z „kaplicy” ze schodkami w grubości muru został dostosowany do poziomu wyższej posadzki w sieni. Odkryto relikty dawnego wejścia — na osi dworu od wschodu i otwór z nadprożem kamiennym do kaplicy od północy. Cudem zachowało się w piwnicy (luzem) żelazne dworskie skrzydło drzwiowe z dekoracją pasową, znane z pomiaru w 1922 roku³².

Więcej elementów oryginalnych odkryto w wielokrotnie przerabianych otworach okiennych, jak np. w części północnej — w elewacji wschodniej i zachodniej — łęki odcinkowe w nadprożach i glify wewnętrzne oraz od północy — jedno kamienne ościeże z piaskowca (obecnie wejście). Ponadto, widoczny jest (po rozebraniu muru korytarza 1.10) łęk niewielkiego okna w licu południowym oraz glify w sieni i w sali 1.13 od zachodu nieco

²⁸ M. Supryn, *Archeologia Zamku w Janowcu. Dzieje budowy w świetle badań archeologicznych*, Kazimierz Dolny 2008, s. 74–79, 86, 98, 101 (konsultacje M. Brykowska).

²⁹ Na podstawie wymiany informacji z Ł. Rejniewiczem w trakcie badań i własnych analiz. Odkrycia w sieni, mogą zostać skorygowane po opracowaniu materiałów archeologicznych.

³⁰ M. Supryn, *Archeologia Zamku...*, op. cit., il. 74, 75, 82; datowanie kafli w Gardzienicach wg autorki na podstawie porównania ornamentu.

³¹ Inwentarz z 1651 roku (Suchodolski), wg: A. Soćko, *Szlachecki dom...*, op. cit., s. 70.

³² Otwory drzwiowe i okienne, opisane w każdym pomieszczeniu, w: K. Janus, T. Stankiewicz, *Pałac w Gardzienicach...*, op. cit.; M. Rozbicka, *Dwory w Albumach...*, op. cit., il. 12, oraz przypis 19; il. 0/5.2, 0/5.3.

poniżej posadzek pałacowych. Można przypuszczać, że część środkowa elewacji dworu od wschodu, jak i od zachodu, wyróżniała się szerszymi (i zapewne wyższymi) oknami. Wszystkie okna miały niegdyś kamienne obramienia (z piaskowca), jakie odkryto w wykopach.

Parterowy dwór nakryty był dachem dwuspadowym, ze szczytami. Część środkowa mogła być wyższa, z facjatą. Zachowany do dziś szczyt północny z ornamentem okucio- wym, wzniesiony w ostatniej fazie budowy, był kilkakrotnie remontowany³³. Jak wykazał Mieczysław Kurzątkowski, szczyt był wzorowany na rycinie E. Fragmenta z książki Jana Vredemana de Vries, w serii „Dorica-Ionica” wydanej w Amsterdamie na przełomie XVI/XVII wieku³⁴. O tym, że obecny rysunek ornamentu bliski jest oryginałowi, świadczą ryciny od 2. ćw. XIX w., a przede wszystkim fotografia z 1903 i pomiar z 1922 roku. Widok z 1903 roku przedstawia na elewacji północnej dworu zwieńczonej gzymsem, portal na osi i starannie opracowane lico — pasową bliżej nie określoną dekoracją geometryczną i fryz arkadkowy nad ceglany pasem kordonowym potwierdzonym w badaniach³⁵.

Początek budowy dworu w Gardzienicach nie został odnotowany w źródłach. Nie sprzyjał takiej inwestycji podział wsi i folwarku między różnych właścicieli. Dzięki badaniom Adama Soćki, w XV wieku właścicielami większości dóbr, młyna i karczmy w Gardzienicach byli Suchodolscy, h. Janina — pochodzący z pobliskich Suchodołów³⁶. Dwory murowane jeszcze w XVI wieku realizowano sporadycznie i to w tradycji późnego gotyku, m.in. jako kamienice. Zbliżony do nich formą był odkryty w Gardzienicach nieukończony budynek, którego początek budowy w 1565 roku można wstępnie przypisać synowi Jana Żegoty — Stanisławowi Suchodolskiemu, chorążemu lubelskiemu, właścicielowi większej części dóbr³⁷. W latach 1578–1605 budowę kontynuował nowy właściciel Gardzienic — Jakub Snopkowski, h. Rawicz, wojski chełmski mąż Katarzyny Suchodolskiej, „zaufany Jana Zamoyskiego”, a przede wszystkim jego syn Stefan Snopkowski, chorąży koronny, „człowiek zamożny” pozostający w bliskich stosunkach z Markiem Sobieskim, wojewodą lubelskim z Pilaszewic, który miał dwór w Lublinie³⁸.

Zrealizowany murowany dwór posiadał już cechy architektury nowożytniej o genezie włoskiej — układ osiowy, trójdzielny i symetryczny z pomieszczeniami reprezentacyjnymi

³³ O remoncie szczytu w: K. Janus, T. Stankiewicz, *Pałac w Gardzienicach...*, s. 27–28.

³⁴ Nie można wykluczyć fundacji zbiorowej i udziału P. Orzechowskiego: M. Kurzątkowski, *Pierwotny graficzny...*, op. cit., s. 75; ostatnio nt. szczytu: A. Soćko, *Szlachecki dom...*, op. cit., s. 74.

³⁵ J. Rogowicz, „Wędrowiec”, 1900 (1), R. 38, nr 16, s. 319, il.; fryz arkadowy został odkryty przez K. Janusa. Panu dr. P. Zaniewskiemu winna jestem podziękowanie za zdjęcia.

³⁶ ...w poł. XV w. dwóch braci Suchodolskich Mikołaj i Maciej właścicielami Gardzienic; w latach 1470–1480 Suchodolscy są właścicielami 3 części wsi. Do ich dóbr rodowych — Mikołaja, Jana i Grzegorza należą: Suchodoly i wsie: Gardzienice, Siedliska, Idzikowice i Oleśniki. W 4. ćw. XV w. właścicielami całej wsi Gardzienice są Suchodolscy, w: A. Soćko, *Gardzienice w Lubelskim...*, op. cit., s. 51–53, 55. Por.: I. Rolska-Boruch, „Domy pańskie” na Lubelszczyźnie od późnego gotyku do wczesnego baroku, Lublin 2003, s. 23, 29, 30, 98–100, 171, 188.

³⁷ Por.: T. Jakimowicz, *Dwór murowany...*, op. cit., s. 115–123. Por. nt. właścicieli dóbr: M. Kseniak, *Z Gardzienic w świat*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie*, IV, t. 2, Muzeum w Kozłowie, Lublin 2000, s. 9–25.

³⁸ A. Soćko, *Szlachecki dom...*, op. cit., s. 73–74, przypis 34–36; por. K. Janus, *Zapomniany dwór Gorajskich przy ul. Bernardyńskiej 12 w Lublinie*, „Teki Komisji Architektury i Urbanistyki Krajobrazu”, OL PAN, 2016, 1, s. 7–15. Por. badania H. Landeckiej: A. Sundacka, *Stanin woj. siedleckie, dwór*, Lublin 1984, mps w zb. WUOZ w Lublinie.

w korpusie środkowym i z narożnymi wieżami alkierzowymi. Taki program — tu wzbogacony elementami fortalicji, mógł być realizowany najwcześniej od końca XVI i w XVII wieku, kiedy dysponowano już wzorcami teoretycznymi, jak np. Sebastiana Serlia i Andrea Palladia oraz architektonicznymi — jak np. fortyfikacje w Krupem i w Zamościu, pałac w Zamościu, dwory w Lublinie i Staninie, a fundatorzy — jak Jakub i Stefan Snopkowscy, mieli łatwy kontakt z miejscowymi warsztatami budowlanymi i architektami z Włoch (Lublin, Zamość)³⁹.

Najbardziej prawdopodobne, że jeszcze nie ukończony dwór zakupił w 1614 roku ariainin Krzysztof Spinek, m.in. w celu umocnienia w Gardzienicach obok Piasków (których był właścicielem)⁴⁰, pozycji innowierców na Lubelszczyźnie, zmieniając funkcję dawnych pomieszczeń mieszkalnych w części północnej na kaplicę ariańską i wyróżniając jej bryłę ozdobnym szczytem od strony wjazdu. W literaturze łączono zwykle budowę szczytu z warszatem Jakuba Balina i datowano na lata sprzed 1627 roku, ale jest też możliwe, że powstał on później, gdy powtórnymi właścicielami Gardzienic zostali wykształceni za granicą Suchodolscy, utrzymujący kontakt z luteranami, w tym z budowniczymi m.in. z Gdańska⁴¹.

W 1648 roku dwór został zniszczony i ograbiony przez wojska kozackie i tatarskie. Potwierdza to inwentarz Andrzeja Załęskiego (zastawcy) z 1651 roku *...kamienica pod dachówką z pokojami piwnic trzy pod nią [...]. Stołowa jednak izba miasto dachówki słomą pokryta. Stajnia, kuchnia murowana gontami staremi pobita a w dachu tym dziur niemało mur dokoła a przeciwko kuchni izba pusta, bez pieca, bez okien. Po tym dom gościnny, porządnny w tymże obmurowaniu. Wierzch prawie wszystek zrujnował się domu tego i gonty pospadały niemal wszystkie. W izbach wszystkich pieców i okien nie masz i ław. Studnia [...]. Za murem folwark...*⁴².

BUDOWANIE PAŁACU W 2. POŁ. XVII I W XVIII WIEKU

W 1656 roku po kolejnym najeździe przez wojska szwedzkie, wieś i folwark zostały ograbione, a spalony dwór nie nadawał się do zamieszkania. Mimo to, dobra Gardzienickie z Wołą (Gardzienicką) nabył w 1677 roku wraz z kilkoma sąsiednimi wsiami — Wacław Hulewicz, h. Nowina, kasztelan braclawski, rotmistrz wojsk królewskich⁴³; sam jednak przebywał na Wołyniu w zamku w Koniuchach (gdzie ufundował drewniany kościół), a majątek (Gardzienice i Wojsławice) przekazał jako wiano córce Katarzynie. Nowym wła-

³⁹ A. Miłobędzki, *Krótką nauka budownicza...*, op. cit., il. 11, 20–21; S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza Zamość*, wyd. ZAP, Warszawa 1936; S. Zajczyk, *Muratorzy zamojscy (1583–1609)*, „BHS”, VII, 1939, s. 204, 205; możliwy jest udział B. Gocmana w budowie wież w Gardzienicach. Por. późniejsze dwory alkierzowe: A.M. Sikorska, *Wiejskie siedziby szlachty polskiej z czasów saskich*, ODZ, Warszawa 1991.

⁴⁰ A. Soćko, *Gardzienice...*, op. cit., s. 55–61; Por. S. Tworek, *Zbór lubelski i jego rola w ruchu ariańskim w Polsce w XVI i XVII wieku*, Lublin 1966, s. 130–133.

⁴¹ M. Kurzątkowski, *Pierwotny wzór graficzny...*, op. cit., s. 78; por. wzory szczytów — w Gdańsk i np. w Mühlhausen, 1623; A. Rzempoluch, *Przewodnik po zabytkach sztuki d. Prus Wschodnich*, Olsztyn 1961, s. 164.

⁴² Inwentarz 1651 (Załęskiego); Soćko A., *Szlachecki dom...*, op. cit., s. 70.

⁴³ L. Świetlicki, *Dwory...*, op. cit., s. 77; A. Soćko, *Szlachecki dom...*, op. cit., s. 68–70.

ścicielem Gardzienic od 1678 roku został jej mąż — Stefan Stanisław Czarniecki, h. Łodzia (bratanek hetmana), pisarz polny koronny, starosta radziejowski i kaniowski⁴⁴.

W tym czasie dla Czarnieckiego pracował architekt Jan Michał Link, zatrudniony przy odbudowie i powiększeniu spalonego po 1671 roku kościoła pw. NP. Marii i Wszystkich Świętych w Wojsławicach. Architekt mógł być także autorem rozbudowy domu gościnnego (obecnie południowa oficyna) — o piętrową część wschodnią, datowaną na 2. połowę XVII wieku⁴⁵. Mieszkało w tym domu, przed i w trakcie budowy pałacu *w przemiłych pokojach na parterze, wyłożonych pod sklepiony sufit gdańskimi kafelkami z XVII w. Kafelki białe z widoczkami morskimi w kolorze niebieskim*, były doskonale zachowane w 1858 roku⁴⁶.

Budowa pałacu, przypisywana dotąd Czarnieckiemu, mogła być podjęta z jego inicjatywy przy udziale architekta J.M. Linka. Dotyczy to uporządkowania terenu i jednocześnie rozpoczęcia prac budowlanych od dostawienia pawilonu przy korpusie dworu od południa. Jego fundament północny, wschodni i południowy były posadowione na jednym poziomie, takim samym jak dwór. Nic nie wiadomo o jego fundamencie zachodnim, ale inne elementy wskazują, że początkowo zrealizowano pawilon (o długości 20,40 m), bez powiązania z wieżą alkierzową. Na parterze, na zachodniej ścianie widoczny jest łęk (na tym samym poziomie co pozostałe sześć okien), a pod nim drugi — nad otworem drzwiowym. Faktem jest, że przed „wieżą alkierzową” pozostawiono przestrzeń o szerokości 1,75 metra na poziomie ówczesnego terenu wyznaczonego odsadzką wschodniego muru wieży z wtórnym otworem drzwiowym⁴⁷.

Kolejnym etapem mogło być nadbudowanie i powiązanie pawilonu z wieżą alkierzową oraz budowa wewnątrz muru zachodniego w linii kurtyny zachodniej. Kluczem do rozwiązania tej pośredniej fazy, było odkrycie na I piętrze w elewacji południowej niewielkich pięciu okien zamkniętych półkoliście⁴⁸, jakie nie występują nigdzie więcej w pałacu. Brak powiązania muru północnego na poziomie I piętra z korpusem środkowym, dowodzi, że nie prowadzono tam jeszcze prac. Brak jest też śladów podziału murami przestrzeni I piętra, a zmieniające się odległości między okienkami mogły być zależne od rozstawu ścianek drewnianych. Obie kondygnacje skrzydła południowego były przeznaczone na mieszkania. Należy podkreślić, że I piętro w całym pałacu było niższe od parteru, poza salą reprezentacyjną na osi.

⁴⁴ A. Soćko, *Gardzienice...*, op. cit., s. 63–65; por.: <https://docpleyer.pl/6496228-Rezydencje-późnobarokowe-na-Wołyniu.html>.

⁴⁵ J. Kowalczyk, *Inżynier Jan Michał Link autor tzw., lenartowiczowskiej grupy kościołów z 2. połowy XVII w.*, „BHS” R. 23, 1961, nr 2, s. 188; *KZSz. w Polsce*, t. VIII, *woj. lubelskie*, R. Brykowski, E. Smulikowska-Rowińska (red.), z. 5, *pow. chełmski*, inw. K. Kutrzebianka i in., IS PAN, Warszawa 1968, s. 62; A. Miłobędzki, *Architektura XVII w. ...*, op. cit., s. 312–313.

⁴⁶ M. Kietlińska z Mohrów, *Wspomnienia*, opr. I. Homola Skąpska, Kraków 1986, KAW, s. 174–175.

⁴⁷ Głębszy jest łącznik skrzydła południowego i wieży alkierzowej (196,22 m n.p.m. — z trzema odsadzkami we wkopie); odsadzka górna (195,33 m n.p.m.) wyznacza poziom użytkowania terenu, kiedy kończono budowę skrzydła południowego, zapewne po poł. XVIII w.

⁴⁸ Relikty muru działowego w piwnicy oraz okienka w elewacji południowej odkrył w 2011 roku K. Janus.

Większe prace rozpoczął w 1689 roku, po ślubie z Zofią Czarniecką, kolejny właściciel Gardzienic — Michał Potocki, starosta krasnostawski, pisarz wielki koronny i wojewoda wołyński⁴⁹. Z pewnością był on zainteresowany posiadaniem pałacu między Lublinem a Krasnymstawem i miał możliwość zatrudnienia architekta Tylmana z Gameren (pracującego dla jego rodziny od strony matki — Lubomirskich), chociaż źródła tego nie potwierdzają. Potocki był niezwykle zajęty sprawowaniem funkcji państwowych. Bywał też często w dobrach rodzinnych — w Sędziszowie Małopolskim (koło Rzeszowa), gdzie ufundował kościół parafialny (1694–1699), jak się sądzi, według projektu Tylmana z Gameren⁵⁰. Nie można zatem wykluczyć, że magnat zaprosił architekta do Gardzienic, kiedy ten przebywał w Lublinie z okazji budowy m.in. pałacu Lubomirskich i klasztoru franciszkanów⁵¹.

Analiza porównawcza układu przestrzennego pałacu i dworu, wykazała, że w pałacu powtórzone trójdzielny korpus planu dworu, z reprezentacyjną częścią środkową i pokojami mieszkalnymi w dwutraktowej części od południa i z wieżami alkierzowymi od zachodu. Program pałacu zapewne od początku miał być powiększony o nowe pawilony lub „skrzydła” od południa i północy oraz o I piętro. Tylman mógł wykonać projekt na planie zbliżonym do dworu z herbem „Lis” bądź na miejscu wskazać Potockiemu ogólną koncepcję planu i piętrowej bryły pałacu, z wykorzystaniem murów ruiny dworu (jak w Białymstoku)⁵². Trudny problem odbudowy z pewnością wymagał fachowej opinii architekta.

Badania architektoniczne wykazały, że pałac był realizowany przez Potockich w latach 1689–1766 według jednej koncepcji, ale w kilku fazach. W pierwszej kolejności rozebrano zniszczone fragmenty murów do poziomu projektowanej posadzki parteru. W hallu zaprojektowano, zapewne przy ścianie południowej, wspaniałe schody do sali balowej na I piętrze⁵³ oddzielone murem z dwiema arkadami. Od północy do hallu przylegała nie zmieniona część parterowa, natomiast od południa — dwa pokoje mieszkalne. W powiększonym pokoju z nowym murem zachodnim wystawionym na dawnym murze oporowym (1.10/1.11/1.12), przy murze wschodnim znalazło się nowe zejście do piwnicy, niezbędne po zlikwidowaniu dawnych schodów w sieni (z czym łączy się budowa i przeklepienie nowych piwnic 0.3 i 0.4), a w narożu północno-zachodnim, oddzielone ścianą, miejsce sekretne z okrągłym okienkiem⁵⁴. Mury zewnętrzne pałacu częściowo oparto na starym fundamencie bądź murach piwnic, na ceglanej „rolce”.

Budowa korpusu pałacu była w toku, kiedy właścicielem dóbr w 1724 roku został Feliks Wincenty Potocki, starosta krasnostawski. Pierwsze zmiany zostały poczynione w skrzydle południowym⁵⁵. Polegały one na powiązaniu funkcji i formy nowego skrzydła z archi-

⁴⁹ A. Soćko, *Gardzienice...*, op. cit., s. 63–65, przypis 68; A. Soćko, *Szlachecki dom...*, op. cit., s. 77–79, 83.

⁵⁰ https://wikipedia.org/wiki/Michał_Potocki; https://pl.wikipedia.org/wiki/Sędziszów_Małopolski.

⁵¹ T. Makowiecki, *Archiwum planów Tylmana z Gameren...*, 1932, s. 21, 25, 31, tabl. VI–1,2; H. Gawarecki, *Tylman z Gameren — architektem pałacu Lubomirskich (poradziwiłłowskim) w Lublinie?*, KAIU, t. VIII, 1953, z. 1, s. 81–90.

⁵² S. Mossakowski, *Tylman z Gameren, architekt polskiego baroku*, Ossolineum 1973, s. il. 115 i in.

⁵³ M. Kietlińska z Mohrów, *Wspomnienia...*, op. cit., s. 172. Kazimierz Stronczyński nie uwzględnił na szkicu pałacu (il. 2-12) ściany działowej i schodów w części środkowej.

⁵⁴ Por. przypis 21; fragment okrągłego otworu z cegły odkrył K. Janus na elewacji zachodniej.

⁵⁵ L. Świetlicki, *Dwory...*, op. cit., s. 74.

tekturą pałacu. Nadbudowano więc alkierz zachodni, a piwnicę 0.5 przesklepiono i połączono z piwnicą 0.4. W elewacji południowej zamurowano półkoliste okna na I piętrze i wykonano nowe — mniejsze niż na parterze, ale w takiej samej formie jak wszystkie nowe okna na I piętrze w całym pałacu, poza salą balową.

Jednocześnie rozpoczęto budowę „skrzydła” północnego (uwzględnionego na jednym ze szkiców do księgi Oskara Sosnowskiego). Badania archeologiczne odkryły tuż pod darnią w przedłużeniu północnej wieży alkierzowej, koronę wschodniego i północnego (zachowanego na długości 7,0 m) fundamentu kamiennego z dwiema odsadzkami po bokach⁵⁶. Fragment południowego fundamentu skrzydła północnego zachował się przy narożniku dworu (zamieniony na skarpe), ale nie był z nim powiązany. Odkryto także dwa mury działowe położone dalej na zachód i trzy inne fragmenty (przecinające warstwy późnośredniowieczne z polepą). Należać mogły one do skrzydła północnego, ale nowe wkopy uniemożliwiły ich identyfikację. Na tym etapie przerwano budowę skrzydła północnego jednocześnie z decyzją o zachowaniu bryły dawnej kaplicy ariańskiej z portalem na osi elewacji północnej⁵⁷.

Następnie, zgodnie z rozplanowaniem parteru pałacu kontynuowano budowę I piętra, według reguł znanych z projektów Tylmana z Gameren — wyższa sala na osi i niższe pokoje mieszkalne po bokach (il. 2-9). Zachowano przy tym w obu kondygnacjach i w obu traktach osiowe powiązanie wnętrz, dzięki umieszczeniu na jednej osi otworów drzwiowych i okiennych (także w sali na ścianie północnej I piętra), nieco przesuniętych w skrzydle południowym, ze względu na ściany działowe apartamentu (antykamery, sypialni, gabinetu). Badania nie odkryły wystroju wnętrz, ale wiadomo z opisu pochodzącego z 1858 roku, że były [w zamku] *schody, świadczące o wspaniałości przedsionka. Obszerne komnaty, wyłożone kamienną posadzką*⁵⁸.

Jednocześnie z włączeniem alkierza do skrzydła południowego podjęto prace przy elewacji zachodniej, opierając lico muru nie bezpośrednio na koronie kurtyny (jak od strony wnętrza), ale na trzech warstwach wyrównawczych cienkiej cegły (saskiej). Ze wspomnianymi pracami można łączyć budowę tarasu od zachodu w przedłużeniu reprezentacyjnej sali z oknami zamienionymi na *porte-fenêtre*⁵⁹; dwóch sklepionych piwnic pod tarasem (z wejściem do piwnicy 0.12 i ze sklepionym okienkiem w pomieszczeniu 0.13), połączonych ze starymi dworskimi piwnicami i z nowymi, przesklepionymi w części południowej, jak np. pod wieżą alkierzową (0.5).

W bryle pałacu i w elewacji zachodniej doskonale była czytelna barokowa reguła (il. 2-10, 2-11): przyziemie jako cokół (a faktycznie kondygnacja piwnicy), *piano nobile* (parter) i *mezzanino* — jak w pałacu Gnińskich. Ten dwukondygnacyjny pałac z tarasem wzniesiony został po 1681 roku według projektu Tylmana z Gameren w Warszawie, na

⁵⁶ Według badań archeologicznych Ł. Rejniewicza 2012.

⁵⁷ Portal w kaplicy z łukiem odciażającym został ustawiony wtórnie, w fazie budowy szczytu.

⁵⁸ M. Kietlińska, *Wspomnienia...*, op. cit., s. 172.

⁵⁹ Taras posadowiony wyżej od wież narożnych, z odsadzką na poziomie 196 m n.p.m. To znaczy, że teren od zachodu podniósł się od początku XVII do połowy XVIII wieku o około 1,0 m.

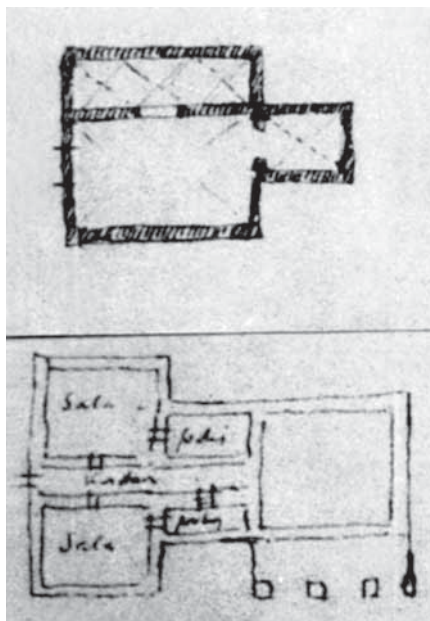

Ilustracje 2-10, 2-11. Gardzienice, pałac — widok elewacji zachodniej (wg pomiaru K. Janus i T. Stankiewicz; wg: oprac. M. Brykowska, 2011) oraz widok bryły od północnego-zachodu w drugiej ćw. XIX wieku. Oryg. staloryt, nie datowany i nie sygnowany, Zb. MNW, T. I k., nr inw. 16/23056. Fot. H. Romanowski, Zb. ZAP WAPW

półwarownej platformie o pochyłych murach⁶⁰. Podobieństwa sięgają dalej, bowiem w obu pałacach wyższa część środkowa wyróżnia się też dużymi oknami w formie triady i boniowanymi narożnikami pałacu (w Gardzienicach — jako pseudo bonie z cienkiej cegły)⁶¹. Brak rustyki na narożniku północno-zachodnim pałacu.

⁶⁰ *Tylman z Gameren — architekt Warszawy, Holender z pochodzenia, Polak z wyboru*, opr. zb., *Zamek Król. w Warszawie*, 2003, S. Mossakowski, ..., s. 26–32 i in. (Pałac Gnińskich).

⁶¹ Kamienne boniowania na narożach powszechnie były stosowane we włoskiej architekturze renesansu, a w baroku głównie ceglane, tynkowane.

Ilustracja 2-12. Gardzienice, pałac — plan parteru, szkic z natury. Wg K. Stronczyński, *Brulion*, 1846, rkps (oryg. Archiwum Państwowe w Piotrkowie), kserokopia, sygn. 1281, poz. 3. Zb. GR BUW

Ilustracja 2-13. Gardzienice — fragment *Mapy Zachodniej Galicji* A. Mayera von Heldensfelda z lat 1801–1804. Oryg.: Wiedeń, Österreichisches Staatsarchiv-Kriegsarchiv, Bd. XVI-Sect. 218. Kopia: Zb. WUKZ w Lublinie (kserokopia z materiałów Ł. Rejniewiczza)

Wschodnia fasada pałacu w Gardzienicach pozbawiona cokołu, w wyższych kondygnacjach zaprojektowana została jak zachodnia, ale różni się od niej przede wszystkim trój-arkadowym portykiem, wspierającym mur sali balowej, a więc zbudowanym jednocześnie z salą⁶². Nie był to element obcy Tylmanowi z Gameren, co potwierdza rysunek elewacji pałacu Radziwiłłowskiego w Warszawie, tak jak w Gardzienicach z dwiema kondygnacjami, z wyodrębnioną trójosiową wyższą salą środkową wspartą na arkadowym portyku i z dwuosiowymi łącznikami przed skrajnymi ryzalitami⁶³.

W latach 1766–1778 nastąpiła przerwa w budowie, bowiem kolejne prace mógł podjąć dopiero nowy właściciel Gardzienic — od 1778 roku Józef Bonawentura Miączyński, h. Suchekomnaty, starosta kamienopolski, mąż Katarzyny Potockiej wnuczki Michała Potockiego⁶⁴. Był on też właścicielem zamku w sąsiednich Zawieprzycach, położonego na skarpie i flankowanego dwiema wieżami alkierzowymi. Nie ma wątpliwości, że z jego inicjatywy lub syna Ignacego Miączyńskiego (przed 1802 rokiem) została przebudowana południowa część mieszkalna pałacu według odmiennych reguł — po bokach nowych korytarzy na obu kondygnacjach znalazły się po dwa pokoje (bliżej korpusu) i dwie sale;

⁶² Brak rozwarstwienia nie wskazuje na wtórne powiększenie sali na wschód, ale badania wykazały ślady po zmianach okien z okresu przebudowy na spichlerz.

⁶³ Por.: S. Mossakowski, *Tylman z Gameren...*, op. cit., il. 133; A. Soćko, *Dom szlachecki...*, op. cit., s. 81.

⁶⁴ A. Soćko, *Gardzienice...*, op. cit., s. 64–65. *KZSz. w Polsce*, t. VIII, d. woj. lubelskie, z. 11, d. pow. lubartowski, oprac. R. Brykowski i in., Warszawa 1976, s. 65–69.

na parterze na końcu korytarza zamieniono okno na nowe wejście od południa. Taki układ przestrzenno-funkcjonalny przedstawia rysunek parteru z 1846 roku (il. 2-12), wykonany z natury przez Kazimierza Stronczyńskiego⁶⁵. Z korytarzem kolidowały wcześniejsze otwory okienne w elewacji południowej na parterze i na piętrze, które przesunięto odpowiednio do wnętrza, a jednocześnie w celu uporządkowania kompozycji elewacji południowej z portalem. W jednym z okien na I piętrze zachowało się kamienne profilowane nadproże. Nie zmieniono wcześniejszych otworów okiennych w skrzydle południowym — od frontu, od zachodu i od północy.

Z pracami tymi można wiązać budowę pod skrzydłem południowym w części wschodniej sklepionej piwnicy na trzech filarach (0.1), co wymagało obudowy dawnego fundamentu (murem oporowym z odsadzką) i oparcie na nim sklepień i pogłębienie wnętrza (jak wcześniej w innych piwnicach, m.in. pod wieżą alkierzową). Piwnica została połączona przez korytarz 0.7, ze starszą piwnicą 0.5. Zmieniono też komunikację między parterem a piwnicą, bowiem budowa korytarza 1.10 wymagała zlikwidowania zejścia do piwnicy. Nowe schody do piwnicy wykonano w pomieszczeniu od wschodu — 1.2, przy ścianie zachodniej.

Teren przed wschodnią fasadą pałacu był uporządkowany osiowo, według barokowych reguł, co potwierdza mapa A. Mayera von Heldensfelda z 1801 roku (il. 2-13)⁶⁶. Obszar przed pałacem, z gazonem, flankowały dwie oficyny. Oficynę południową tak opisano w 1858 roku: *Po prawej stronie frontu zamkowego stoi długi dom, w połowie jednopiętrowy, [...], wygodny, gdzie mieściła się obszerna wydłużona jadalnia („refektarz ariański”) z widokiem z jednej strony na piękny zamek [...] z drugiej na niewielki, lecz bardzo ładny ogród*⁶⁷. Oficyna północna, zapewne z XVIII wieku, na początku pełniła rolę rządcówki, a następnie w 1852 roku została przebudowana na mieszkanie dla gości pałacu: od frontu dodano arkadowy przedsionek (z datą 1852), a od zachodu — trójarkadową loggię⁶⁸. Za oficyną północną położony był mały budynek (prawdopodobnie dla ogrodnika), od północy zapewne folwark, a w części południowo-wschodniej mogły znajdować się — gumna.

W głębi, od wschodu, na osi pałacu, na terenie lekko wzniesionym — położony był regularny, ogrodzony ogród (wirydarz)⁶⁹. Pomimo mało wyraźnego rysunku, można odczytać układ zamknięty, geometryczny, z widokiem na pałac i daleką perspektywę charakterystyczną dla barokowych ogrodów. Regularność zamkniętego wnętrza ogrodu

⁶⁵ K. Stronczyński, *Brulion*, rkps, kserokopia, zb. GR BUW, sygn. 1281, poz. 3; S. Michalczyk, *Brulion lubelski Kazimierza Stronczyńskiego*, [w:] *W kręgu badań nad sztuką Polską. Studia z historii sztuki i kultury*, K. Majewski (red.), KUL, Lublin 1988, il. 107.

⁶⁶ *Mapa Zachodniej Ukrainy*, Anton Mayer von Heldensfeld, 1801, oryg. w: *Wiedeń. Österreichisches Staatsarchiv-Kriegsarchiv*, kopia: zb. WUOZ w Lublinie; dziękuję za udostępnienie mapy p. Ł. Rejniewiczowi.

⁶⁷ M. Kietlińska, *Wspomnienia...*, op. cit., s. 174–175.

⁶⁸ Oficyna północna nie jest wpisana do rejestru zabytków i była poza planowanymi badaniami. Mimo to autorka wykonała badania architektoniczne w 2011 roku, które posłużyły do zmiany projektu (m.in. przywrócenia loggi).

⁶⁹ J. Bogdanowski, *Problemy genezy i systematyki polskiej sztuki ogrodowej*, [w:] *Architektura rezydencjonalna historycznej Małopolski*, Materiały z sesji SHS..., Łańcut 1982, s. 24–27.

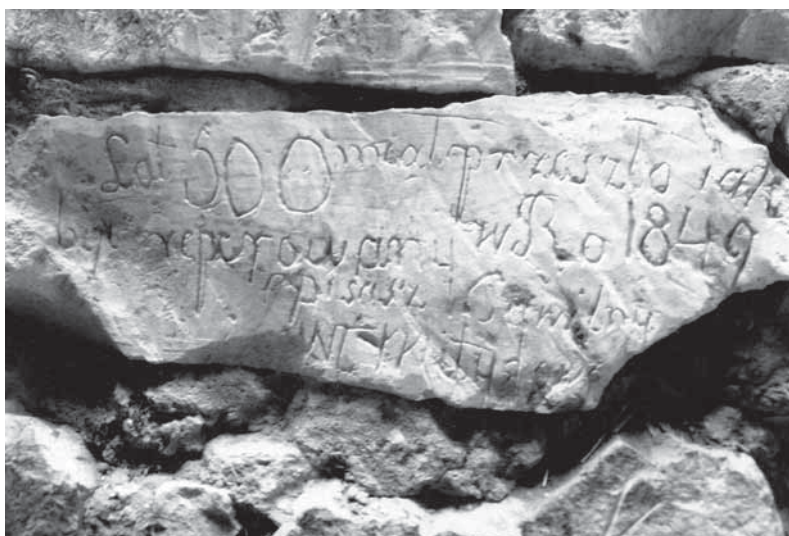
przypomina także wcześniejsze ogrody holenderskie Vredemana de Vries. Obecnie do pałacu należy zniwelowana połowa terenu dawnego ogrodu, za nowym murem.

REMONTY I ADAPTACJA PAŁACU NA CELE GOSPODARCZE W XIX WIEKU

Dla poznania dziejów pałacu, bardzo ważne były materiały kartograficzne i ikonograficzne oraz źródła pisane z XIX wieku, mimo że przedstawiają początkowo spalony w 1802 roku pałac, a potem po remontach budynek służący na cele gospodarcze. Pierwszy remont pałacu, który przeprowadził Ignacy Miączyński (do 1809 roku), polegał zapewne na dołączym zabezpieczeniu murów, przystosowaniu części pomieszczeń południowych do zamieszkania i prowizorycznej naprawy dachu, bez zmiany barokowego szczytu z facjatą nad salą balową⁷⁰.

Następny dziedzic Gardzienic, Adam Siedliski, jakoby uratował pałac od ruiny, urządzając w nim spichlerz. Prace te nie zmieniły bryły ani elewacji pałacu, co potwierdza widok od północnego zachodu uwieczniony zapewne w 2. ćwierci XIX wieku (il. 2-11) wypalone mury XVIII-wiecznego pałacu bez dachu, okna bez szyb oraz widoczne jeszcze mury wieży alkierzowej północnej, tarasu i ogrodzenia ze strzelnicami i z bramą⁷¹.

W 1840 roku dobra gardzienickie wraz z pałacem zakupił Józef Kalasanty Lemański, h. Borowczyk i to jemu można przypisać remont pałacu, adaptację wewnątrz na spichlerz, nakrycie bryły dachem odpowiednio do nowych tympanonów oraz uporządkowanie terenu. Prace te potwierdza odkryty w murze na strychu nad kaplicą, kamień z napisem: *Lat 500 miał przeszło 1849 był reperowany w S. 1849 pisarz Cywilny Wł. Miturow* (il. 2-14).

Ilustracja 2-14. Gardzienice, pałac — kamień wmurowany w 1849 roku na strychu nad kaplicą. Fot. M. Brykowska, 2011

⁷⁰ Inw. 1810 r. APL, w: „Wędrowiec”, 1900, nr 15, s. 319; *Opis dworu przy pomiarze z 1922 r.*, zb. ZAP WAPW. Por. też: M. Kseniak, *Z Gardzienic w świat...*, op. cit., s. 9–25.

⁷¹ Oryg. rycina pałacu nie datowana znajduje się w MNW, nr inw. 16/23056, a fot. H. Romanowskiego, il. 2-12 w zb. ZAP WAPW (zbiór W. Puget i J. Paździór).

Ilustracje 2-15, 2-16. Gardzienice, pałac po adaptacji na spichlerz; akwarele Adama Lerue'a 1852–1853. *Widok zamku Stefana Czarnieckiego w Gardzienicach*, tab. 1, i *Zamek w Gardzienicach od strony dziedzica*, tab. 2. Wg: K. Stronczyńskiego, *Opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim (1844–1855)*, T. IV, *Gubernia Lubelska*, 1855, rps, sygn. 243/7/1 i 243/7/2. Zb. GR BUW

Bardzo ważny dla prowadzonych badań, był szkic planu dworu z lat 1843–1846 Kazimierza Stronczyńskiego, na którym rozdzielono południową część mieszkalną z sienią i nie skomunikowaną z nią dawną kaplicą. Brak północnej wieży alkierzowej i tarasu dowodzi, że zostało już wykonane podwyższenie terenu od zachodu⁷².

Zmiany wyglądu pałacu z zewnątrz przekazuje widok Adama Lerue z 1852–1853 roku — w fasadzie wschodniej zamurowano dolne części okien, a do elewacji północnej dostawiono przybudówkę z dwuspadowym dachem⁷³.

W 1855 roku Kazimierz Stronczyński przedstawił pałac z zewnątrz na dwóch wymienionych wyżej akwarelach (il. 2-15, 2-16): widok *...od strony skarpy i rzeki Gołczwi* oraz *Widok od strony dziedzińca* i dołączył opis⁷⁴. Podczas remontu zachowano dawną bryłę, a w elewacjach nie zmieniono wystroju i wysokości okien, tylko podzielono każde na małe okienka spichrzowe.

Wiele informacji o stanie zachowania dawnego pałacu i jego otoczenia wnosi tekst (już cytowany wyżej) z 1858 roku — Marii z Mohrów Kietlińskiej: *Wuj Józef Lemański, kupując Gardzienice, zastał zamek bez dachu, mury jednak mocne jeszcze były [...] ograniczył się do pokrycia zamku blachą i przeznaczył cały budynek na magazyny gospodarskie, jak spichlerz, piwnice i składy*⁷⁵. W tym okresie Lemańscy mieszkali w oficynie południowej, przy której w parterowej części od 2. ćwierci XVII wieku mieściła się jadalnia i kuchnia.

Interesująco przedstawiał się dawny pałac w krajobrazie: *na wzgórzu piękny zamek [...] potężnymi skarpami spadał ku rzece Gołczwi... wznosząc się łagodnie, aleja z topoli włoskich [...] ogromny gazon zdobiący zajazd [...] wszystkie drogi jezdne obsadzone topolami włoskimi [...]. Teren który zajmował zamek, dwór i ogród był jakby pierwszą kondygnacją wzgórza, na drugiej, do której wiodła aleja topolowa, były ogrody owocowe i warzywne, jako i zabudowania gospodarskie; zbocze drugiej kondygnacji prawie prostopadłe, obsadzone dzikim winem, stanowiło jakby ścianę zieloną wzdłuż kwiatowego ogrodu. Tu stare drzewa cytrynowe i pomarańczowe [...] pływają czółnem po stawie...*⁷⁶. Według współczesnych badań park w Gardzienicach posiada 3 hektary (lub 4), duże walory krajobrazowe, liczy 200 drzew starych z 26 gatunków⁷⁷.

W 1865 roku część dóbr gardzienickich kupił Stefan Cześnik, w tym cztery folwarki. Był głównie zainteresowany rozwojem gospodarstwa, więc rozbudował folwark, posta-

⁷² Por. przypis 65 i il. 11.

⁷³ A. Lerue, *Album lubelskie*, Warszawa 1958, s. 48; M. Kurzątkowski, „Album Lubelski” Adama Lerue’a a „Inwentaryzacja Stronczyńskiego”, „Przegląd Lubelski”, t. 1, Lublin 1965, s. 147–176.

⁷⁴ K. Stronczyńskiego, *Opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim (1844–1855)*, T. 5, Gubernia Lubelska, oprac. zb.: J. Teodorowicz-Czerepińska przy udziale G. Michalskiej i J. Studzińskiego, J. Kowalczyk (red.), BUW, GR, NiD, Warszawa 2014, tekst, *Album*, tabl. 2.

⁷⁵ M. Kietlińska, *Wspomnienia...*, op. cit., s. 171–6.

⁷⁶ Tamże: s. 172.

⁷⁷ Najliczniej występuje grab pospolity (60), lipa droбноziarnista (50), topola czarna, klon srebrzysty, wiąz polny (3,7 m), dąb wielkoowocowy, kasztanowiec biały, topola czarna. Wg D. Fijałkowski, M. Kseniak, *Parki wiejskie Lubelszczyzny. Stan, ochrona i rewaloryzacja biocenotyczna*, poz. V–108, Warszawa 1982, s. 309–310.

wił gorzelnię i browar (dziś w ruinie przy wjeździe). Warto dodać, że w sąsiedztwie browaru znajdował się wówczas młyn, który spłonął w 1995 roku. Po śmierci Lemańskiego w 1866 roku Gardzienice objął jego syn Józef (ożeniony z Wandą Chądzyńską), ale *nie mógł utrzymać majątku [...], zostawiwszy sobie folwark Borek...* sprzedał w 1873 roku Gardzienice Franciszkowi Kleniewskiemu, h. Zagłoba⁷⁸. Dobra i folwarki Kleniewskiego przedstawia *Plan dóbr Gardzienice [...] pomierzony [...] w roku 1870 i 1871, przez [...] K. Dobruchowskiego... kopia*⁷⁹. Folwarkiem zarządzał wówczas przodek autorki. Od Franciszka Kleniewskiego nabył większą część dóbr gardzienickich w 1893 roku August Iwański, h. Jastrzębiec, z Ukrainy, którzy prowadził hodowlę koni i rozbudował folwark, m.in. wznosząc tzw. Rządówkę — obecnie w ruinie⁸⁰.

PRZYWRÓCENIE FUNKCJI PAŁACU — PO 1908 ROKU

Ale najważniejsze jest to, że synowi Janowi Serafinowi Iwańskiemu, od 1908 roku bogatemu właścicielowi Gardzienic, przypisuje się *urządzenie w starym zamku iście pańskiej rezydencji, dotąd w niej zamieszkałego*⁸¹. W końcu 1919 roku majątek kupił Władysław Głogowski, h. Grzymała, a pierwsza fotografia z około 1920 roku z nowym właścicielem na tle pałacu, pokazuje, że prace zostały ukończone (il. 2-17)⁸².

Głogowscy gospodarowali w Gardzienicach przez cały okres międzywojenny i podczas wojny, do 1944 roku, gdy dobra przejął Skarb Państwa. Dzięki pomiarowi pałacu, wykonanemu w 1922 roku przez studentów na praktyce Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, więcej wiadomo na temat prac wykonanych w latach 1909–1918⁸³. Przy okazji dowiadujemy się, że zgodnie z tradycją zamku, wieś — zlokalizowaną na północ od rezydencji, nazywano Podzamczem⁸⁴.

W pałacu, na poziomie parteru (il. 2-18) i I piętra, przywrócono układ pomieszczeń z końca XVIII wieku, z niewielkimi zmianami. Na parterze, po zamuiowaniu arkad, na osi głównego wejścia utworzono korytarz prowadzący na schody na I piętro umieszczone w obudowie przy sąsiedniej sali 1.2 (po rozebraniu starych schodów do piwnicy). Nowe schody do piwnic (0.7) zrealizowano przy wejściu od południa (od strony kuchni). Trzecie wejście do ogrodu prowadziło z sali 1.13 w zachodniej elewacji.

⁷⁸ L. Świącicki, *Dwory...*, op. cit., s. 80.

⁷⁹ *Plan dóbr Gardzienice składające się z folwarków Borek Podgranicznik, Żegotów i Gardzienice, położonych w Gubernii Lubelskiej powiecie Krasnostawskim [...kopia z 1878 r., po skreśleniu Borka]*; oryg. zbiory prywatne. Za plan winna jestem podziękowanie Panu J. Serafinowiczowi. Por. M. Rozbicka, *Siedzi-by średniej i drobnej szlachty...*, Warszawa 1999, s. 233–268.

⁸⁰ O Iwańskich, wg wyd. w 1919 r. — M. Kietlińska, *Wspomnienia...*, op. cit., s. 175. Należy dodać, że Oskar Sosnowski projektował dwór w Ryżawce (woj. braclawskie) dla Augusta Iwańskiego: wg S. Łoza, *Architektura i budownictwo w Polsce*, Warszawa 1954, s. 286.

⁸¹ J. Rogowicz, „Wędrowiec”, 1900 (1), R. 38, nr 15–16, s. 311 — opis, il.; por. „Tyg. Ilustr.”, 1908, nr 12, s. 329.

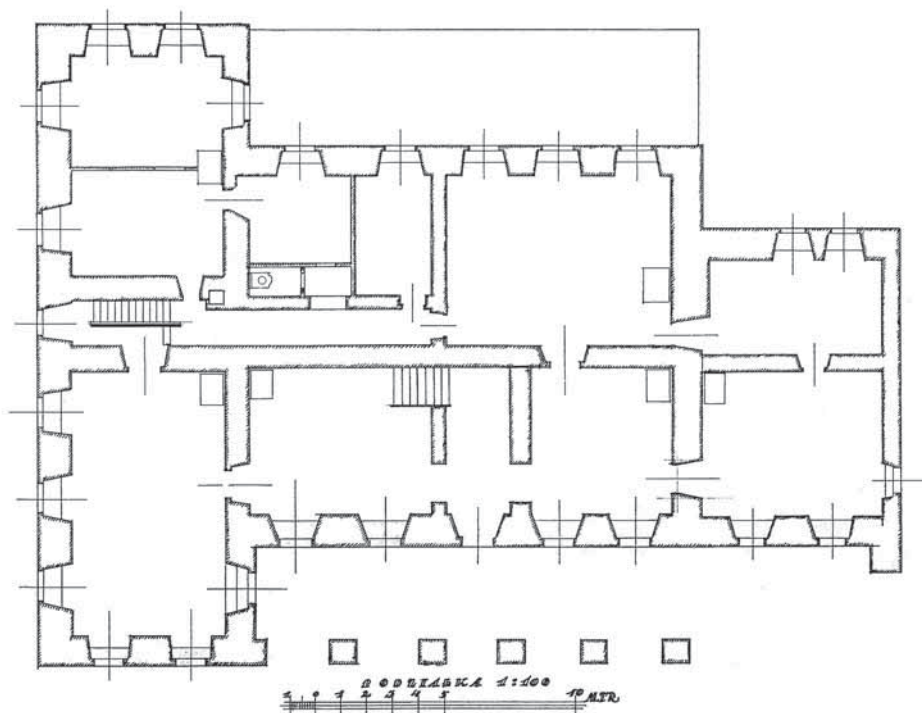
⁸² Głogowscy byli ostatnimi właścicielami Gardzienic do 1944 roku: L. Świącicki, *Dwory...*, op. cit., s. 80–81.

⁸³ O pomiarze dworu więcej: M. Rozbicka, *Dwory w Albumach...*, op. cit., s. 58–59 [uwaga na błędy].

⁸⁴ Tamże. Por. m.in. opis załączony do pomiaru.

RI. Z. V. T. 1 P. B. Z. J. Z. I. E. A. M. I. A.

Ilustracje 2-17, 2-18. Gardzienice, pałac Grabowskich po renowacji Jana S. Iwańskiego — fasada wschodnia (fot. ok. 1920, zb. IS PAN, nr neg. 11641) i plan parteru według pomiaru z 1922 roku (zb. ZAP WAPW)

Ilustracja 2-19. Gardzienice, pałac — fasada wschodnia przed renowacją. Fot. M. Brykowska, 2009

Wymieniono także zniszczone posadzki kamienne i stropy. Od frontu między ryzalitami — środkowym i bocznym, wystawiono taras na dwóch arkadach. Wnętrza przystosowano do wygodnego zamieszkania, odbudowując system pieców i kominków. Nie wiadomo kiedy zainstalowano ustępy na parterze i I piętrze oraz schody z parteru na I piętro w korytarzu od południa (1.7).

Podczas wojny i w następnych latach, pałac i oficyny ulegały stopniowemu niszczeniu, mimo doraźnych remontów w 1958 i 1976 roku. W 1966 roku po pożarze rozebrano parterową część południowej oficyny, ze sklepionymi salami (niegdyś z jadalną i kuchnią), prawdopodobnie pochodzącymi z okresu budowy dworu⁸⁵. Opuszczone budynki folwarku z ruiną Rządcówki i gorzelni, oficyna północna oraz pałac (il. 2-19), wymagały pilnego podjęcia prac ratowniczych (i wielkich funduszy). Renowacji pałacu wraz z otoczeniem podjął się Ośrodek Praktyk Teatralnych „Gardzienice”. Prace zespołowe pod kierunkiem i według projektu architekta Leszka Jasińskiego z Krakowa przeprowadzono w latach 2010–2013⁸⁶.

W dniu 2 października 2013 roku w pałacu został otwarty „Europejski Ośrodek Praktyk Teatralnych”. W dziejach zespołu pałacowo-parkowego w Gardzienicach rozpoczął się nowy rozdział.

⁸⁵ *Zabytki architektury i budownictwa w Polsce. Województwo Lubelskie*, 22, opr. zb., H. Krzyżanowska (red.), ODZ, Warszawa 1995, s. 365. Por.: <https://parki.org.pl/parki-dworskie-i-przypalacowe> [Al. Cholewa, 2010].

⁸⁶ Remont kapitalny dofinansowany przez UE, wykonała firma ARCUS wg projektu Generalnego Realizatora Inwestycji Budowlanych w Krakowie. Por. <http://pois.gardzienice.org>.

SŁOWA KLUCZOWE — KEY WORDS

Słowa kluczowe: dwór, fortalicja, pałac, Lubelszczyzna, Gardzienice, badania architektoniczne i archeologiczne, Zbiory ZAP WA PW

Key words: manor house, fortalice, palace, Lublin region, Gardzienice, architectural and archeological research, Collections of the ZAP Department of Polish Architecture, Faculty of Architecture, Warsaw University of Technology

STRESZCZENIE

Gardzienice znajdują się na południe od Lublina w sąsiedztwie miasteczka Piaski (Luterskie). Wieś i dwór/pałac z ogrodem i folwarkiem, położone na skarpie, nad rzeką Giełczew, należały do znakomitych rodów szlacheckich i magnackich.

Impulsem do podjęcia niniejszego tematu był pomiar i opis rezydencji z 1922 roku i rysunki wykonane pod kierunkiem Oskara Sosnowskiego w 1935 roku — w Zbiorach Zakładu Architektury Polskiej. W latach 2005–2006 autorka opracowała dzieje zespołu i architektury rezydencji na podstawie publikowanych źródeł (m.in. Adam Soćko) oraz analizy ikonografii, terenu i murów pałacu. Ale dopiero badania terenowe prowadzone przez autorkę i archeologa Łukasza Rejniewicza, przy udziale Pracowni „Cempla i Partnerzy” w Krakowie (2009) i Krzysztofa Janusa (2011–2013), odkryły nieznane mury i umożliwiły napisanie na nowo dziejów dworu/pałacu w Gardzienicach.

1. DWÓR/FORTALICJA W XVI I DO POŁOWY XVII WIEKU

Badania archeologiczne potwierdziły osadnictwo z XIV–XV wieku, ale najstarsze mury dworu odkryte w korpusie pałacu zostały datowane na 2. połowę XVI wieku. Zapewne na przełomie XVI/XVII wieku do trójdzielnego, parterowego dworu (w budowie) dostawiono od strony skarpy dwie wieże na murach oporowych połączone kurtyną. Następnie ukończono wnętrza (sklepienia) i bryłę dworu, m.in. manierystyczny szczyt tzw. Kaplicy Ariańskiej (około 1627 roku). Prawdopodobnie, z wielu właścicieli wsi Gardzienice, to Suchodolscy rozpoczęli budować murowany dwór, Snopkowsky rozbudowali go na fortalicję, a kończyli arianie — Spinkowie i Suchodolscy. Obok dworu wzniesiono oficynę z kuchnią, a zespół otoczono murem ze strzelnicami.

2. PAŁAC BAROKOWY W 4. ĆWIERCI XVII I W XVIII WIEKU

Po zniszczeniach w latach 1648 i 1656, z inicjatywy Stanisława S. Czarnieckiego rozpoczęto w 1680 roku budowę piętrowego pałacu, wykorzystując zachowane mury dworu. Pałac realizowano etapami (bez skrzydła północnego), z fundacji Michała Potockiego, starosty krasnostawskiego i wojewody wołyńskiego, jego syna Feliksa oraz męża wnuczki — Józefa B. Miączyńskiego, w latach 1689–1787. Pałac, z ogrodem na osi i oficynami w Gardzienicach, w wielu elementach przypominał pałace Tylmana z Gameren oraz inne późnobarokowe na Lubelszczyźnie.

3. REMONTY I PRZEBUDOWA PAŁACU NA SPICHLERZ W XIX WIEKU

Po pożarze w 1802 roku Ignacy Miączyński (do 1809 roku), a następnie Adam Siedliski, dziedzice dóbr, wyremontowali pałac z częścią na magazyny. Nowy właściciel od 1840 roku — Józef K. Lemański — nakrył pałac nowym dachem (przed 1849 rokiem), przystosował na spichlerz i uporządkował wokół teren. Od 1865 roku — Stefan Cześniak, od 1873 roku — Franciszek Kleniewski, a od 1893 roku — August Iwański, użytkowali pałac na cele gospodarcze i rozbudowali folwark (którym zarządzał przodek autorki).

4. PAŁAC W 1. POŁOWIE XX WIEKU

Od 1909 roku dziedzic dóbr — Jan S. Iwański przeprowadził remont pałacu na rezydencję, a Władysław Głogowski — właściciel od 1919 roku, ukończył prace. Stan pałacu dokumentują rysunki znajdujące się w Zbiorach Zakładu Architektury Polskiej. Obecnie, pałac po rewaloryzacji według wskazań z ostatnich badań, znany jest w Polsce i za granicą, jako Ośrodek Praktyk Teatralnych „Gardzienice”.

SUMMARY

THE MANOR HOUSE/PALACE IN GARDZIENICE: HISTORY OF THE CONSTRUCTION FROM THE 16TH TO THE MID-20TH CENTURY

Gardzienice is located south of Lublin, near the town of Piaski (formerly Piaski Luterskie). The village and manor house/palace, together with its garden and grange, is located on an escarpment of the River Giełczew. It belonged to illustrious noble and magnate families.

The impulse to take up this topic was a survey and description of the residence from 1922 as well as drawings found in the ZAP collections, made under the supervision of Oskar Sosnowski in 1935. The author developed the history of the residential complex and its architecture over the years 2005–2006 published sources (including by Adam Soćko) and analysis of the iconography, grounds, and walls of the palace. However, it was not until field research conducted by the author and archeologist Łukasz Rejniewicz, with the participation of the Studio “Cempla and Partners” of Cracow (2009) and Krzysztof Janus (2011–2013), that unknown walls were discovered and it became possible to write the new history of the manor house/palace in Gardzienice.

1. MANOR HOUSE/FORTALICE IN THE 16TH TO THE MID-17TH CENTURIES

Archeological research confirmed settlement that first took place between 14th–15th centuries. However, the oldest discovered manor house walls in the core of the palace are dated to originate from the second half of 16th century. Undoubtedly, it was at the turn of the 16th and 17th centuries that two towers were added to the single-story tripartite manor house (in construction) on slanted walls on the escarpment side and coupled by a retaining wall. Subsequently, the interior (the vaulting) and the rest of the volume of the manor house was completed, including the mannerist gable end, known as the Arian Chapel (ca. 1627). It is probable that from among the many owners of the village of Gardzienice it was the Suchodolskis who started erect the masonry manor house, the Snopkowskis expanded it into a fortalice, and it was completed by the Spinkows and Suchodolskis—Arians. An annex building with the kitchens was built next to the manor house and the complex was surrounded by a wall with embrasures.

2. BAROQUE PALACE

(FROM THE 4TH QUARTER OF THE 17TH AND IN THE 18TH CENTURY)

In the wake of destruction in 1648 and 1656, construction of a two-storey palace was commenced in 1680, by the initiative of Stanisław S. Czarniecki. The works made use of the surviving walls of the manor house. Endowed by Michał Potocki, Starost of Krasnystaw and of the Voivodeship of Volhynia, his son Feliks, and his granddaughter's husband, Józef B. Mączyński, over the years 1689–1787 the palace was built in stages (without the northern wing). With its axial garden and annex buildings, the palace in Gardzienice was, in many of its elements, reminiscent of both the palaces designed by Tylman van Gameren and the Late Baroque palaces in the Lublin voivodeship.

3. RENOVATIONS AND CONVERSION OF THE PALACE INTO A GRANARY IN THE 19TH CENTURY

Following the fire in 1802, Ignacy Mączyński (up to 1809) and subsequently Adam Siedliski, heirs to the property, renovated the palace to include a warehousing section. Józef K. Lamański, the new owner as of 1840, covered the palace with a new roof (pre-1849) transformed the palace into a granary and rearranged the land around it. Starting with 1865, Stefan Cześniak, from 1873 Franciszek Kleniewski, and from 1893 August Iwański, used the palace for economical purposes and andexpanded the grange facilities (managed by the author's ancestor).

4. THE PALACE IN THE 1ST HALF OF THE 20TH CENTURY

Starting with 1909, Jan S. Iwański, the heir to the property, renovated the palace converting it into a residence Głogowski, the owner as of 1919, completed the work. The state of the palace was documented in the mentioned drawings from Collections of the ZAP. Currently, following revitalization in line with indications stemming from the recent research, it is known throughout Poland and abroad as the Gardzienice Center for Theater Practices.

BIBLIOGRAFIA

PUBLIKACJE

- [1] Brykowska Maria, *Fortalicja w Sobkowie. Przemiany architektoniczno-przestrzenne w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Przemiany architektury rezydencjonalnej w XV–XVIII w. na terenie dawnego województwa sandomierskiego...*, Kielce 2000, s. 67–87.
- [2] Brykowska Maria, Rozbicka Małgorzata, Wrona Stefan, *Rysunki do „Dziejów budownictwa w Polsce” według Oskara Sosnowskiego w zbiorach ZAP WA PW*, Warszawa 2000, s. 68.
- [3] *Dzieje Lubelszczyzny*, T. 3, J. Mazurkiewicz, H. Zins (red.), *Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego*, opr. Stanisław Kuraś, LTN, Lublin 1963, s. 72–73.
- [4] Fijałkowski Dominik, Kseniak Mieczysław, *Parki wiejskie Lubelszczyzny. Stan ochrona i rewaloryzacja biocenotyczna*, Warszawa 1982, s. 209–210.
- [5] Jakimowicz Teresa, *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI (wieża — kamienica — kasztel)*, Warszawa–Poznań 1972.
- [6] Kietlińska Maria z Mohrów, *Wspomnienia*, opr. I. Homola Skąpska, Kraków 1986, KAW, s. 170–175.
- [7] Kornaś Tadeusz, *Włodzimierz Staniewski i Ośrodek Praktyk Teatralnych Gardzienice*, Kraków 2004, wyd. homini.
- [8] Kowalczyk Jerzy, *Kościół pobernardyński w Lublinie i jego stanowisko w renesansowej architekturze Lubelszczyzny*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1957, z. s. 127.
- [9] Kowalczyk Jerzy, *Inżynier Jan Michał Link autor tzw. lenartowiczowskiej grupy kościołów z 2. połowy XVII w.*, „Biuletyn Historii Sztuki”, R. 23, 1961, nr 2, s. 185–190.
- [10] Kowalczyk Jerzy, *Rezydencje późnobarokowe na Wołyniu. Pamięci Romana Aftenazego*, „Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne”, t. 2, nr specjalny, Zamość 2004, s. 91–137.
- [11] Krassowski Witold, *Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach Polski*, T. 4, *Budownictwo i architektura w okresie rozkwitu folwarku pańszczyźnianego (XVI w.–1 połowa XVII w.)*, wyd. Arkady 1995, s. 12, 56, 281–298, 394–401, il. 319–339.

- [12] Kseniak Mieczysław, *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie IV*, t. 2, Muzeum w Kozłowie, Lublin 2010, s. 9–25.
- [13] Kurzątkowski Mieczysław, *Pierwotny wzór graficzny szczytu kościoła pobernardyńskiego w Lublinie i pałacu w Gardzienicach*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 1962, nr 1, s. 73–78.
- [14] Kurzątkowski Mieczysław, „Album Lubelski” Adama Lerue’a a „Inwentaryzacja Stronczyńskiego”, „Przegląd Lubelski”, t. 1, Lublin 1965, s. 147–176.
- [15] Lerue Adam, *Album lubelskie*, Warszawa 1958, s. 48.
- [16] Majewski Karol, *O działalności kilku muratorów lubelskich z lat 1571–1635*, [w:] *Sztuka około roku 1600*, Materiały Sesji SHS..., Hrankowska (red.), Warszawa 1974, s. 194–195.
- [17] Majewski Karol, Wzorek Józef, *Twórcy renesansu lubelskiego w świetle badań*, BHS, 1969, nr 31, s. 127–128.
- [18] Michalczuk Stanisław, *Brulion lubelski Kazimierza Stronczyńskiego*, [w:] *W kręgu badań nad sztuką Polską. Studia z historii sztuki i kultury*, K. Majewski (red.), KUL, Lublin 1988, s. 113–119, il. 107.
- [19] Miłobędzki Adam, *Krótką nauka budownicza Dworów, Pałaców, Zamków podług Nieba y zwyczajui Polskiego*, wstęp, komentarz, okładkę i obwolutę oprac. A. Miłobędzki, „Teksty źródłowe do dziejów teorii sztuki”, J. Starzyński (red.), T. VII, Ossolineum, Wrocław 1957.
- [20] Miłobędzki Adam, *Architektura Polska XVII wieku*, Warszawa 1980, s. 30–32, 72–74, 251, 292–293, 338–341, 371.
- [21] Miłobędzki Adam, *Polskie rezydencje XVII wieku — typowe programy i rozwiązania*, [w:] *Architektura rezydencjonalna historycznej Małopolski*, Materiały Sesji SHS..., Łańcut 1982, s. 7–17.
- [22] Mossakowski Stanisław, *Tylman z Gameren, architekt polskiego baroku*, Ossolineum, 1973, il. 115 i in.
- [23] Niedźwiadek Rafał, Drobek Konrad, *Pałace, dwory i folwarki w centralnej części Lubelszczyzny w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Dwory i pałace Lubelszczyzny w badaniach archeologicznych*, E. Banasiewicz-Szykuła (red.), LWKZwL, Lublin 2017, s. 35–82.
- [24] Tamże: *Zamki na Lubelszczyźnie objęte badaniami archeologicznymi. Katalog obiektów*, opr. autorzy i redakcja, 9. *Gardzienice*, s. 318–319; 20. *Krupe*, s. 324; 25. *Piaski*, s. 326–327; 34. *Zawieprzyce*, s. 332.
- [25] Piwarski Kazimierz, *Stefan Stanisław Czerniecki*, „Polski słownik biograficzny”, t. 4, 1938, s. 211 i nast.
- [26] Rolska-Boruch Irena, *Siedziby szlacheckie i magnackie na ziemiach zwanych Lubelszczyzną. 1500–1700* (założenia przestrzenne, architektura, funkcje), Lublin 1999, s. 73–75, 161.
- [27] Rolska-Boruch Irena, „*Domy pańskie*” na Lubelszczyźnie od późnego gotyku do wczesnego baroku, Lublin 2003, s. 23, 29, 30, 98–100, 171, 188.
- [28] Rozbicka Małgorzata, *Siedziby średniej i drobnej szlachty na północno-zachodnim Mazowszu w drugiej połowie XVIII wieku i pierwszej połowie XIX wieku*, wyd. Neriton, Warszawa 1999, s. 39, 75, 143–145, 178.
- [29] Rozbicka Małgorzata, *Dwory w Albumach Inwentaryzacji Wsi. Zakład Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (1921–1939) — Manor Houses in the Rural Inventory Albums, of the Department of Polish Architecture of the Faculty of Architecture Warsaw University of Technology (1921–1939)*, Warszawa 2014, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, s. 38–39, 58–59, 61, 133.

- [30] Sikorska Anna M., *Wiejska siedziba szlachty polskiej z czasów saskich*, Warszawa 1991.
- [31] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Filip Sulimierski (red.), Bronisław Chlebowski, Władysław Walewski, t. 2, Warszawa 1881, s. 482 i nast.
- [32] Soćko Adam, *Gardzienice w Lubelskiem — majątek i jego właściciele od XV do XX wieku*, „Genealogia”, 12, 2000, s. 51–67.
- [33] Soćko Adam, *Od fortalicji do pałacu. Szlachecki dom w Gardzienicach na przestrzeni XVII wieku*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, t. IV, 2007, s. 67–95.
- [34] Kazimierza Stronczyńskiego, *Opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim (1844–1855)*, T. 5, *Gubernia Lubelska*, oprac. zb.: J. Teodorowicz-Czerepińska, przy udziale G. Michalskiej i J. Studziańskiego, J. Kowalczyk (red.), Bibl. UW w Warszawie, Gabinet Rycin, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa 2014, *Album*, tabl. 2.
- [35] Świetlicki Ludwik, *Dwory nad Giełczą*, Lublin 1999 (BN-II.1.927.406), s. 75–81, 118–119.
- [36] Tworek Stanisław, *Zbór lubelski i jego rola w ruchu ariańskim w Polsce w XVI i XVII wieku*, Lublin 1966, s. 130–131.
- [37] *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, T. VIII, *Województwo Lubelskie*, Ryszard Brykowski, Ewa Rowińska i Zofia Winiarz-Trzybnowicz (red.), z. 10, Powiat Lubelski, opr. Ryszard Brykowski i in., IS PAN, Warszawa 1967, s. 13–15.
- [38] *Zabytki architektury i budownictwa w Polsce. Województwo Lubelskie*, 22, opr. zb., H. Krzyżanowska (red.), ODZ, Warszawa 1995, s. 364–365.
- [39] Zalewski Ludwik, *Z epoki renesansu i baroku na Lubelszczyźnie*, ..., Lublin 1949, s. 55.

OPRACOWANIA/MASZYNOPISY

- [40] Albiniak S., Kasiborski A., Krakiewicz N., Stasiak M., Szyszło J., kier. Spratek J., *Badania polichromii w byłej kaplicy pałacowej w Gardzienicach*, Lublin 1979, zb. WUOZ, sygn. 3177.
- [41] Brykowska Maria, *Dwór/pałac w Gardzienicach (woj. lubelskie) — przemiany przestrzenne i architektura w XVI–XIX wieku*, [w:] *Studia nad architekturą zabytkową na obszarze Środkowej Europy*, T. 10, *Wybrane tematy na ziemiach polskich XIV–XX w. — w kontekście europejskim*. Praca Statutowa ZAP WAPW: 809/05, 2006, s. 3–29.
- [42] Brykowska Maria, *Materiały historyczne do prowadzenia I fazy badań* (wraz z literaturą oraz wybranymi wypisami archiwalnymi i ikonografią, z pracy wykonanej na WA PW, 2005–2006), zał. nr 1, [w:] *Program badań architektonicznych*, oprac. przez M. Cempla, S. Cechosz, Ł. Holcer, Kraków, listopad 2009, mps, archiwum WUOZ w Lublinie.
- [43] Brykowska Maria, Cempla, Marek, Cechosz Czesław, Holcer Łukasz, *Badania architektoniczne — I faza*, mps, Kraków 2009, archiwum WUOZ w Lublinie.
- [44] Brykowska Maria, Cempla Marek, Cechosz Czesław, Holcer Łukasz, *Wytyczne konserwatorskie*, mps, Kraków 2009, archiwum WUOZ w Lublinie.
- [45] Brykowska Maria, *Opinia dotycząca Pałacu w Gardzienicach* [stan badań, wykonana dokumentacja, przyszłe badania], mps, 19.05.2011.
- [46] Janus Krzysztof, Stankiewicz Tomasz, *Pałac w Gardzienicach. Sprawozdanie z nadzorów architektonicznych nad pracami budowlanymi*, Lublin 2013, mps, archiwum WUOZ w Lublinie.

- [47] Podgórska-Makal Małgorzata, *Dokumentacja badań sondażowych na występowanie polichromii ściennych. Pałac w Gardzienicach*, konsultacja: M. Brykowska, mps, Lublin 2009, mps, archiwum WUOZ w Lublinie.
- [48] Rejniewicz Łukasz, *Dokumentacja z nadzorów archeologicznych nad pracami ziemnymi związanymi z badaniami geotechnicznymi budynku pałacu w miejscowości Gardzienice, gm. Piaski*, Lublin 2009, mps, archiwum WUOZ w Lublinie.
- [49] Rejniewicz Łukasz, K. Padło, R. Ratajczak, *Dokumentacja z nadzorów archeologicznych nad pracami ziemnymi związanymi z badaniami geotechnicznymi budynku pałacu w Gardzienicach, gm. Piaski*, mps, Lublin 2009; zb. WKZ Lublin, mps, archiwum WUOZ w Lublinie.
- [50] Rejniewicz Łukasz, *Sprawozdanie wstępne z prac archeologicznych przeprowadzonych w listopadzie i grudniu 2009 roku przy pałacu w Gardzienicach*, Lublin 2009, mps, archiwum WUOZ w Lublinie.
- [51] Rejniewicz Łukasz, *Sprawozdanie wstępne z badań archeologicznych przeprowadzonych przy pałacu w Gardzienicach, Gm. Piaski*, Lublin 2010, mps, archiwum WUOZ w Lublinie.
- [52] Soćko Adam, *Zespół pałacowy w Gardzienicach*, praca seminaryjna pod kier. prof. dr. hab. J. Skuratowicza, Instytut Historii Sztuki UAM, Poznań 1998, mps, archiwum WUOZ w Lublinie.
- [53] Stronczyński Kazimierz, *Brulion*, rps, kserokopia, sygn. 1281, poz. 3, zb. GR BUW.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE

- [54] <https://piaski.e-geoportal.pl/planplik/112> (Plan miejscowy-2001).
- [55] <http://pois.gardzienice.org>.
- [56] www.parki.org.pl/parki-dworskie-i-przypalacowe/park-przy-zespole-palacowym-w-Gardzienicach (Arkadiusz Cholewa, 2010).
- [57] <https://www.formanowicz.pl/exlibris/rodowody/lemanscy.pdf>.
- [58] <https://registry.lubgens.eu>.

Ilustracja 2-20. Gardzienice, pałac — fragment elewacji zachodniej z ryzalitem południowo-zachodnim po odgruzowaniu dolnej kondygnacji. Fot. M. Brykowska, 2011

Ilustracja 3-1. Powiat Łęczyca, wieś Gieczno, dwór (42.02)

ROBERT KUNKEL
Zakład Architektury Polskiej
Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej

MATERIAŁY DOTYCZĄCE WIEJSKIEJ
ARCHITEKTURY DREWNIANEJ
ZAWARTE W „KWESTIONARIUSZU W SPRAWIE
BUDOWNICTWA WIEJSKIEGO” MINISTERSTWA SZTUKI
I KULTURY Z 1918 ROKU, ZACHOWANE W ZBIORACH
NAUKOWYCH ZAKŁADU ARCHITEKTURY POLSKIEJ
WYDZIAŁU ARCHITEKTURY POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ

Od lipca 1915 roku z ziem polskich, dotychczas będących w granicach Imperium Rosyjskiego po przełamaniu frontu rosyjskiego pod Lublinem rozpoczęła się rabunkowa ewakuacja urzędów, instytucji finansowych i naukowych oraz zakładów przemysłowych. Do wyjazdu w głąb Rosji zmuszono kilkaset tysięcy mieszkańców Królestwa. Wycofujące się wojska rosyjskie stosowały taktykę spalonej ziemi, czego ofiarą padała przede wszystkim drewniana zabudowa wsi i miasteczek. Pospieszna odbudowa dokonywana po powrocie z Rosji, często własnymi siłami z tanich materiałów na nie do końca przestrzeganych podziałach własnościowych przynosiła powstawanie chaotycznych osiedli, pełnych brzydkich, substandardowych domków.

Zatem po restytucji państwowości w 1918 roku Ministerstwo Sztuki i Kultury RP, *mając na uwadze pilność i doniosłość sprawy inwentaryzacji tradycyjnej zabudowy wiejskiej nie tylko dla nauki polskiej, ale i dla potrzeb życiowych, a zwłaszcza dla zachowania charakteru polskiego w nowo wznoszonych budynkach* (na wzór *Projektów chat i zagród włościańskich opracowanych przez Grono Architektów Polskich pod kierunkiem Władysława Ekielskiego* i opublikowanych w 1915 roku w Krakowie przez Obywatelski Komitet Odbudowy Wsi i Miast jako *Odbudowa wsi polskiej* po kampanii 1914 roku toczącej się na południowych terenach dawnej Rzeczypospolitej), opracowało w 1918 roku kwestionariusz, zawierający 120 pytań, który *ma na celu ustalenie cech zasadniczych budownictwa wiejskiego, [...] uwydatnionych zwłaszcza w budynkach starszych*. Kwestionariusz rozesłano do wiejskich nauczycieli, księży czy ziemian z terenu dawnego zaboru rosyjskiego, *mających bezpośrednią styczność z wsią i ludem*¹.

We „wskazówkach do kwestionariusza” jego autor, Jan Heurich, szef Sekcji Sztuk Plastycznych Ministerstwa zaleca by *dla uniknięcia dłuższych opisów ilustrować w miarę możliwości odpowiedzi szkicami rysunkowymi*, których przykłady, prawda, że bardzo sche-

¹ *Kwestionariusz w sprawie budownictwa wiejskiego*, Ministerstwo Sztuki i Kultury, Warszawa 1918, *passim*.

matyczne, dołącza do „wskazówek”. *Pożądanem również jest dołączenie do odpowiedzi zdjęć fotograficznych...* Respondenci w większości ankiet, jeśli owe rysunki uwzględniają, powołują się jedynie na schematy zawarte we „wskazówkach”; zdarzają się jednak — prawda, że nieczęsto, bardziej szczegółowe rysunki i poprawne amatorskie fotografie, dworów, chałup czy kościołów drewnianych, których przykładowa przynajmniej publikacja wydaje się interesująca, co też autor poniższego tekstu zamierza uczynić.

Oczekiwanie dokumentacji układów przestrzennych wsi i zagrod oraz budynków, ich planów i detali od respondentów nie mających żadnego związku z budownictwem nie mogło przynieść zamierzonego efektu, bowiem zarówno amatorskie rysunki, jak i fotografie wykonane przy użyciu dostępnego w 1919 roku amatorom sprzętu oraz odczynników służących do wywołania i utrwalenia zdjęć były bardzo niskiej jakości. Zwracane formularze mimo pozornie precyzyjnych wymogów, w większości przynosiły informacje bardzo ogólnikowe. Zatem w 1922 roku zadanie inwentaryzacji wiejskiego budownictwa drewnianego przekazano do Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, gdzie wykonywane było przez studentów architektury, mających rudymenarną choćby wiedzę dotyczącą rysunku technicznego, kontrolowanych przez fachowych instruktorów. Rezultatem tych prac jest ponad 600 albumów inwentaryzacji wsi wykonanych do 1939 roku i zachowanych szczęśliwie w zbiorach naukowych dzisiejszego Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej².

SPIS WYPEŁNIONYCH FORMULARZY KWESTIONARIUSZA
W SPRAWIE BUDOWNICTWA WIEJSKIEGO
MINISTERSTWA SZTUKI I KULTURY ZNAJDUJĄCYCH SIĘ
W ZBIORACH NAUKOWYCH ZAKŁADU ARCHITEKTURY POLSKIEJ
WYDZIAŁU ARCHITEKTURY POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ

Przekazane do zbiorów naukowych Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej wypełnione formularze wraz z załącznikami do nich umieszczone zostały w 103 kopertach obejmujących kolejne powiaty ułożone w porządku alfabetycznym. Każda z kopert zawiera od jednej do kilkunastu wypełnionych według formularza ankiet. W poniższym spisie podano: numer koperty, powiat i spis wypełnionych formularzy opisujących kolejne wsie. Jeśli po nazwie miejscowości podano, że dotyczy on miasteczka czy osiedla, zaznaczono to. Nazwy miejscowości i ich przynależność administracyjną podano według oryginalnego zapisu. Jeśli do formularza dodane zostały załączniki w postaci rysunków, fotografii czy tekstów, opisano to w nawiasie. Wytluszczono nazwy powiatów i miejscowości.

- **01: powiat Augustów; wsie: Bargłów Kościelny (plany zagrody i chałupy, widok kapliczki na słupie), Kurjanki, Pijawne Polskie, Raczki (plan zagrody), Szczebra**

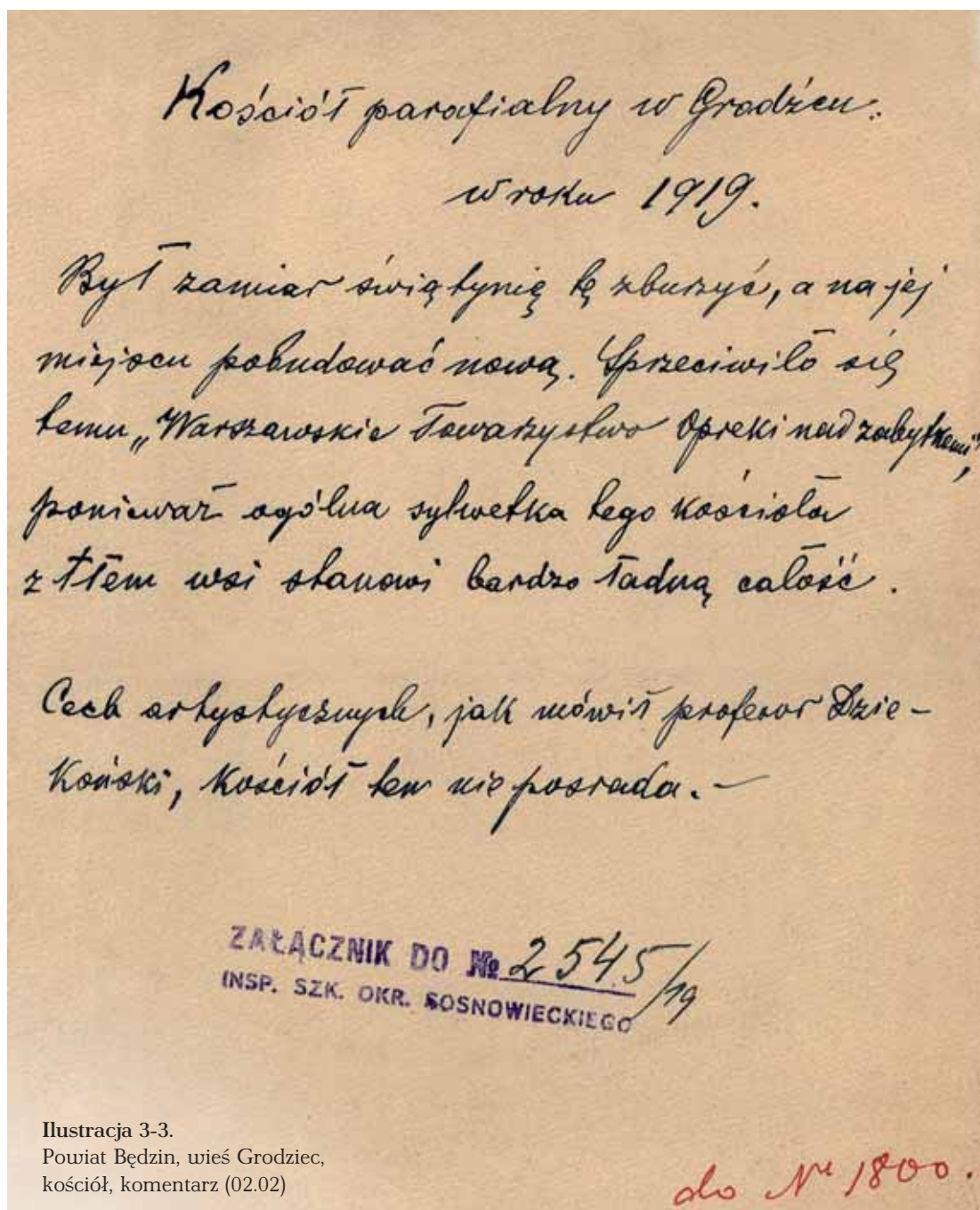
² R. Kunkel, *Albumy Inwentaryzacji Wsi Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej. Dzieje i zawartość zbioru*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1981, z. 3–4, s. 285–292; M. Rozbicka, *Małe formy architektury sakralnej na wschodnich kresach dawnej Rzeczypospolitej w badaniach, studiach i projektach (1900–1939). Na marginesie programu inwentaryzacji wsi Zakładu Architektury Polskiej WAPW*, „Studia do dziejów architektury i urbanistyki w Polsce”, t. 1, 2018, s. 14–21.

- 02: powiat Będzin; wsie: Czeladź (od 1915 roku miasto) (fot.: domy, kościół, kapliczka), Dziewki (plan zagrody), Gołonóg (plan zagrody, plan, elewacja, detale chałupy, plany dwóch kapliczek, fot. kościoła i chałupy), Grodziec (widok kościoła, 5 pocztówek, kopalń i cementowni, poczt. i fot. kaplicy św. Doroty, poczt. i 2 fot. krzyży), Józefów, Koziogłówki, Łagisza (plan zagrody, dwa plany chałup), Łęka (plan wsi, dwa przerysy napisów fundacyjnych z chałup), Mrzygłód, Niegowa (trzy plany chałup, szczyt dachu

Ilustracja 3-2. Powiat Będzin, wieś Grodziec, kościół (02.01)

chałupy), Niwki (plany zagrody i dwóch chałup, rysunki i 3 fot. chałup), Porąbka (plany zagrody, 3 chałup i stodoły), Rudnik Wielki (plany zagrody i 2 chałup), Siemonia, Siewierz miasteczko, Strzemierzyce Małe (Gołonóg) (plan zagrody), Włodowice (monograficzny opis miejscowości), Wojkowice Kościelne, Wysoka (2 plany chałup, opis kościoła w Chruszczobrodzie), Zagórze (plan chałupy), Ząbkowice (plany zagrody i chałupy, elewacje kapliczki), Żarki

Ilustracja 3-3.
Powiat Będzin, wieś Grodziec,
kościół, komentarz (02.02)

Ilustracja 3-4.
Powiat Będzin, wieś
Łęka, napis fundacyj-
ny w chałupie (02.03)

1143
R 1776 D T T O M O W L . 1

Ilustracja 3-5.
Powiat Będzin, wieś
Łęka, napis fundacyj-
ny w chałupie (02.04)

Napis wypalony na belece stropowej w majstarszej
chałupie we wsi Łęka.

Błogosław Panie Domowi temu [A słowo Eia Iem
sie stało i mieszkało między nami] D. 28 maja 1880
Jan Kniotek Fundator.

Napisy wypalone na belece stropowej w chałupie z roku 1880.

Ilustracja 3-6. Powiat Będzin, wieś Gołonóg, chałupa (02.05)

- 03: powiat Bielsko-Biała–Oświęcim; wsie: Brzeszcze, Brzezinka, Dwory (plany zagród i chałup), Gierałtowice, Monowice, Przeciszów, Rudze (plany zagrody i chałupy), Ryczów (schem. plan kościoła), Spytkowice (plan zagrody)

Ilustracja 3-7. Powiat Biąły Podlaska, wieś Choroszczynka, typowa chałupa (04.01)

- 04: powiat Biąły Podlaska; wsie: **Choroszczynka** (fot. chałupy), **Huszcz** (2 plany zagród, plan, przekrój, 2 elewacje i detale chałupy), **Kodeń** (2 fot. cerkwi gotyckiej, fot. kaplicy cmentarnej)
- 05: powiat Biłgoraj; wsie: **Biłgoraj** miasto (plan miasta i 3 plany domów), **Bojary** (plan zagrody), **Bukowina** (plan wsi, plany zagrody, chałupy i budynków gospodarczych), **Chmielek**, **Ciotnoga Stara** (plan zagrody), **Huta Podgórna** (plan zagrody), **Józefów**, **Konstantynów** (plany zagrody i chałupy), **Lipiny Dolne** (plany zagrody i chałupy), **Lipiny Górne**, **Luchów Górny**, **Łukowa**, **Olsza**, **Płusy** (plan zagrody), **Różaniec**, **Smólsko** (plan wsi, plan zagrody, plany i detale chałup), **Tarnogród**
- 06: powiat Brzozów; wsie: **Harta**, **Przysietnia**
- 07: powiat Buczac; wsie: **Korościatyn** (pocztówka z widokiem kościoła)
- 08: powiat Chełm; wsie: **Czułczyce** (plany zagrody, chałupy, ogródka, opis dwóch cerkwi), **Depułtycze** (plan wsi, plany i detale chałup, widoki kapliczki i krzyża), **Kumów** (plany zagrody i chałupy, opis kościoła i kapliczki), **Liszno**, **Pniówno** (plan wsi), **Putnowice Dolne** (plany zagrody i chałup), **Turka** (plan wsi, plany zagrody i chałup), **Wojśławice** (plan zagrody, opis zabójstwa z 1761 roku), **Wolawce** (plany zagród, plany i detale chałup)
- 09: powiat Ciechanów; wsie: **Grudusk**, **Szczuki** (plany zagrody, chałup, detal drzwi, fot. wsi), **Zielona** (plany zagrody i chałup)

- 10: powiat Częstochowa; wsie: Aleksandrów (plan zagrody), Borowe, Dankowice (plan zagrody, fot. dworu), Huta Stara (plan chałupy), Kamyk, Krzepice miasto (plany domów, fot. rynku i kościoła), Olbrachcice (monografia wsi i kaplicy św. Anny pod Przyrowem), Opatów miasto (fot. kapliczki), Parzymiechy (plany zagrody, chałupy i ogródka), Podłęże Szlacheckie, Rembielice Górnik (plan zagrody), Rędziny (plan zagrody), Rybna (plan wsi, 2 plany zagród), Szarlejka (plany zagrody, chałup, ogródka), Węglowice (plan zagrody), Zajączki (plany zagrody i chałup), Złochowice (plany zagrody i chałupy, 11 fotografii wsi)

Ilustracja 3-8. Powiat Częstochowa, rynek w Krzepicach (10.01)

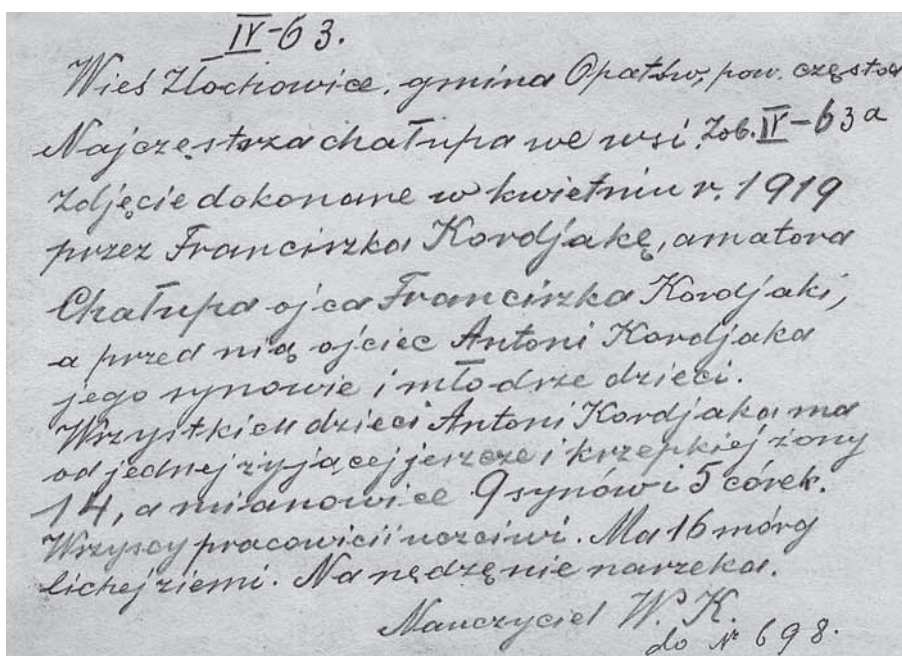
Ilustracja 3-9. Powiat Częstochowa, wieś Dankowice, dwór (10.02)

Ilustracja 3-10. Powiat Częstochowa, wieś Złochowice, najstarsza chałupa (10.03)

Ilustracja 3-11.
Powiat Częstochowa,
wieś Złochowice, typowa chałupa (10.04)

Ilustracja 3-12.
Powiat Częstochowa,
wieś Złochowice, typowa chałupa, komentarz
(10.05)

- 11: powiat Czortków; wieś: Słobódka Dziurzyńska
- 12: powiat Dąbrowa; wsie: Nieciecza (plan zagrody), Nieczajna (plan zagrody)
- 13: powiat Dobromil; wsie: Falkenberg, Nowe Miasto (plan działki, plan domu)
- 14: powiat Dolina; wieś: Wygoda
- 15: powiat Garwolin; wsie: Brzeziny, Czyszków (plany zagród i chałup, detale konstrukcji i dekoracji drewnianych), Długowola (plany wsi, zagród i chałup), Kobelnica, Lucin, Rębków

- 16: powiat Gorlice; wsie: **Bystra** (plany zagrody i chałupy), **Mszanka**, **Sietnica** (plan chałupy), **Szymbark**, **Zagórzany** (plany zagród i chałup)
- 17: powiat Gostynin; wsie: **Barcik** (plany wsi, zagród i chałup, widok kapliczki), **Brwilno** (plany zagrody, chałup i ogródka), **Czermno** (plany zagrody i chałup, widoki kapliczki i nagrobków), **Subieniek** (plan zagrody, opis grodziska), **Miałkówek**, **Natolin Kiernozki** (schematyczny plan wsi)
- 18: powiat Gródek Jagielloński; wsie: **Biała Góra**, **Powitno**
- 19: powiat Grójec; wsie: **Biejków**, **Budziszyniek** (plany zagrody i chałup), **Chojnów**, **Coniew** (plan zagrody), **Jazgarzew**, **Koziegłowy** (plany zagrody i chałup), **Mała Wieś** (plany zagrody i karczmy), **Mogielnica miasto**, **Niemojewice** (plany chałup), **Nowa Wieś** (plany zagrody i chałupy), **Uwieliń** (plany zagrody i chałupy), **Worów** (plany zagrody, chałup, widok nagrobka), **Zawodne**
- 20: powiat Hrubieszów; wsie: **Bohorodyca** (plan zagrody), **Dubienka miasteczko** (3 plany działek, 4 fot. miasta), **Grabowiec**, **Podhorce** (rysunek cerkwi), **Skryhiczyn** (plan wsi, plany zagrody i dwóch domów), **Ubrodowice**

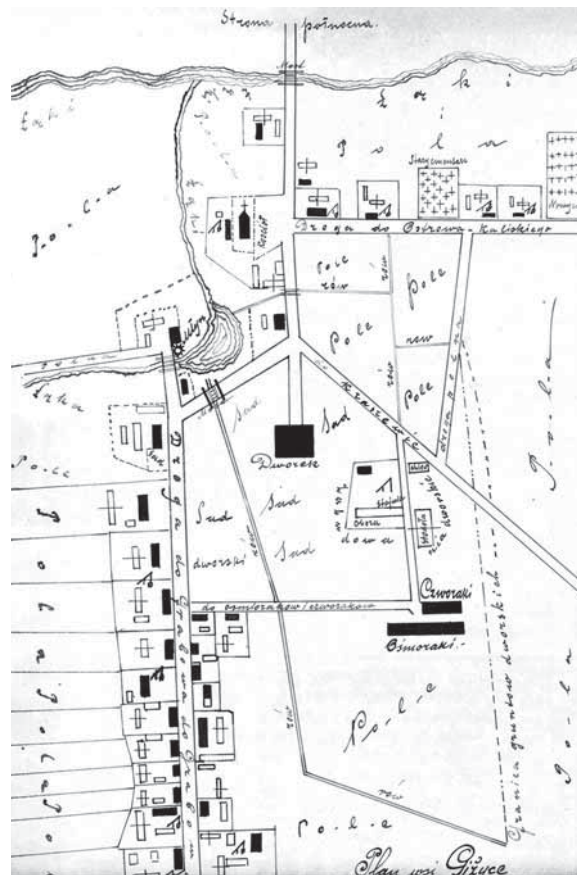

Ilustracja 3-13. Powiat Dubienka, budynek magistratu w Dubience (20.01)

Ilustracja 3-14. Powiat Dubienka, szkoła w Dubience (20.02)

- 21: powiat Iłża; wsie: **Alojzów** (plany zagrody i dwóch chałup), **Pakośław** (plan zagrody i chałupy), **Skarżysko Kościelne** (plan zagrody), **Sulejów** (plany zagrody i chałupy)
- 22: powiat Jarosław; wsie: **Czelatyce**, **Laszki-Bobrówka** (plan chałupy), **Majdan Sieniawski**, **Wietlin**, **Wólka Pełkińska** (trzy plany i elewacje chałup, plan i elewacja kapliczki), **Żurawiczki** (plan chałupy)
- 23: powiat Jędrzejów; wsie: **Kozłów**, **Podchojny** (plany zagrody i chałupy, widok dwóch krzyży przydrożnych), **Rembieszycy**

N. 5.
 Fotografia parafialnego kościoła
 w Giżycach. - Zdjęcie amatorskie
 wykonane przez miejscowego wikariusza
 księdza Godrinskiego - klincz majdu-
 ją się u księży księdza. -
 Zdjęcie w 1919 roku. -

Ilustracja 3-15.
 Powiat Kalisz, wieś Giżyce,
 plan wsi (24.01)

Ilustracja 3-16.
 Powiat Kalisz, wieś Giżyce,
 droga we wsi (24.02)

Ilustracja 3-17.
 Powiat Kalisz, wieś Giżyce,
 komentarz (24.03)

- 24: powiat Kalisz; wsie: Bukowina, Giżyce (plan wsi, plany trzech chałup, fot. kościoła), Godziesze Wielkie (plan wsi, plany chałup, opis kościoła), Szulec (Solec) (plan zagrody, historia wsi)
- 25: powiat Kałusz; wieś: Kałusz Nowy
- 26: powiat Kielce; wsie: Baszowice (plan chałupy, napis fundacyjny w chałupie z XVIII wieku), Czarnów, Daleszyce (plany budynków we wsi), Dąbrowa, Domaszowice, Dyminy, Korzecko, Łączna, Mąkoszyn (plany zagrody i chałupy), Marzysz, Mniów, Ocięseki (plan zagrody), Tumlin, Wyręba-Ćmińsk (plany zagrody i domu, widok nagrobków i bramy cmentarza)

- 27: powiat Kolbuszowa; wsie: **Brzostowa Górna** (plany budynków we wsi), **Cmolas** (plan zagrody), **Mazury** (plan zagrody), **Nowa Wieś** (plan zagrody), **Przedbórz**, **Przyłęk** (plan zagrody), **Siedlanka** (plan zagrody), **Staniszewskie**, **Trzeboś**, **Widełka**, **Wilcza Wola**, **Wólka Sokołowska**, **Zielonka**
- 28: powiat Kolno; wsie: **Czerwone** (plan zagrody), **Korzeniste** (plany zagrody, chałupy, ogrodu, schemat więźby dachowej), **Lipniki**, **Popiołki** (plany zagrody i chałupy), **Zbójna** (plan zagrody), **Żabno miasteczko** (plan zagrody, fot. kurhanu)
- 29: powiat Koło; wsie: **Augustynowa** (plany zagród, domu, schemat więźby dachowej), **Augustynów** (plany zagrody i chałup), **Chełmno** (plany zagrody i chałup), **Częstków** (plany zagrody i chałupy), **Dębina**, **Dobrów** (plany zagrody i chałupy, rysunek drewnianej pustelni), **Krwony** (opisy kościoła, cmentarza i dworu), **Lubstów**, **Majdany**, **Niedźwiady**, **Osiek Wielki** (plan zagrody, rysunki dwóch chałup, kapliczki i nagrobka)
- 30: powiat Konin; wsie: **Dobrosłowo** (plany zagrody i chałupy, 2 fot. drewnianego kościoła), **Kawnice**, **Koszuty** (plan zagrody), **Kowalewo** (opis wsi, plany budynków we wsi), **Małoszyna** (plany zagrody i chałup, rysunki chałup, pieców, zapis miejscowej legendy), **Mieczewnica**, **Młodojowo** (plan zagrody, opis kościoła), **Skulska Kępa** (krótki opis miasta Skulsk), **Szymanowice** (plan wsi, plany zagrody i chałupy), **Wilczogóra** (plany zagrody i chałupy)

Ilustracja 3-18.
Powiat Konin, wieś Dobrosłowo, kościół (25.01)

Ilustracja 3-19.
Powiat Kalisz, wieś Giżyce, wnętrze kościoła (25.02)

- 31: powiat Końskie; wsie: **Blizyn**, **Borkowice**, **Czarna** (plany budynków we wsi), **Góry Mokre** (plan zagrody), **Jeżów**, **Mnin**, **Radoszyce miasteczko**, **Rączki** (plan zagrody), **Skotniki**, **Zaborowice**
- 32: powiat Kopyczyńce; wieś: **Horodnica**
- 33: powiat Kozienice; wsie: **Boże**, **Głowaczów** (plan kościoła), **Grabów nad Wisłą** (plan wsi, plan zagrody), **Grabów nad Pilicą**, **Jeżów**, **Lipa** (plan zagrody), **Mniszew**, **Nowa Wieś** (plan zagrody, plany budynków we wsi), **Sieciechów Opactwo**, **Psary** (plan zagrody), **Sucha**, **Wola Klasztorna** (plany zagrody i chałup, detale i dekoracje, widok kapliczki), **Wólka Brzózka** (obszerny opis wsi, plany budynków we wsi, 14 fot. kościoła, pustelni, chałup, kapliczek i krzyży)

Ilustracja 3-20. Powiat Kozienice, wieś Wólka Brzózka, najstarsza chałupa (33.01)

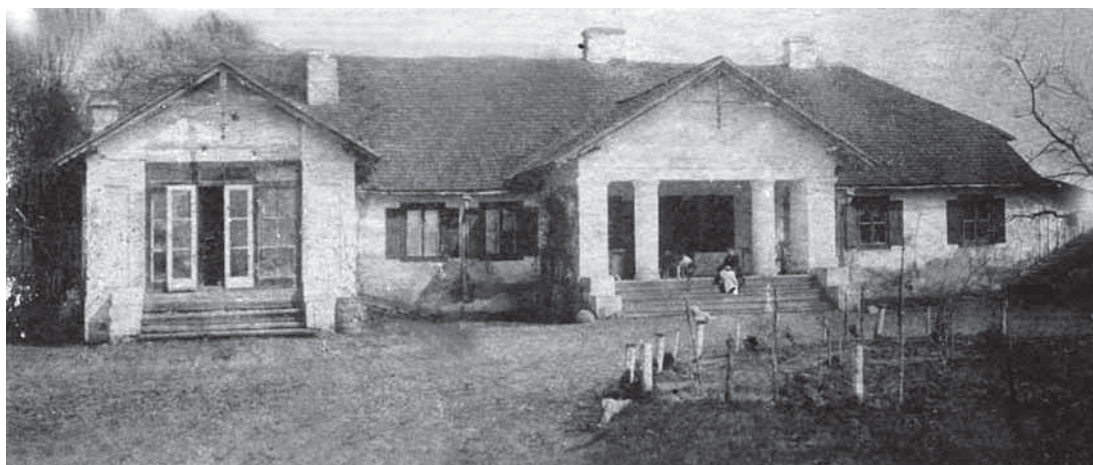

Ilustracja 3-21. Powiat Kozienice, wieś Wólka Brzózka, najstarsza chałupa (33.02)

- 34: powiat Krasnystaw; wsie: **Fajslawice** (plan zagrody, 6 rysunków kapliczek i grobowców), **Izbica** (plany zagrody i budynków), **Krupiec**, **Piaski Szlacheckie** (plan zagrody, dwa rysunki kapliczek), **Płonka**, **Stawce** (wzm. kościół i cmentarz w Batorzu), **Surhów** (plan zagrody, widok ogrodzenia kościoła), **Tarnogóra**
- 35: powiat Krosno; wsie: **Bóbrka**, **Dobieszyn** (plan chałupy), **Głowienka** (plan zagrody), **Jaszczew**, **Kombornia**, **Korczyna** z przysiółkami (plan gminy, obszerna monografia wsi, 11 planów zagród i chałup, fot. kościoła, 5 fot. wsi), **Krościenko Wyżne** (plany zagrody i chałupy), **Lipowica** (plan wsi, plany zabudowań), **Lubatowa**, **Łężany** (plany zabudowań), **Odrzykoń**, **Polanka**, **Suchodół** (plan zagrody, plany i widoki chałup, domu ludowego i kapliczek), **Turoszówka**, **Żeglce**
- 36: powiat Kutno; wsie: **Ostrowy** (plany zagród), **Plecka Dąbrowa** (plany zagrody i chałupy)
- 37: powiat Lipno; wsie: **Bobrowniki** (plan zagrody), **Ciehocin** (opis dworu), **Głodowo** (plan zagrody), **Grochowalsk** (plany zagrody i chałup), **Jastrzębie** (plany zagrody i chałupy)

łup), **Karnkowo**, **Makówko** (wzm. dwór w Halinie), **Nowogród**, **Ossówka** (plany zagrody i budynków)

- **38: powiat Lisko; wsie: Łobozew** (plany i widok zabudowań), **Tarnawa Górna**
- **39: powiat Lubartów; wsie: Biadaczka, Ciemno, Dąbczyna kolonia, Dąbrówka, Dębiny** (plan zagrody, opis wioski Trzciniec), **Dys** (plany wsi i działki, akwarela najstarszej chałupy, napis na belce), **Kamionka** (szczegółowy opis kościoła i cmentarza), **Kierzkówka, Kozłówka** (opis pałacu i dworu w Samoklęskach), **Michów** osada, **Niemce, Nowodwór, Rudka, Rudno** (plan wsi, plan zagrody), **Rudzienko** (szczegółowy opis wsi, plany zabudowań), **Samokłęski** (plany wsi i zagród), **Serniki, Serock, Siedliska, Skrobów, Starościn, Stoczek, Syry, Szczekarków** (plany zabudowań, widoki dwóch nagrobków), **Tarło** (szczegółowy opis, plany, widoki i detale zabudowań), **Zawieprzycze** (plan zagrody)
- **40: powiat Lublin; wsie: Abramowice, Biskupice** (2 widoki i detale chałup, cokół kapliczki), **Czechówka Górna** (plan zagrody), **Jaszczów** (plan zagrody), **Konopnica** (hi-

Ilustracja 3-22.
Powiat Lublin,
wieś Konopnica, dwór
(40.01)

Ilustracja 3-23.
Powiat Lublin,
wieś Konopnica, szkoła
(dawna karczma) (40.02)

storia wsi, plany zagrody i chałup, 9 fot. kościoła i zabudowań wsi), **Krępiec** (plany i widoki chałup, fot. kościoła w Mełgwi), **Mełgiew** (plany i widoki zabudowań, elewacje dawnego kościoła drewnianego), **Piaski Wielkie**, **Płonszowiec** (wzm. o okolicznych wsiach)

- **41: powiat Łask; wsie: Buczek** (plan zagrody), **Dobroń** (plan zagrody), **Jutrzkowice** (plany wsi, działki, chałup, widok nagrobka), **Leszczyń** (historia kościoła, plany działki i chałup), **Ruda** (plany wsi, działki i chałup), **Sędziejowice** (plany wsi, działki i chałup, opis cmentarza, fot. dworu), **Wola Kleszczowa** (plan działki), **Wygiełzów**, **Zapolicy** (plan działki), **Żydowska**

Ilustracja 3-24. Powiat Łask, wieś Sędziejowice, dwór (41.01)

- **42: powiat Łęczycza; wsie: Gieczno** (plan działki, fot. dworu, fot. kościoła drewnianego), **Karsznice** (plan zagrody), **Topola Królewska** (widoki 2 kapliczek), **Tum**, **Woźniki** (plan zagrody)
- **43: powiat Łomża; wieś: Nowogród miasteczko**
- **44: powiat Łowicz; wsie: Arkadia** (plan zagrody), **Bednary Polskie** (plan zagrody), **Bełchów**, **Bobiecko**, **Bobrowniki** (plan wsi, historia wsi, plan działki), **Chaśno**, **Duplice Małe** (plan zagrody), **Homin**, **Jamno** (plan wsi, plan zagrody, detale budynków, widok kapliczki), **Janinów**, **Kęszyce**, **Korabka**, **Łyszkawice**, **Małszyce** (plan zagrody), **Mastki** (plan zagrody), **Maurzyce**, **Michałów**, **Mysłaków** (plan zagrody, 4 plany i widoki chałup), **Niedźwiada** (plan wsi), **Oszkowiec**, **Rząśno**, **Selogów**, **Sierakowice**, **Strugienice** (plany

Ilustracja 3-25.
Powiat Łęczyca,
wieś Gieczno,
kościół (42.01)

Ilustracja 3-26.
Powiat Łęczyca,
wieś Gieczno,
dwór (42.02)

zagrody i chałup, detale drewniane, widoki krzyża przydrożnego), **Strzebieszew** (plan zagrody, widok kapliczki), **Urzecze** (2 plany zagród, 2 rysunki chałup), **Wierznowice** (plan wsi, plan zagrody, detale chałup, widok krzyża przydrożnego), **Wrzeczko**, **Złaków Borowy**

Ilustracja 3-27. Powiat Łódź, wieś Mieszki, kościół (45.01)

- 45: powiat Łódź; wsie: Aleksandrów osada, Jastrzębie Górne (plan zagrody), Kalino (plan zagrody), Mieszki (plan zagrody, fot. kościoła drewn), Ruda Pabianicka
- 46: powiat Łuków; wsie: Baczków, Borowie, Kasyldów, Poizdów (plany działki i chałupy, 4 fot. wsi), Serokomla (plan zagrody), Wola Gułowska

Ilustracja 3-28. Powiat Łuków, wieś Poizdów, droga wiejska (46.01)

Ilustracja 3-29.
Powiat Łuków,
wieś Poizdów,
najstarsza cha-
łupa (46.02)

- 47: powiat Maków; wsie: **Gąsawa** (plany wsi, zagrody i chałup, elewacja kościoła drewnianego), **Rzewnie** (plany zagrody i chałupy), **Sypniewo** (plany zagrody i chałup, widok kościoła), **Szwelice**, **Załużie**
- 48: powiat Miechów; wsie: **Buk**, **Iwanowice** (plany wsi i zagrody), **Kowary** (plan zagrody), **Kozłów** (plany wsi, zagrody i chałupy, fot. chałupy, kościoła, nagrobka), **Książ**

Ilustracja 3-30. Powiat Miechów, wieś Kozłów, najstarsza chałupa (48.01)

Ilustracja 3-31.
Powiat Miechów,
wieś Kozłów, naj-
starsza chałupa
(48.02)

Wielki miasteczko, Łętkowiec (plany zagrody i chałupy), **Michałowice, Miechów** miasto (plan miasta, widok dwóch ganków), **Niedźwiedź** (plan zagrody, fot. chałupy), **Prandocin, Proszowice** miasto (plan działki, widok kapliczki), **Przesławice, Słaboszów** (plan działki, budynków, fot. zabudowań, kapliczki), **Sulisławice** (plany wsi, działki, chałup), **Śmiłowice** (opis Hebdowna, plan działki, detale domów, widok kapliczki), **Tczyca, Wawrzeńczyce** (plany działki i chałupy), **Wysocice** (plany działki i chałupy, fot. kościoła)

- **49: powiat Mielec; wieś: Kliszów** (plany wsi, zagrody i budynków, widok kapliczki), **Podole**
- **50: powiat Mińsk Mazowiecki; wieś: Ludwinów** (plan działki, plany i widoki 2 chałup), **Rakowiec**
- **51: powiat Mława; wieś: Dąbrowa** (plan zagrody), **Dłutowo, Kęczewo** (plan wsi, plany, widoki i detale chałup, elewacja dworu i altany, elewacje kościoła w Lipowcu, widoki krzyży przydrożnych i grobowca), **Lubowidz** (plany zagrody i chałup, widok kapliczki), **Radzanów** miasteczko (plan miasteczka, plan działki, widoki nagrobków), **Szczepkowo, Zieluń** (plany wsi i zagrody)
- **52: powiat Myślenice; wieś: Bieńkówka** (plany działki i chałupy), **Budzów** (plany działki i chałupy), **Droginia** (plany działki i chałupy), **Grzechynia, Jawornik** (plan wsi, plany budynków we wsi), **Juszczyn, Krzyszkowice, Lubień, Łętownia, Maków, Osielec, Raba Wyżna, Sidzina** (plany dwóch zagród), **Skawa, Skomielna Biała, Spytkowice** (plany budynków we wsi), **Sułkowice, Toporzysko, Trzemeśnia, Wola Radziszowska, Zawoja** (plany zabudowań wsi)
- **53: powiat Nadwórna; wieś: Bednarówka** (plany zabudowań wsi)
- **54: powiat Nieszawa; wieś: Broniszewo** (plany zabudowań wsi, św. obrazek z kościoła w Służewie), **Brzeźno, Krzywosądz** (plan wsi), **Lubsin** (plan zagrody), **Niestuszewo**

Ilustracja 3-32. Powiat Nieszawa, Osiecin, wieś Wola Skarbkowa, dworek (54.01)

Ilustracja 3-33. Powiat Nieszawa, Osiecin, wieś Ruszki, d. Kościół (54.02)

Ilustracja 3-34. Powiat Nieszawa, Osiecin, wieś Ruszki, najstarsza chałupa (54.03)

Ilustracja 3-35. Powiat Nieszawa, Osiecin, wieś Wola Skarbkowa, typowa chałupa (54.04)

(opinia o budownictwie, plan zagrody w Podzamczu), **Ostrowąs**, **Płowki** (plany zabudowań wsi), **Podzamcze** (plany zabudowań wsi), **Sędzin** (3 fot. kościoła drewnianego), **Święte** (plan zagrody), **Turzynek**, **Wola Skarbkowa** (plan chałupy, 7 fot. kościoła, dworku, chałup i kapliczek), **Wołuszewo** (plany wsi i zabudowań wiejskich), **Zazoromierz**

- 55: powiat Nowy Targ; wieś: **Białka** (plan zagrody)
- 56: powiat Opatów; wsie: **Bańkowice** (plany zabudowań wsi), **Borja**, **Piórków** (plan wsi), **Ruda Kościelna**, **Sobótka**, **Szewna** (plany budynków, herb z kapliczki), **Wojciechowice**, **Zbilutów**

- 57: powiat Ostrołęka; wsie: **Borawe** (plan zagrody), **Brzeźno** kolonia (plany zabudowań), **Dąbrówka**, **Kaczyny** (plan wsi), **Kunin** (plany zabudowań wsi), **Myszynice** (plan zagrody), **Surowe** (plan zagrody)
- 58: powiat Pilzno; wsie: **Jaworze** (plany wsi, zagrody i chałup), **Jaźwiny**
- 59: powiat Pińczów; wsie: **Bobin** (plany szkoły i chałup), **Chruszczyna** (plan zagrody, widoki kapliczek, opis dworu), **Czarnocin**, **Działoszyce** miasto, **Michałów** (plany wsi, działki i chałupy), **Pińczów** miasto (szkice domów, detali, nagrobków), **Rogów**, **Sielec** (plan zagrody), **Sietejów** (plan wsi), **Skalbmierz** osada (historia miejscowości, widoki domu i ratusza), **Stary Korczyn** (plan zagrody, zeszyt widoków kościoła, domów, kapliczek), **Stawiany** (plan zagrody), **Stradlice**, **Stradów**, **Zagajów** (plany i widoki domów, widok kapliczki)
- 60: powiat Piotrków; wsie: **Bogdanów**, **Boryszów** (plany zagrody i chałup), **Majków** (plan zagrody), **Nagorzycze** (plan zagrody), **Osiny** (plany wsi i zagrody), **Polichno** (plany zagrody i chałup), **Rękoraj**, **Stradzew** (plan zagrody, plany i elewacje chałup), **Straszów** (plany zagrody, chałupy i karczmy), **Sulejów** miasteczko, **Tomawa** (plany i widoki zabudowań i kapliczek), **Uszczyn**, **Wola Krzysztoporska** (historia wsi), **Żarnowica**
- 61: powiat Płock; wsie: **Archutowo**, **Bruilno** (plan zagrody, opis kościoła), **Drobin** miasto, **Kępa Polska** (plany zagrody i budynków wsi), **Łubki** (plan zagrody), **Orszymowo**, **Rębowo** (plany wsi, zagrody i chałup, napis na belce z XVIII wieku), **Sobowo**, **Staroźreby**, **Trzepowo** (plan zagrody), **Turza Mała**
- 62: powiat Płońsk; wsie: **Gumino-Zaborowo** (plany budynków we wsi), **Kamienica** (uwaga: „wszystko spalone przez Rosjan”), **Kulice**
- 63: powiat Podhajce; wieś: **Hnilcze**
- 64: powiat Przasnysz; wsie: **Chorzele** (plan zagrody, widok kapliczki i krzyży przydrożnych), **Duczymin**, **Gostkowo** (plany zagrody i chałup), **Janowo**, **Jednorozec** (plan zagrody, detale chałup), **Wielodrz**
- 65: powiat Przemysł; wsie: **Bachórzec**, **Medyka**, **Stubno** (plany chałup, widok grobowca)
- 66: powiat Przemysłany; wieś: **Wyżniany**
- 67: powiat Przeworsk; wsie: **Budy Przeworskie**, **Hadle Kańczudzkie**, **Siemów**, **Ujezna** (plany zagrody i chałup), **Widaczów** (plany zagrody i chałup)
- 68: powiat Puławy; wsie: **Czołna**, **Gołęb** (plan działki), **Leśce** (plan działki), **Witoszyn**, **Włostowice**, **Żyrzyn**
- 69: powiat Pułtusk; wsie: **Barcice**, **Dzierżenin**, **Kacice** (plany zagrody i lamusa), **Konary**, **Łubiel**, **Mazewo** (plany wsi, działki i chałup), **Niestępowo** (plan działki), **Strzegocin** (plan działki, 5 fot. wsi i klasztoru)
- 70: powiat Radomsko; wsie: **Borowa** (plan działki), **Dmenin** (plan chałupy), **Dobryszyn**, **Ładzin** (plan działki), **Pławno**, **Rzejowice**
- 71: powiat Radzymin; wieś: **Klembów** (plany działki i chałupy)

Ilustracja 3-36.
Powiat Radzyń Podlaski,
wieś Łózki, najstarsza
chałupa (72.01)

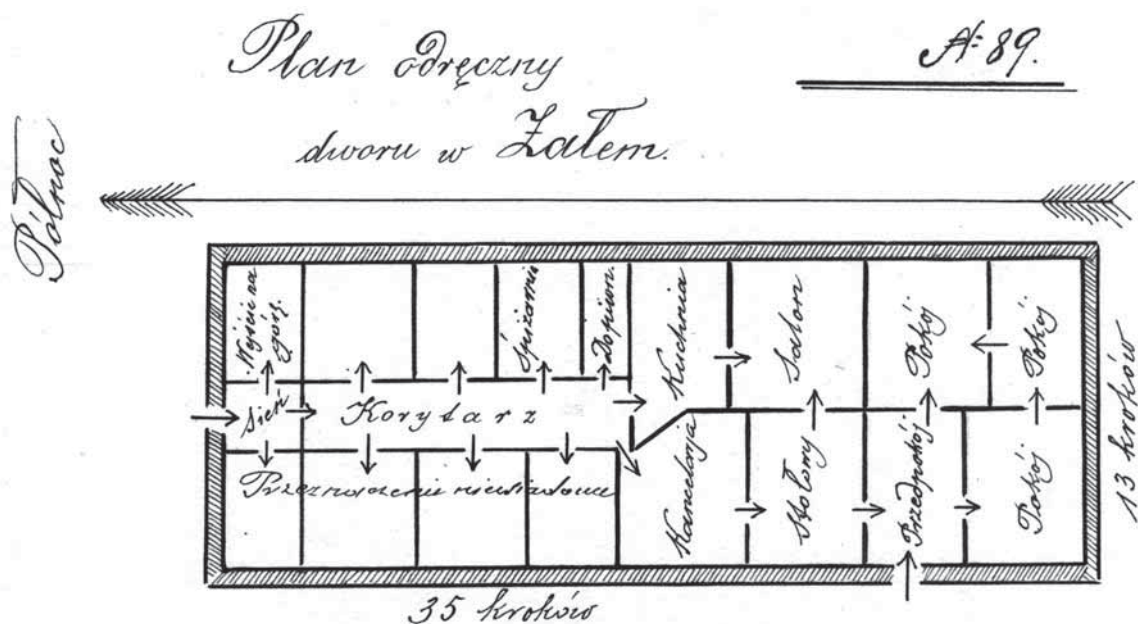

Ilustracja 3-37.
Powiat Radzyń Podlaski,
wieś Łózki, najstarsza
chałupa (72.02)

- 72: powiat Radzyń Podlaski; wsie: Dołha (plany chałup), Działyń, Komarówka, Łózki (3 fot. chałup), Tchórzewek (plan działki)
- 73: powiat Rawa Mazowiecka; wsie: Annosław, Chodnów (plan działki), Krzemienica (plany działki i chałupy), Leopoldów (plan wsi i działek, widoki chałup i kapliczek), Łęg (plan wsi i zabudowań), Marianka (plany wsi, zagrody i chałup, widok krzyża przydrożnego), Żelechlinek

- 74: powiat Rohatyn; wieś Firlejów
- 75: powiat Rudki; wieś: Milczyce (plan zagrody)
- 76: powiat Rypin; wsie: Dulska, Gulbiny (plan zagrody), Łukomie (plany zagrody i chałupy), Mleczówka, Radziki Duże, Rogowo (plan zagrody), Skrwilno, Strzygi, Żałe (plany wsi, działki, chałup, dworu, 5 fot. wsi)

Ilustracja 3-38. Powiat Rypin, wieś Żałe, plan dworu (76.01)

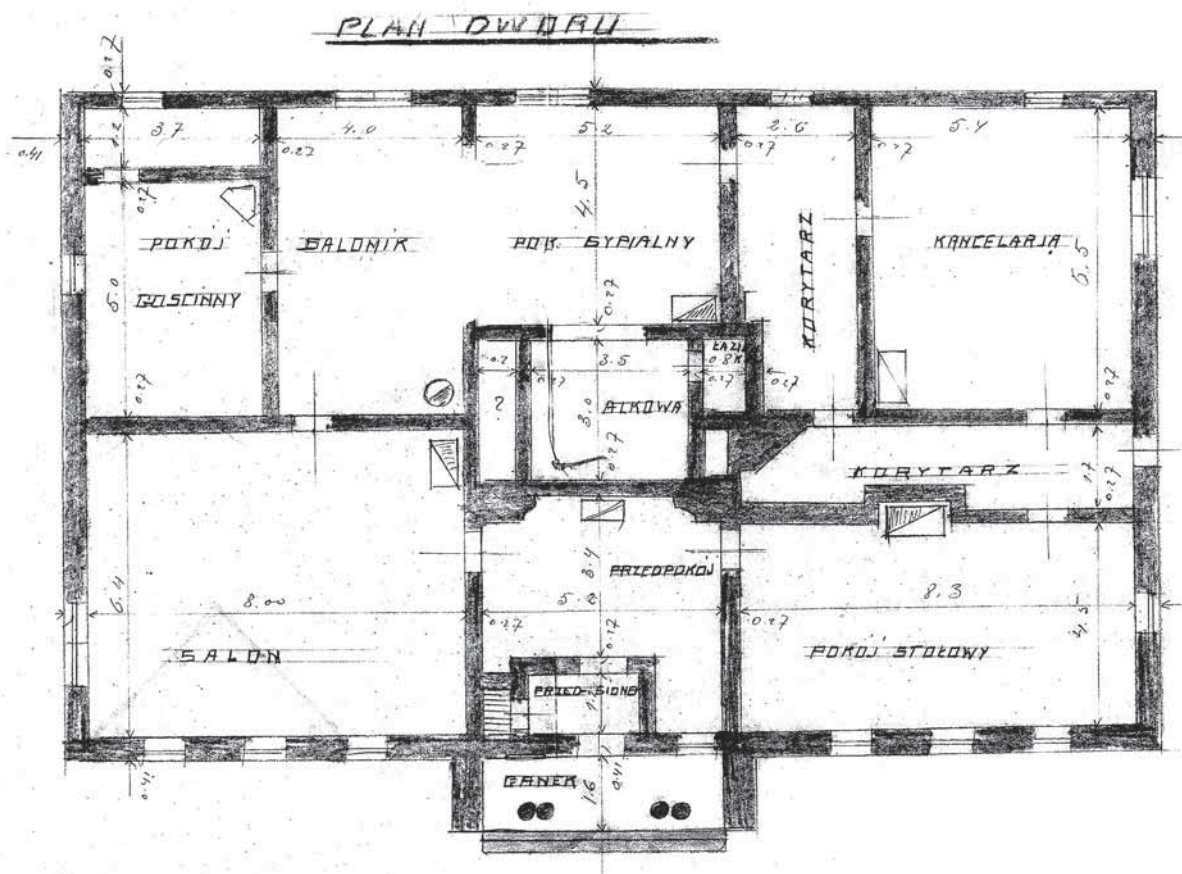
- 77: powiat Rzeszów; wsie: Chmielnik, Świlcza, Wola Rafałowska, Zbydniów
- 78: powiat Siedlce; wsie: Głuchów (plany zagrody i chałup), Gręzów, Jasionka (plan działki, plany i widoki chałup), Okniny (plany, widoki i detale chałup, widok sań, szczegółowy opis wsi, obszerny opis obyczajów na Podlasiu autorstwa Zofii Mierzejewskiej), Seroczyn (plany wsi i chałup, fot. chałupy i kościoła), Stok Lacki, Wyszo-mierz (plany chałupy i szkoły), Żeliszew (plany zagrody i chałup)
- 79: powiat Sieradz; wsie: Brzeźno, Glinno, Godynice (plany wsi, zagrody, chałupy, widok ogrodzenia kościoła), Grabina, Dąbrowa Wielka, Kłonowa, Lipicze, Małyń (plany działki, chałup i karczmy, fot. dworu, opis kościoła), Piaski (plany wsi i zagrody, widok kapliczki), Sikucin, Smardzew, Sokołów (plan zagrody, fot. dworu i alei), Su-chorzyn (plany wsi i zagrody, widok ganku dworu, spichlerza, opis kościoła, widoki bramy cmentarnej, grobowca i tablicy nagrobnej), Tubądzin, Uników (plan wsi), Wi-tów, Wojków (plan zagrody), Wróblew
- 80: powiat Sierpc; wsie: Golezdyn, Jamna, Kliczewo, Koziebrody, Poniatowo (plany wsi, zagrody, chałup, fot. kościoła, dworu i grobowca), Rościszewo (plan zagrody), Siemiątkowo, Studzienice

Ilustracja 3-39. Powiat Sierpc, wieś Poniatowo, dwór (80.01)

- **81:** powiat Skierniewice; wsie: Chojnata, Maków (plan zagrody), Miedniewice (plany zagrody i chałupy, widoki 2 kapliczek), Puszcza Mariańska (plany i widok zabudowań, widoki szkoły i kościoła)
- **82:** powiat Sochaczew; wsie: Famułki Królewskie, Kromnów (plan wsi i zabudowań), Łasice, Mokas (plany zagrody i chałup), Polesie Stare, Przęsławice, Secymin Polski (plan zagrody), Skotniki, Stare Budy, Śladów, Wilcze Śladowice
- **83:** powiat Stopnica; wsie: Beszowa (plany działki i chałup, 2 fot. wnętrza kościoła), Grzymała, Kików (plan zagrody), Korzenno, Kostki Duże (plan zagrody, opis gruszy o formie krzyża), Kurozweki miasteczko, Łatanice, Oblekoń (plan zagrody i zabudowań), Osiny, Pacanówka, Piotrkowice (historia wsi), Rataje (plan chałupy), Skrobaczów (plan zagrody), Stopnica osada (plan zagrody), Stróżyska, Zbrodzice
- **84:** powiat Suwałki; wsie: Białorogi (plany zagrody i chałupy), Bubuńce, Dubowo, Jeleniewo, Kukle (plan zagrody), Krzywówólka, Motule, Niemcowizna, Przerośl
- **85:** powiat Szczuczyn; wsie: Kowalewo, Lachowo, Niedźwiadna, Obrytki (plany zagrody i chałupy), Rajgród, Rydzewo, Słucz (plany zagrody i chałupy), Tajno (plan zagrody)
- **86:** powiat Tarnopol; wieś: Kokułkowice (2 widoki domów)
- **87:** powiat Tarnów; wsie: Ilkowice (plany zagrody i chałupy), Janowice (plany chałup i dworu), Jodłówka Tuchowska, Krzyż, Lisia Góra (plany zagrody i chałupy), Mikołajowice

- 88: powiat Tomaszów Lubelski; wsie: Dzierżążnia, Łaszczów, Niemirówek (plan chałupy), HONIATYCZE (plany i widoki chałupy, widok kapliczki, madrygał włoski), Podhorce Stare (plany wsi, działki, chałupy, widoki kościoła i kapliczki), Poturzyn (plan wsi), Tyszwice miasteczko
- 89: powiat Turek; wsie: Goszczanów, Niemysłów (plan zagrody, śparogi chałupy, krzyż przydrożny)
- 90: powiat Wadowice; wsie: Brody, Gorzeń Górny, Harbutowice, Inwałd, Izdebnik, Jaśkowice, Mucharz, Sułkowice, Targanice, Tarnawa, Zachełmno
- 91: powiat Warszawa; wsie: Glinki (plany zagrody i chałupy), Kaziń Polski (plany wsi i zagrody), Mładz (plan zagrody i zabudowań)
- 92: powiat Węgrów; wieś: Liw osada
- 93: powiat Wieliczka; wieś: Komąłka
- 94: powiat Wieluń; wsie: Bolesławiec miasteczko, Czastary, Działoszyn miasteczko (plan miasta), Głuszyna (plany zagrody i chałupy), Jaworzno (plany wsi, zagrody i chałupy, widok kościoła, fot. szkoły dawnego dworu), Osiek (plany zagrody i chałupy), Piaski (plany zagrody i chałup), Raczyn (plany zagrody i chałup, widok i opis kościoła)

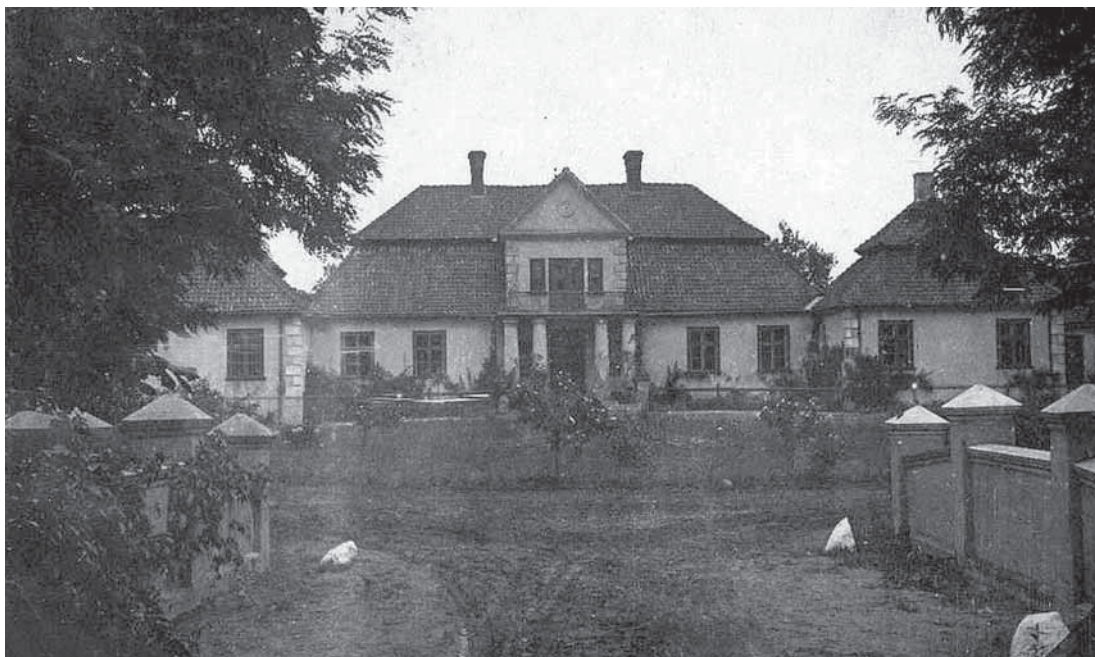
Ilustracja 3-40. Powiat Wieluń, wieś Świątkowice, plan dworu (94.02)

Ilustracja 3-41. Powiat Wieluń, wieś Świątkowice, dwór (94.01)

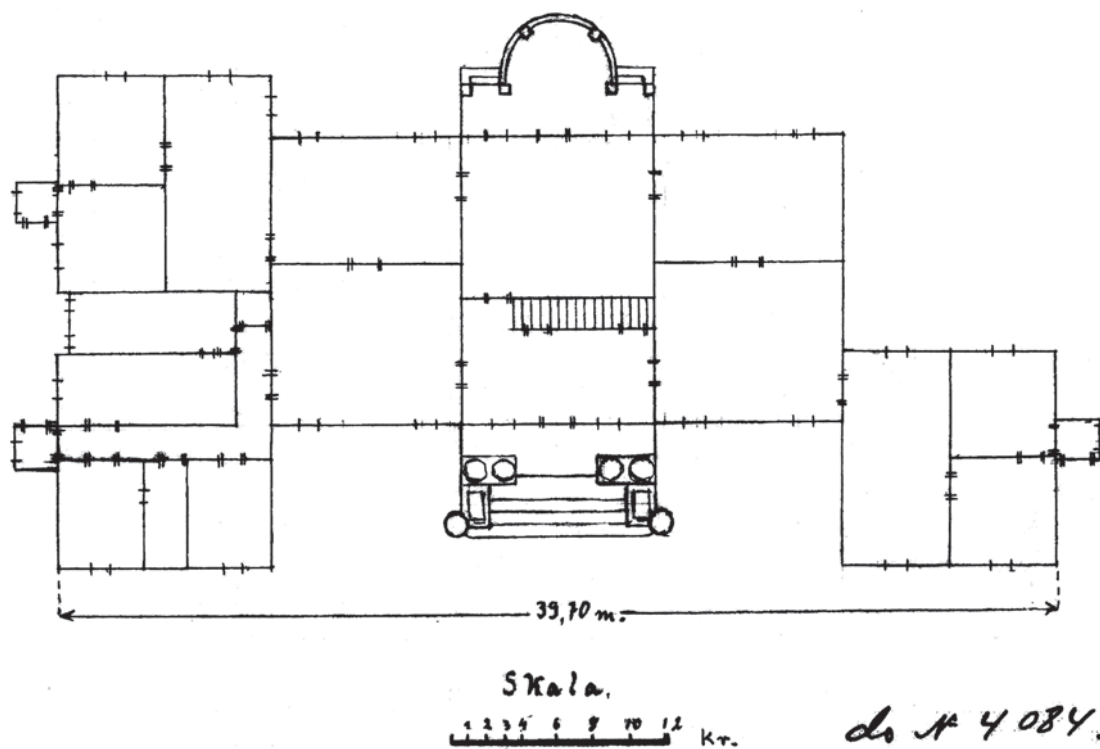
ła), **Rudniki** (plany zagrody i chałupy), **Strobin** (plany wsi i zabudowań, widok krzyża przydrożnego), **Strojec** (plan zagrody i zabudowań, widok krzyża przydrożnego), **Świątkowice** (plan i fot. dworu, plan zagrody), **Wierzchlas** (plany zabudowań)

- 95: powiat Wilno; wieś: **Rudomino**
- 96: powiat Włocławek; wsie: **Dąbie** (plan folwarku, plan i fot. dworu i czworaków), **Gołaszewo**, **Guźlin**, **Koszanowo** (plan zagrody), **Łapciuchowo** (plan zagrody), **Nakonowo** (plany wsi, zagrody i zabudowań), **Rakutowo** (plany zagrody i chałupy), **Smólnik** (plan zagrody), **Starobrzieski Młyn** (plan zagrody), **Szczytno** (plany zagrody i chałupy), **Zalesie**
- 97: powiat Włodawa; wsie: **Krasne**, **Lubień** (plany zagrody i zabudowań), **Łyniew** (plany zagrody i chałupy), **Orchówek** (plany zagrody i chałupy, widoki krzyża i kapliczki), **Stawki**
- 98: powiat Włoszczowa; wsie: **Krasocin** (opis dworu), **Moskorzów** (plany zagród), **Rokitno** (plan zagrody), **Słupia**
- 99: powiat Wysokie Mazowieckie; wieś: **Falki Brzózki** (plany zagrody i chałup, 5 fot. wsi, wiatraka i kościoła w Wysokiem)
- 100: powiat Zamość; wsie: **Bondyrz** (plan zagrody, plany i widoki chałup), **Kalinowice Ordynackie** (plany zagrody i chałupy), **Nielisz** (plany zagrody i chałupy), **Radecznica** (plany wsi, zagrody i chałup), **Skierbiszów** (plany zagrody i chałupy), **Wielącza** (plan chałupy), **Żórawnica** (plany zagrody i chałupy)
- 101: powiat Zborów; wieś: **Trościaniec Wielki**

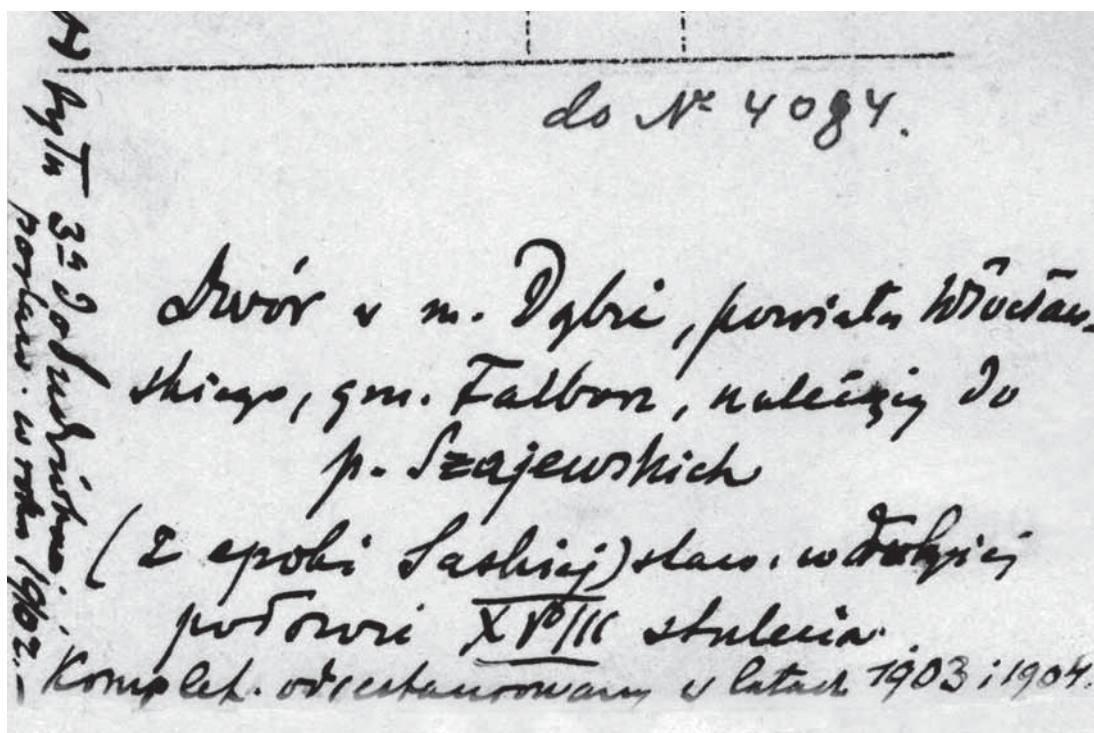

Ilustracja 3-42. Powiat Włocławek, wieś Dąbie, dwór (96.01)

Plan dworu w m. Dąbie

Ilustracja 3-43. Powiat Włocławek, wieś Dąbie, plan dworu (96.02)

Ilustracja 3-44. Powiat Włocławek, wieś Dąbie, dwór, komentarz (96.03)

- 102: powiat Żydaczów; wieś: Żydaczów miasteczko
- 103: powiat Żywiec; wsie: Cięcina (plany zagrody i chałupy), Gilowice (plany zagrody i chałupy), Kamesznica (plan zabudowań, 8 fot. wsi, kaplicy i kapliczek), Milówka, Moszczanica (plany zagrody i chałup, fot. dworu), Sól, Sporysz (plany zagrody i zabudowań)

SŁOWA KLUCZOWE — KEY WORDS

Słowa kluczowe: tradycyjna zabudowa wsi w południowo-wschodniej Polsce

Key words: traditional rural building constructions, 18th–early 20th centuries in south–eastern Poland

STRESZCZENIE

Po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku odrodzone Państwo Polskie stanęło w obliczu ogromnych zniszczeń będących wynikiem kilku lat wojny toczonej na terenie kraju, gdy nie tylko same działania militarne, lecz przede wszystkim stosowana przez wycofujące się armie strategia „spalanej ziemi” zdewastowała zabudowę miast i wsi. Szczególnie ucierpiały wciąż przeważające ilościowo budynki drewniane. Podczas walk frontowych żołnierze traktowali drewniane domy czy kościoły jako bezpłatny i łatwo dostępny materiał opałowy lub budowlany do zabezpieczania okopów i fortyfikacji

polowych. Także po zakończeniu działań bojowych oddziały, szczególnie armii rosyjskiej, wycofując się na wschód z części polskich ziem od stulecia okupowanych przez Rosję, po wyrabowaniu i wywiezieniu wszystkiego co dało się wywieźć, celowo paliły opuszczane miasta i wsie. Ich dawni mieszkańcy, którym udało się ocaleć i uniknąć przymusowej ewakuacji w głąb Rosji przystąpili do pospiesznej odbudowy, z konieczności mającej charakter pobeżny i prymitywny. By w miarę możliwości uniknąć bezplanowej i beładnej zabudowy rząd odrodzonej Polski rozpoczął akcję publikowania rozwiązań budynków mieszkalnych i gospodarczych typowych dla miejscowego krajobrazu kulturowego. Podstawą do tych projektów miała być szeroka inwentaryzacja charakterystycznych rozwiązań w budownictwie zwanym popularnie „ludowym”, dziś częściej określanym jako „wernakularne”. Zatem w 1918 roku Sekcja Sztuk Plastycznych Ministerstwa Sztuki i Kultury, kierowana przez Jana Heuricha jr. opracowała ankietę nazwaną *Kwestionariuszem w Sprawie Budownictwa Wiejskiego*, którą wraz z formularzem do wypełnienia rozesłano w liczbie około 8500 egzemplarzy do wsi i osiedli w Polsce, adresując zwykle do miejscowych nauczycieli i proboszczów. Formularz zawierał pytania dotyczące charakterystyki wsi, stosowanych materiałów budowlanych, rozplanowania wsi, zagrody, typów chałup i budynków gospodarczych. Marginalnie pytano również o drewniane kościoły, dwory i kapliczki. Nie jest jasne ile z tych ankiet powróciło do Ministerstwa, jednak część z nich uzupełniona była amatorskimi planami, widokami i fotografiami.

Po odparciu agresji Rosji Sowieckiej, w 1922 roku, cały ten materiał i zadanie kontynuowania akcji inwentaryzacyjnej Ministerstwo (wówczas już Departament Sztuki Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego) przekazało do kierowanego przez profesora Oskara Sosnowskiego Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, działającego przy Katedrze Architektury Polskiej na Wydziale Architektury PW. Znajdujące się do dziś w zbiorach Zakładu wypełnione formularze wraz z załącznikami, warte są szerszego upowszechnienia, bowiem mimo niewysokiego poziomu technicznego opisów zawierają jedyny często materiał dotyczący polskiego krajobrazu kulturowego małych wsi czy osiedli przed stuleciem, możliwy do wykorzystania w opracowaniach naukowych.

SUMMARY

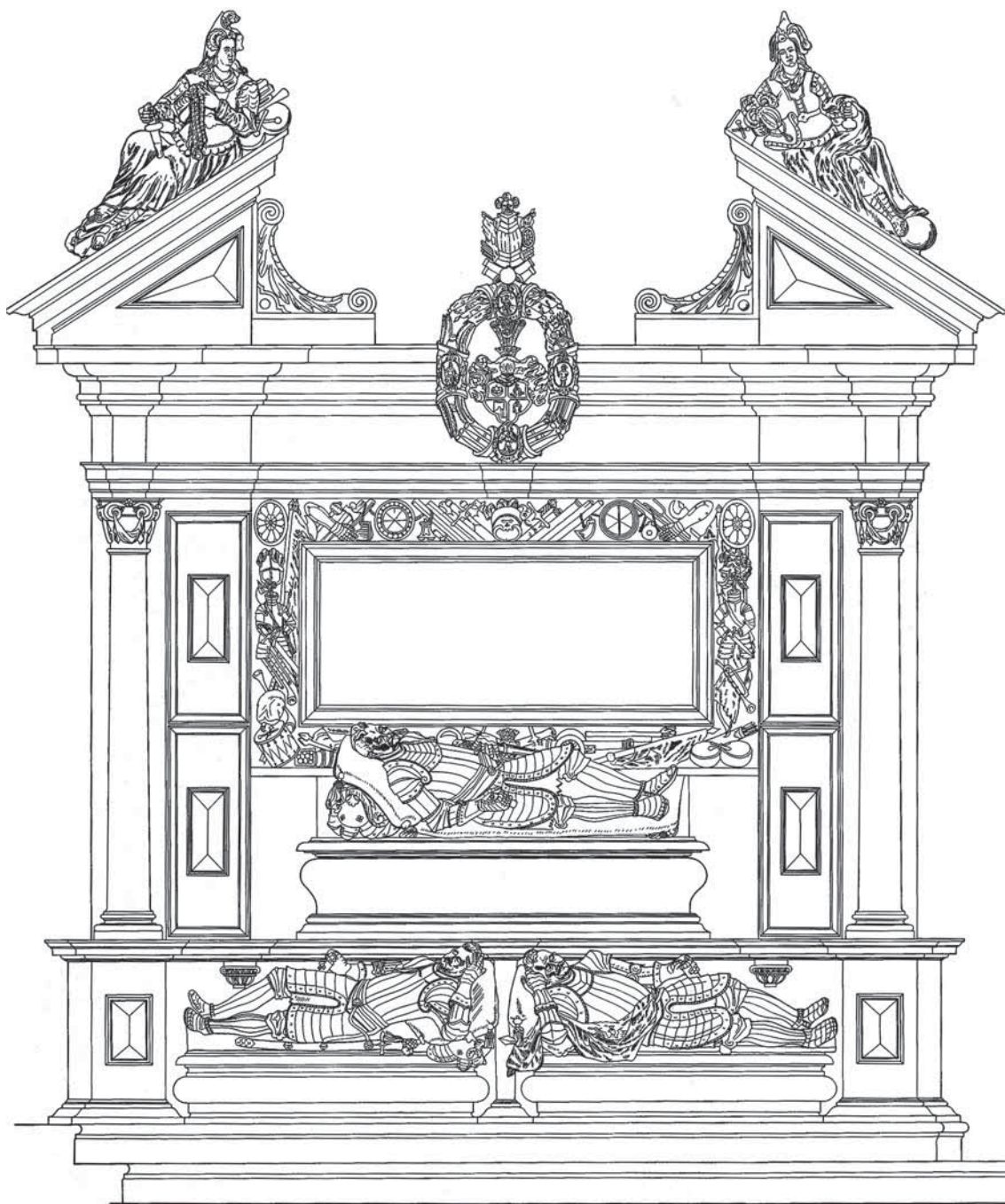
MATERIALS ON RURAL TIMBER ARCHITECTURE IN CENTRAL AND SOUTHERN POLAND AS CONTAINED IN THE 1918 “RURAL BUILDING CONSTRUCTION QUESTIONNAIRE” OF THE MINISTRY OF ART AND CULTURE AND PRESERVED IN THE SCIENTIFIC COLLECTIONS OF THE DEPARTMENT OF POLISH ARCHITECTURE OF THE FACULTY OF ARCHITECTURE OF THE WARSAW UNIVERSITY OF TECHNOLOGY

Upon regaining independence in 1918, the reborn Polish state found itself faced with destruction on an enormous scale—the result of several years of hostilities on its lands involving not only military action, but primarily the “scorched earth” policies of retreating armies that devastated town and village buildings. Timber structures suffered the most. Soldiers considered wooden houses and churches as free and easily accessible fuel or building material for trenches and field fortifications on the frontline. Even after the end of fighting, combat units, especially those of the Russian army retreating to the east from parts of Poland occupied for a century, having robbed and sacked everything possible, deliberately burned down the vacated towns and villages. Their former residents, those who managed to survive and avoid forced evacuation deep into Russia, commenced hurried reconstruction that was, of necessity, superficial and crude. In an effort to prevent spontaneous and chaotic construction work as best it could, the government of the reestablished Poland launched a campaign of published solutions for residential and farm buildings typical of the local cultural landscape. These designs were to have been based on wide-ranging surveys of characteristic solutions applied in building construction—then popularly termed folk, referred to today as vernacular. Thus, in 1918, the Fine

Arts Section of the Ministry of Art and Culture, as managed by architect Jan Heurich, Jr., developed a questionnaire entitled, the "Rural Building Construction Questionnaire." It, together with a form to complete, was sent out in a quantity of approximately 8,500 copies to villages and settlements throughout Poland. This questionnaire was usually addressed to local schoolteachers or parish priests. The form included questions regarding the characteristics of the village, building materials used, village layout, farmsteads, and types of huts and farm buildings. As an aside, there were also questions regarding timber churches, manor houses, and roadside chapels. From among the questionnaires that were returned to the Ministry, some were supplemented by amateur plans, views, and photographs. Having repulsed the aggression of Soviet Russia in 1922, the whole of this material as well as the task of continuing the survey campaign was handed over by the Ministry (then already known as the Department of Art of the Ministry Religious Affairs and Public Education) to the Department of Polish Architecture, headed by Prof. Oskar Sosnowski, within the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology. The work was continued with fully technically-correct documentation of vernacular timber structures. Still found in the collection of the Faculty Department, the completed forms and their attachments are worthy of wider dissemination. In spite of the low technical level of the descriptions of these 1918 forms, they are often the only available material covering the Polish cultural countryside of small villages and settlements from one hundred years ago that can be utilized in scientific studies.

BIBLIOGRAFIA

- [1] *Kwestionariusz w sprawie budownictwa wiejskiego*, Ministerstwo Sztuki i Kultury, Warszawa 1918.
- [2] Kunkel Robert, *Albumy Inwentaryzacji Wsi Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej. Dzieje i zawartość zbioru*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1981, z. 3–4, s. 285–292.
- [3] Lewicki Jakub, *Inwentaryzacja zabytków w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, „Ochrona Zabytków”, 1999, nr 4, s. 375–376.
- [4] Rozbicka Małgorzata, *Małe formy architektury sakralnej na wschodnich kresach dawnej Rzeczypospolitej w badaniach, studiach i projektach (1900–1939). Na marginesie programu inwentaryzacji wsi Zakładu Architektury Polskiej WAPW*, „Studia do dziejów architektury i urbanistyki w Polsce”, 2018, t. 1, s. 9–41.

ars. J. Kędziński
1926

Ilustracja 4-1. Brzeżany, kaplica zamkowa, nagrobek Aleksandra, Prokopa i Mikołaja Sieniawskich, bez podania skali. Pomiar inwentaryzacyjny — Jerzy Daniel Kędziński, 1926 rok. Pomiar wykonany w 1925 roku. Zb. ZAP WAPW, rys. nr 9912

PIOTR LASEK
Instytut Sztuki
Polska Akademia Nauk

POCZĄTKI INWENTARYZACJI ZABYTEKÓW POŁUDNIOWO-WSCHODNICH WOJEWÓDZTW II RZECZYPOSPOLITEJ — AKCJA ZAKŁADU ARCHITEKTURY POLSKIEJ WAPW W WOJEWÓDZTWIE TARNOPOLSKIM W 1925 ROKU

WSTĘP

W odradzającej się Rzeczypospolitej problem podjęcia instytucjonalnej ochrony i inwentaryzacji zabytków architektury uważano od początku za niezwykle istotny¹. Zarówno poszczególne budowle, jak i całe założenia rezydencjonalne czy też zabudowa miast uległy podczas Wielkiej Wojny licznym i niebezpiecznym dla ich dalszego trwania zniszczeniom². Potrzeba ich odbudowy łączyła się nierozdzielnie z koniecznością uprzedniej inwentaryzacji ocalałych relikwów. W tym kontekście niezwykle istotna wydaje się działalność Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej, powołanego w 1922 roku przez Oskara Sosnowskiego³. W niniejszym artykule podejmę próbę przedstawienia kulisy organizacyjnych epizodu z owej rozległej akcji inwentaryzacyjnej zabytków Polski, kontynuowanej przez Zakład Architektury Polskiej WAPW przez cały okres międzywojenny. Przeprowadzona w lecie 1925 roku inwentaryzacja zabytków województwa tarnopolskiego zasługuje jednakże na szczególną uwagę, zarówno ze względu na skalę przedsięwzięcia, jak też rangę samych zabytków, wreszcie zaś osoby inwentaryzatorów. Wgląd w realia organizacyjne przedsięwzięcia, jednej z pierwszych tak szeroko zakrojonych akcji inwentaryzacji zabytków w południowo-wschodnich województwach II RP, pozwala zrozumieć, jak bardzo było ono wówczas skomplikowane i kosztowne.

¹ Zasady i zakres ochrony zabytków, jak też kompetencje służb konserwatorskich, ustalał już *Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury* z 31 października 1918 roku. Por. *Dziennik Ustaw* 1918, nr 16, poz. 36, s. 94–95. Za: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19180160036> (dostęp: 14.01.2019). Por. także P. Dettloff, *Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918–1930* [J]. *Teoria i praktyka*, Kraków 2006, s. 45–47.

² Por. T. Szydłowski, *Ruiny Polski. Opis szkód wyrządzonych przez wojnę w dziedzinie zabytków sztuki na ziemiach Małopolski i Rusi Czerwonej*, Lwów 1919, s. 74–116; J. Wojciechowski, *Co zrobiono w Polsce w zakresie odbudowy restauracji i konserwacji zabytków sztuki w latach 1919–1929*, „Ochrona Zabytków Sztuki”, cz. 1, 1930–1931, z. 1–4, s. 249.

³ J. Roguska, *Sosnowski Oskar Wiktor (1880–1939)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XL, *Soczyński Karol – Sowiński Ignacy*, Warszawa–Kraków 2000–2001, s. 590.

POCZĄTKI INWENTARYZACJI ZABYTEKÓW W LWOWSKIM OKRĘGU KONSERWATORSKIM

Niewątpliwie w odradzającej się II Rzeczypospolitej obszarem szczególnie dotkniętym przez zniszczenia I wojny światowej był obszar Galicji Wschodniej⁴. Niestety, znajdujące się na tych terenach liczne zabytki architektury, często znacznej skali i wartości, po zakończeniu Wielkiej Wojny dalej podlegały destrukcji, najpierw w wyniku walk polsko-ukraińskich o przynależność terytorialną Galicji Wschodniej, następnie zaś, już po włączeniu do odrodzonej Polski, na skutek wojny polsko-sowieckiej w 1920 roku. Po uspokojeniu sytuacji militarnej i politycznej tym istotniejsza wydawała się kwestia oszacowania strat i dokumentacji tego, co ocalało. Już 1 czerwca 1920 roku pierwszym konserwatorem okręgu lwowskiego mianowany został dr Józef Piotrowski, uprzednio konserwator okręgu łódzkiego, a następnie wrocławskiego⁵, historyk sztuki, oficer wojska polskiego⁶. Swe czynności począł on jednak pełnić w niezwykle trudnym dla Lwowa momencie, kiedy to w kierunku miasta nacierały osławione oddziały 1 Armii Konnej pod dowództwem Siemiona Budionnego⁷. Nie mógł więc początkowo wypełniać swoich obowiązków. Stało się to w pełni możliwe dopiero po traktacie ryskim, kończącym wojnę z Rosją Radziecką i określającym wschodnie granice państwa polskiego.

Lwowski Okręg Konserwatorski (dalej: LOK) był jednym z najobszerniejszych w kraju i jednocześnie niezwykle zasobny w różnego typu zabytki architektury (il. 4-2). Obejmował trzy województwa — lwowskie, stanisławowskie i tarnopolskie. Do zadań konserwatora należały ochrona zabytków różnego typu (zabezpieczenie przed dalszą destrukcją, piecza nad ich konserwacją lub odbudową), dokonywanie orzeczeń o uznaniu za zabytek, rozpoznanie zasobu zabytkowego, a także prowadzenie i monitorowanie różnorodnych spraw związanych z kulturą i sztuką (m.in. wydawanie opinii co do „artystycznej wartości” nowoprojektowanych pomników)⁸. Tak szeroki zakres działań, przy ciągłym braku odpowiednich środków na utrzymanie liczniejszego zespołu, w poważnym stopniu ograniczał możliwości działania konserwatora okręgowego. W przypadku rozległego okręgu lwowskiego było to niezwykle istotne, tym bardziej, że opieką państwa otoczono różnorodne zabytki (liczące ponad 50 lat): nieruchome (czyli architekturę, w tym ludową, ale też układy urbanistyczne i osie widokowe), ruchome (dzieła rzeźby, malarstwa, rzemiosła

⁴ Por. T. Szydłowski, *Ruiny Polski...*, op. cit., s. 74–116.

⁵ J. Wojciechowski, *Historia powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce*, „Ochrona Zabytków Sztuki”, cz. 1, 1930–1931, z. 1–4, s. 15.

⁶ W stopniu kapitana. Por. Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka, Oddział Rękopisów (dalej: LNNBU, OR), zespół (fond) 26, Urząd konserwatorski Województwa Lwowskiego, rkps 18, Materiały Józefa Piotrowskiego, okręgowego konserwatora pamiątek kultury i sztuki przy Lwowskim Urzędzie Wojewódzkim i przewodniczącego „Krajowego Koła Konserwatorów Małopolski Wschodniej”, 1919–1929, k. 29.

⁷ H. Bułhak, *Wydarzenia polityczne i militarne na południowo-wschodnim teatrze działań wojennych*, [w:] *Wojna polsko-sowiecka 1920 roku. Przebieg walk i tło międzynarodowe*, A. Koryna (red.), Warszawa 1993, s. 70–72.

⁸ P. Dettloff, *Odbudowa i restauracja...*, op. cit., s. 49–50.

Ilustracja 4-2. Lwowski okręg konserwatorski na mapie okręgów konserwatorskich w II RP (kolor szary), stan z 1930 roku. Wg: J. Wojciechowski, *Historia powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce*, „Ochrona Zabytków Sztuki”, cz. 1, 1930–1931, z. 1–4, ryc. 2, s. 19, z uzupełnieniami P. Laska

artystycznego), wykopaliska i obiekty archeologiczne, a także pomniki przyrody⁹. Również obowiązek oceny, rozpoznania i inwentaryzacji zasobu zabytkowego związany był od początku z funkcją konserwatora okręgu¹⁰. Zasady prowadzenia inwentaryzacji zabytków

⁹ W myśl dekretu Rady Regencyjnej z 31 października 1918 roku. Por. Dziennik Ustaw 1918, nr 16, poz. 36, s. 94–95. Za: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19180160036> (dostęp: 14.01.2019).

¹⁰ Ibidem, s. 93–94.

sztuki i kultury określono w specjalnej instrukcji, mającej służyć za podstawę jednolitości w opracowaniach, wydanej już w 1919 roku przez ówczesne Ministerstwo Sztuki i Kultury¹¹. W okólniku tegoż ministerstwa z 15 kwietnia 1919 roku naczelnik Wydziału Zabytków i Muzeów, Jarosław Wojciechowski, przypominał konserwatorom okręgowym o konieczności prowadzenia spisu zabytków, *kwalifikujących się do wciągnięcia ich do inwentarza* (w dzisiejszym rozumieniu — rejestru zabytków) i zaznaczał, że nie mniej ważna, choć w stosunku do wykonania spisu drugoplanowa, jest także „naukowa inwentaryzacja zabytków” prowadzona wedle zasad zawartych we wspomnianej instrukcji oraz przy użyciu wyżej wymienionego spisu¹². Do współudziału w tej akcji od początku przewidywano „różne instytucje naukowe”¹³.

Także podczas I Zjazdu Rady Konserwatorów, 24 czerwca 1919 roku, poruszano kwestie inwentaryzacji zabytków, wykonywania ich wpisu do rejestru, publikacji katalogów zabytków sztuki i tzw. „inwentaryzacji naukowej”¹⁴. Ówczesny konserwator okręgu częstochowskiego, Jerzy Remer, konstatował wówczas, że *należy co rychlej przystąpić do najogólniejszego choćby spisu zabytków*, przy czym, jak zauważył *sprostać tak wielkiemu zadaniu nie potrafią w obecnych warunkach żadne instytucje lub towarzystwa*¹⁵. W związku z tym dzieło inwentaryzacji powinno być kierowane przez Ministerstwo Kultury i Sztuki, mające zarówno odpowiednie środki na ten cel, jak też wykwalifikowanych pracowników — konserwatorów okręgowych. Przy urzędach konserwatorskich powinny wedle Remera powstać *komisje inwentaryzacyjne, subwencjonowane przez Rząd, tudzież towarzystwa i instytucje naukowe*¹⁶. Komisje te miałyby funkcjonować na stałe w poszczególnych okręgach, albo też, w razie potrzeby, przemieszczać się z miejsca na miejsce *po dokonaniu inwentaryzacji zabytków, które ulegają szybszemu zniszczeniu*¹⁷. Zebrane przez nie materiały miały być publikowane przez Akademię Umiejętności w porozumieniu z Ministerstwem Kultury i Sztuki¹⁸.

Niestety, w 1. połowie lat 20. XX wieku wykonanie pełnego spisu zabytków okręgu lwowskiego, nie mówiąc już o ich „naukowej inwentaryzacji” było zadaniem niemal niewykonalnym. Wprawdzie we Lwowie jeszcze za czasów rządów austriackich przeprowa-

¹¹ *Instrukcja szczegółowa dla inwentaryzatorów mająca służyć za podstawę jednolitości w opracowaniach*, Ministerstwo Sztuki i Kultury, Warszawa 1919.

¹² LNNBU, OR, zespół (fond) 26, Urząd konserwatorski Województwa Lwowskiego, rkps 18, Materiały Józefa Piotrowskiego, okręgowego konserwatora pamiątek kultury i sztuki przy Lwowskim Urzędzie Wojewódzkim i przewodniczącego „Krajowego Koła Konserwatorów Małopolski Wschodniej”, 1919–1929, k. 13–13v.

¹³ *Ibidem*, k. 13v.

¹⁴ LNNBU, OR, zespół (fond) 26, Urząd konserwatorski Województwa Lwowskiego, rkps 10, Protokoły zjazdów konserwatorów z lat 1919, 1928, 1930–1935 i 1937, k. 9.

¹⁵ *Ibidem*, k. 9v.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*, k. 10.

¹⁸ *Ibidem*, k. 10.

dzano akcje inwentaryzacyjne, często o znacznym zasięgu¹⁹. Jednakże w rzeczywistości powojennej ich dorobek był niewystarczający, często zmieniał się także stan zabytków, które uległy destrukcji podczas działań wojennych. Prócz zastanych w okręgu zniszczeń i konieczności nadzoru nad odbudową poszczególnych obiektów, konserwator musiał borykać się także z ciągłymi niedostatkami funduszy. Tymczasem zabytki architektury wymagały nie tylko wykonania dokumentacji fotograficznej²⁰, ale też szczegółowych rysunków pomiarowych. W związku z tym Piotrowski zwracał się niekiedy do różnorodnych instytucji z prośbą o udzielenie gotowych „zdjęć i planów” konkretnych zabytków, co nie zawsze przynosiło odpowiedni skutek²¹. Często konsekwentnie konserwator był więc zmuszony zamawiać wykonanie nowych pomiarów. Następczo to dodawało trudności. Należało bowiem znaleźć odpowiednich specjalistów, zapewnić im dowóz na miejsce oraz wikt i kwatery, wreszcie opłacić ich pracę. Piotrowski, co logiczne, korzystał wówczas najczęściej z usług architektów związanych z Politechniką Lwowską, jak np. Marian Osiński²² czy Janusz Witwicki²³, niekiedy zatrudniał także lokalnych „budowniczych miejskich”²⁴.

¹⁹ Działania te inicjowało zarówno Grono Konserwatorów Galicji Wschodniej, jak też różne instytucje i towarzystwa społeczne, a nawet osoby prywatne. Por. J. Lewicki, *Inwentaryzacja zabytków w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, „Ochrona Zabytków”, 1999, nr 52/4, s. 381–382. W omawianym kontekście na szczególną uwagę zasługują działania pierwszego rektora C.K. Szkoły Politechnicznej we Lwowie, Juliana O. Zachariewicza, który wraz ze słuchaczami ówczesnego Wydziału Budownictwa oraz swymi asystentami przeprowadził liczne inwentaryzacje zabytków Galicji Wschodniej (np. Drohobycza, por. P. Sypczuk, P. Lasek, *Cerkiew p.w. św. Jura w Drohobyczu. Nieznane materiały do badań drewnianej architektury sakralnej*, „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa”, 2019, R. LXXIII, nr 1–2, s. 540–545).

²⁰ Np. 17 stycznia 1922 roku lwowski konserwator za pośrednictwem Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości (dalej: TOnZP) otrzymał od Ministerstwa Sztuki i Kultury dotację 275 000 marek na opłacenie rachunku za wykonanie 200 klisz zabytków. Zdjęcia wykonała lwowska firma Skórski oraz Muzeum Przemysłowe we Lwowie. Całość kwoty opiewała na niebagatelną sumę 450 000 marek. Por. LNNBU, OR, zespół (fond) 26, Urząd konserwatorski Województwa Lwowskiego, rkps 47, Materiały w sprawie inwentaryzacji pamiątek architektury (opisy, plany, fotografie), 1921–1936, k. 59.

²¹ Np. w 1924 roku Piotrowski prosił sąd i magistrat Rzeszowa o przesłanie pomiarów tamtejszego zamku (zajmowanego ówczesnie właśnie przez sąd okręgowy). Otrzymał jednak negatywną odpowiedź. Por. LNNBU, OR, zespół (fond) 26, Urząd konserwatorski Województwa Lwowskiego, rkps 20, Sprawozdania z działalności okręgowego konserwatora przy Lwowskim Urzędzie Wojewódzkim w lwowskim, tarnopolskim i stanisławowskim województwach, 1924–1938, k. 30.

²² Marian Osiński w październiku 1920 roku wykonał dla konserwatora okręgowego we Lwowie m.in. pomiar kościoła pw. Narodzenia NMP oraz cerkwi pw. św. Michała Archanioła w Komarnie (por. P. Lasek, *Katalog planów, pomiarów i rysunków architektonicznych w zbiorach Instytutu Sztuki PAN*, t. IV, W. Mossakowska (red.), Warszawa 2012, s. 336–337).

²³ W latach 1928–1929 inwentaryzował m.in. Arsenał Królewski we Lwowie. Por. P. Lasek, P. Sypczuk, *Katalog planów, pomiarów i rysunków architektonicznych w zbiorach Instytutu Sztuki PAN*, t. V, W. Mossakowska (red.), Warszawa 2013, s. 316–317.

²⁴ Por. LNNBU, OR, zespół (fond) 26, Urząd konserwatorski Województwa Lwowskiego, rkps 20, Sprawozdania z działalności okręgowego konserwatora przy Lwowskim Urzędzie Wojewódzkim w lwowskim, tarnopolskim i stanisławowskim województwach, 1924–1938, k. 61v.

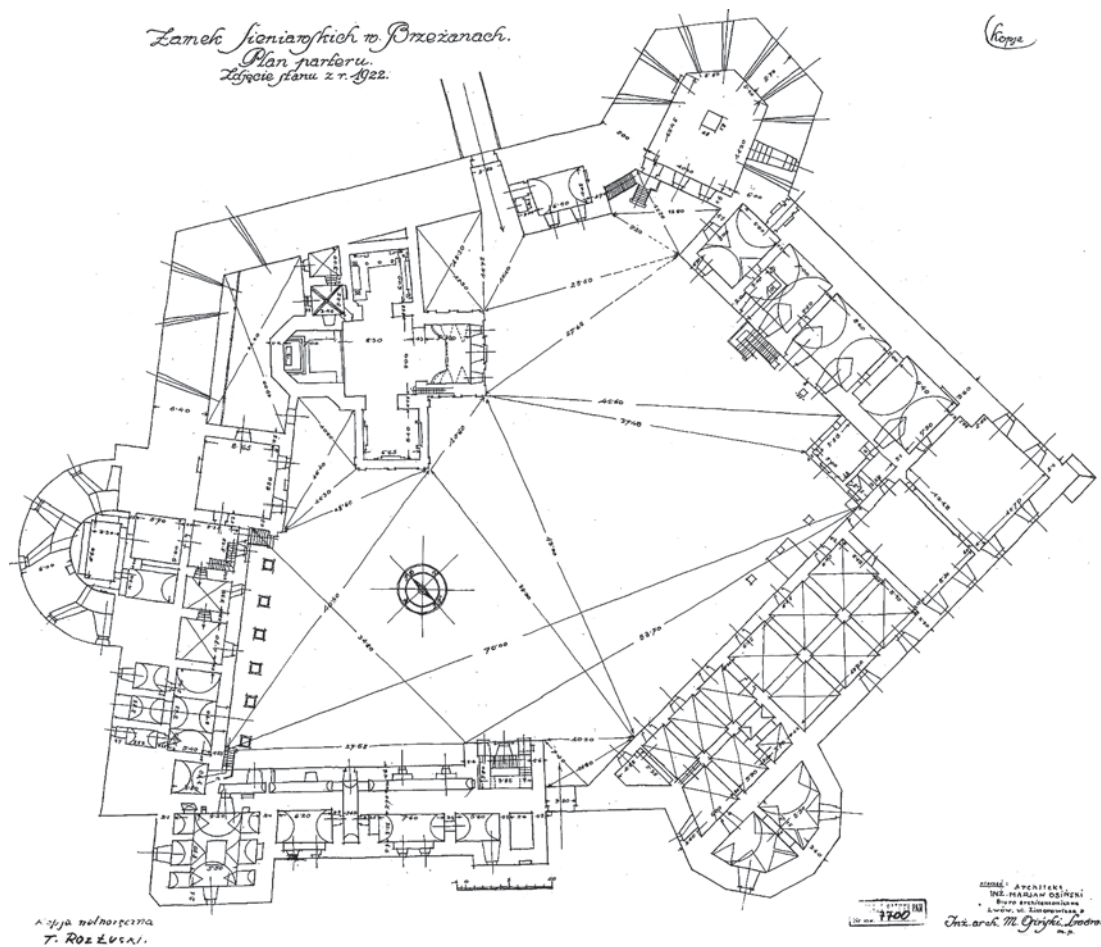

Ilustracja 4-3. Brzeżany, zamek. Fot. Henryk Poddebski, 1929. Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych IS PAN, nr inw. 23047

AKCJA INWENTARYZACYJNA ZAKŁADU ARCHITEKTURY POLSKIEJ WAPW W WOJEWÓDZTWIE TARNOPOLSKIM W 1925 ROKU

Niewielkie środki, jakie lwowski konserwator mógł przeznaczyć na inwentaryzację zabytków swojego okręgu, w połączeniu z wysokimi kosztami zatrudnienia specjalistów, przesądzały o bardzo powolnym i wybiórczym postępie prac. Piotrowski próbował przeciwdziałać temu stanowi rzeczy, prosząc o dotacje Departament Sztuki Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej: MWRiOP) w celu inwentaryzacji konkretnych, najbardziej zagrożonych lub najistotniejszych z artystycznego punktu widzenia, zabytków. Obie powyższe kategorie spełniał z pewnością zamek w Brzeżanach (il. 4-3)²⁵. Nie może więc dziwić, że wybór Józefa Piotrowskiego padł właśnie na ową budowlę.

²⁵ Bastejowy zamek powstał najpewniej w 1. połowie XVI wieku z inicjatywy Sieniawskich. W 1554 roku ostateczny kształt nadał budowli Mikołaj Sieniawski. Por. R. Nestorow, *Kościół zamkowy p.w. Św. Trójcy w Brzeżanach*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, J.K Ostrowski (red.), cz. I, *Kościół i klasztor rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, t. 15, J.K Ostrowski (red.), Kraków 2007, s. 85–87. Podczas I wojny światowej obiekt doznał licznych zniszczeń w wyniku ostrzału artyleryjskiego. Runął południowo-zachodni narożnik budowli, straciła też ona większość dachów. Uszkodzony został także kościół zamkowy, jego wnętrze zaś splądrowane. Po zakończeniu działań wojennych ówczesny właściciel zamku, Jakub Potocki, przekazał zdewastowany obiekt wojsku. Por. T. Szydłowski, *Ruiny Polski...*, op. cit., s. 75–76.

Ilustracja 4-4. Brzeżany, zamek, rzut parteru w skali 1:200. Pomiar inwentaryzacyjny z 1922 roku — Marian Osiński, kopiował T. Rozłucki, lata 30. (?) XX wieku. Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych IS PAN, tusz, kalka, nr inw. 7700

W 1922 roku Marian Osiński sporządził uprządkowany pomiar parteru budowli²⁶ (il. 4-4), jednakże wobec pogłębiającej się destrukcji zabytku konieczne było wykonanie kompletu rysunków inwentaryzacyjnych, mogących pomóc w ewentualnej odbudowie. W związku z tym Piotrowski zdołał uzyskać z MWRiOP odpowiednie fundusze i, w porozumieniu z ówczesnym naczelnikiem Wydziału Zabytków i Muzeów Departamentu Sztuki Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Jarosławem Wojciechowskim, zainicjował przybycie grupy „delegatów” Zakładu Architektury Polskiej do województwa tarnopolskiego²⁷. Zachowane w lwowskim Państwowym Archiwum Obwodu Lwowskiego (dalej: PAOL) archiwalia umożliwiają prześledzenie kulis całego przedsięwzięcia które

²⁶ M. Szkurlat, *Katalog planów, pomiarów i rysunków architektonicznych w zbiorach Instytutu Sztuki PAN*, t. I, W. Mossakowska (red.), Warszawa 2003, s. 173.

²⁷ Państwowe Archiwum Obwodu Lwowskiego (dalej: PAOL), fond 1, Urząd Wojewódzki we Lwowie, opis 25, Wydział Administracji, Oddział Ogólny oraz Oddział Sztuki i Kultury, sprawa 1627, k. 1.

DN. 18/6 1925

Do
Pana J. Piotrowskiego
Konservatora Okręgu Lwowskiego

Powoduję się na ustny rozmowę z naczelnikiem
wydziału zabytków i muzeów Dep. Sztuki M. N. R.
i O. P. panem Janostawem Wojciechowskim
zawiadamiam, iż na powiaty inwentarycyjne
zakładu „Bneżanach” deleguję grupę 4 pracowni-
ków Zakładu: 3 architektury wydziału archi-
tektury Politechniki Warszawskiej pod kierownictwem
p. Antoniego Karcińskiego, wyjazd których może
 nastąpić już dn. 30 czerwca o godz. 14⁰⁰ z Warszawy
(przyjazd do Lwowa 1 lipca około 7 rano)

Bydoby rzecz w ~~moich~~ miar prosiłbym, aby
Pan Konservator zechciał moim osobie zastępo-
wać grupę na miejscu, zważymy na specjalne
wskazówki, które z jego strony mogą być konieczne.
W takim razie, czy mógłby Pan Konservator
przyjechać się do grupy we Lwowie w dniu 1 lipca. Gdyby
ten termin nie dogadzał Panu Konservatorowi, to możemy
go przesunąć o kilka dni, o czym proszę powiadomić kłgż.

Czy nie można by strzymać na miejscu niższej
ryzownicy? na której dadeby się wykresić powian
w setnej skali.

KIEROWNIK ZAKŁADU
ARCHITEKTURY POLSKIEJ

os. O. Sosnowski

Ilustracja 4-5. List Oskara Sosnowskiego do lwowskiego konserwatora okręgowego Józefa Piotrowskiego z 18 czerwca 1925 roku. Państwowe Archiwum Obwodu Lwowskiego, fond 1, Urząd Wojewódzki we Lwowie, opis 25, Wydział Administracji, Oddział Ogólny oraz Oddział Sztuki i Kultury, sprawa 1627, k. 1

miało miejsce latem 1925 roku. Już 18 czerwca 1925 roku Oskar Sosnowski wystosował pismo do Józefa Piotrowskiego, informując go o mających zrealizować zlecenie MWRiOP studentach ZAP: Jerzym Danielu Kędzierskim²⁸, Jerzym Wolskim i Franciszku Piaściku²⁹, pozostających pod opieką i kierownictwem Antoniego Karczewskiego³⁰ (il. 4-5). Sosnowski prosił Piotrowskiego o towarzyszenie grupie, „zainstalowanie jej na miejscu” i udzielenie wskazówek przy pracy. Jednocześnie pytał, czy konserwator nie dysponuje większą rysownicą, niezbędną do wykonania pomiarów w odpowiedniej skali. Piotrowski odpowiedział Sosnowskiemu w liście z 23 czerwca 1925 roku, ustalając szczegóły podróży z Warszawy do Brzeżan, którą on organizował na swój koszt oraz informując o możliwości pożyczania większej rysownicy u architekta miejskiego w Brzeżanach³¹. Wyjazd „delegatów” z Warszawy miał nastąpić 5 lipca o 14.05 (pociągiem z dworca Warszawa Wschodnia), a przyjazd do Lwowa 6 lipca o 7.50³². Inwentaryzatorzy mieli się następnie udać do tamtejszego Urzędu Wojewódzkiego, *gdzie będą mogli wygodnie odświeżyć się i obmyć*³³. Jednocześnie Piotrowski prosił o pozostawienie większych bagaży na lwowskim Dworcu Głównym, *gdyż stamtąd, a nie z dworca Łyczakowskiego (tam ogromny tłum pasażerów), pojedziemy razem o 5 popoł. do Brzeżan*³⁴. 22 czerwca konserwator wystosował też pismo do starostwa w Brzeżanach, prosząc o przygotowanie pokoi dla studentów na kilka dni oraz dla siebie na jedną noc, *może u oo. Bernardynów, oczywiście za opłatą, albo w innym „czystym hotelu”*³⁵.

Starostwo ulokowało przybyszów z Warszawy w hotelu Leona Bermana (na temat panujących tam warunków sanitarnych nic, niestety, nie wiadomo), zaś konserwatora, zgodnie z prośbą, u Bernardynów. „Delegaci” wykonali w Brzeżanach 15 pomiarów ołówkiem i 38 fotografii zamku³⁶, a także inwentaryzacje kościoła farnego (2 rysunki tuszem oraz 6 fotografii)³⁷. Na powyższe prace Antoni Karczewski otrzymał ze środków lwowskiego Oddziału Sztuki talon na 400 zł do realizacji w Kasie Skarbowej we Lwowie tytułem zwrotu

²⁸ Członek Polskiej Organizacji Wojskowej, uczestnik wojny polsko-bolszewickiej 1920 roku i wojny obronnej w 1939 roku. Uczestnik powstania warszawskiego, dowódca Reduty Ratusz i Pałacu Krasińskich, dwukrotnie ranny, odznaczony Krzyżem Virtuti Militari i dwukrotnie Krzyżem Walecznych, jeńiec ołtagu Murnau. Po wojnie pracował m.in. przy odbudowie Szczecina. Por. B. Ziółkowski, *Batalion Armii Krajowej „Łukasiński”*, Warszawa 1998.

²⁹ Założyciel oraz kierownik Katedry i Zakładu Budownictwa Wiejskiego WAPW, następnie kierownik Katedry Architektury i Planowania Wsi WAPW, w latach 1957–1959 i 1966–1972 dziekan Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej. Por. M. Wiśniewska, *Franciszek Piaścik 1902–2001*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 2009, T. 54, z. 3, s. 76–86.

³⁰ PAOL, fond 1, opis 25, sprawa 1627, k. 1. Por. także: M. Szkurłat, *Katalog planów, pomiarów i rysunków...*, op. cit., s. 170–173.

³¹ PAOL, fond 1, opis 25, sprawa 1627, k. 1v.

³² Ibidem.

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Ibidem, k. 17.

³⁷ Ibidem, k. 17.

kosztów³⁸. Co ciekawe, w zestawieniu kosztów zaznaczono, że oprócz wymienionych obiektów wspomniana kwota obejmowała także bliżej nieokreśloną inwentaryzację kościoła i klasztoru Bernardynów w Brzeżanach³⁹. W materiałach źródłowych, dotyczących omawianej akcji, nie natrafiłem jednak na ślad jakichkolwiek materiałów inwentaryzacyjnych, dotyczących tych obiektów⁴⁰. Wiadomo natomiast, że Karczewski pełnił funkcję rzeczoznawcy w sprawie nieodpowiedniego odnowienia obramienia portalu klasztoru i dachu kościoła Bernardynów, wykonując na zlecenie konserwatora okręgowego kosztorys niezbędnych prac konserwatorskich⁴¹. Przy okazji prac w Brzeżanach wykonano też pomiary cerkwi w Adamówce, obecnie znajdującej się w obrębie miasta Brzeżany (6 rysunków ołówkiem, 7 fotografii), „monastyru” w Leśnikach (6 rysunków ołówkiem i 3 fotografie)⁴² oraz pałacu w Raju koło Brzeżan (1 rysunek ołówkiem, 5 fotografii)⁴³.

Józef Piotrowski wiązał z działaniami grupy Karczewskiego dalsze nadzieje, bowiem już 5 lipca wystosował do Sosnowskiego pismo, zwracając się z prośbą o zezwolenie na „wycieczkę” delegatów do zamków i kościołów w Husiatynie, Sidorowie i Skale (obecnie Skale Podolskiej) oraz pałacu w Kopyczyńcach, które to zabytki uważał za szczególnie cenne, a jednocześnie narażone na dalsze zniszczenia⁴⁴. Cała ekspedycja miała potrwać do 20 lipca, a udział w niej miało wziąć 2 delegatów⁴⁵. Koszty ich utrzymania (400 zł) pokrywał Piotrowski ze środków, przyznanych lwowskiemu Oddziałowi Sztuki przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, a 240 zł pierwszej transzy odebrał Jerzy Daniel Kędziński jeszcze w Brzeżanach⁴⁶. Jednocześnie konserwator lwowski zapewniał, że *bezpieczeństwo osobiste delegatów jest zupełnie pewne, bo na granicy panuje spokój*⁴⁷. Widać wyraźnie, że Piotrowski chciał maksymalnie wykorzystać obecność wykwalifikowanych inwentaryzatorów na swoim terenie, licząc, że tym sposobem niższym kosztem uzupełni braki w swym archiwum. Karczewski wraz ze swymi podopiecznymi wykonali 5 rysunków ołówkiem i 8 fotografii ruin zamku w Husiatynie⁴⁸; 2 rysunki tuszem i 4 fotografie zamku oraz 1 rysunek tuszem i 4 fotografie kościoła Dominikanów

³⁸ Ibidem, k. 4.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Brak o nich informacji zarówno w zachowanych rachunkach ZAP WAPW, jak i sprawozdaniu tej instytucji za rok 1925.

⁴¹ Por. LNNBU, OR, zespół (fond) 26, Urząd konserwatorski Województwa Lwowskiego, rkps 20, Sprawozdania z działalności okręgowego konserwatora przy Lwowskim Urzędzie Wojewódzkim w lwowskim, tarnopolskim i stanisławowskim województwach, 1924–1938, k. 36–40.

⁴² PAOL, fond 1, opis 25, sprawa 1627, k. 17v.

⁴³ Ibidem, k. 17–17v.

⁴⁴ Ibidem, k. 3.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Ibidem, k. 5.

⁴⁷ Ibidem, k. 3. Niewątpliwie Piotrowski nawiązywał tu do powtarzających się często w rejonach przygranicznych z bolszewicką Rosją atakach dywersyjnych oraz bandyckich napadach. Por. A. Krajewski, *Dawno temu na dzikim wschodzie*, „Polityka”, nr 42, 2019, s. 46–48.

⁴⁸ PAOL, fond 1, opis 25, sprawa 1627, k. 17v.

w Sidorowie⁴⁹; 3 rysunki w tuszu i 7 fotografii ruin zamku oraz 1 rysunek tuszem i 2 fotografie kościoła pw. Wniebowzięcia NMP w Skale Podolskiej⁵⁰. Wspomniane rysunki ołówkiem były notatami pomiarowymi, z których następnie kreślono tuszem tzw. czystorysy, niekiedy mieszcząc na jednej karcie kilka pomiarów⁵¹. Z nich wykonywano następnie odbitki, o których wspomina rachunek, przedstawiony Piotrowskiemu przez Oskara Sosnowskiego we wrześniu 1924 roku⁵². Nie wiadomo natomiast, czy „delegacji” udało się zinwentaryzować jakiegokolwiek obiekty zabytkowe w Kopyczyńcach. Zarówno w sprawozdaniu Zakładu Architektury Polskiej WAPW za rok 1925, jak też we wspomnianych rachunkach brak w każdym razie wzmianek o materiałach dotyczących tej miejscowości.

We wrześniu 1925 roku, po wykonaniu inwentaryzacji rysunkowej oraz fotograficznej, przystąpiono do rozliczeń. Ku zaskoczeniu Józefa Piotrowskiego Antoni Karczewski odmówił wydania mu jakichkolwiek materiałów, ponieważ stanowiły one własność ZAP WAPW i wymagały jeszcze odpowiedniego opracowania. Jednocześnie kierownik „delegacji” zastrzegł, że czystorysy z wszystkich prac dostępne będą dopiero w grudniu 1925 lub styczniu 1926 roku⁵³. W związku z tym 5 września 1925 roku Piotrowski pytał Sosnowskiego o warunki, na jakich mógłby nabyć pomiary i odbitki z klisz fotograficznych, podkreślając, że wszak wspierał całą akcję z kredytów, otrzymanych właśnie na cele inwentaryzacyjne, z których będzie musiał się rozliczyć, albo też samemu zatrudnić architekta i odbyć podróż po wszystkich wymienionych obiektach⁵⁴. W odpowiedzi Oskar Sosnowski 24 września przedłożył rachunek *odnośnie obiektów mierzonych w roku bieżącym*, podliczając koszty całej akcji⁵⁵. Okazało się wówczas, że fundusze, przeznaczone na ten cel przez Departament Sztuki Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, są niewspółmiernie niskie w stosunku do całkowitych kosztów przedsięwzięcia. Z prac „zamówionych” (a więc zleconych przez Piotrowskiego i finansowanych przez Departament Sztuki MWRiOP) Sosnowski wymienił wykonanie pomiarów zamków w Brzeżanach, Husiatynie, Sidorowie i Skale Podolskiej. Inwentaryzację zamku brzeżańskiego wyceniono aż na 4500 zł, z czego 3000 zł kosztowały prace terenowe, zaś 1500 zł opracowanie końcowe rysunków pomiarowych. Z tej sumy Piotrowski miał zapłacić 2000 zł, pozostałą część kwoty pokrywała bowiem dotacja Departamentu Sztuki. Komplet „ponad 20” odbitek miał zostać dostarczony do Lwowa pod koniec stycznia 1926 roku. W przypadku pozostałych materiałów, uwzględnionych w rachunku, brak wyróżnienia opłat za prace terenowe i opracowanie końcowe rysunków. Być może wiąże

⁴⁹ Ibidem, k. 18.

⁵⁰ Ibidem.

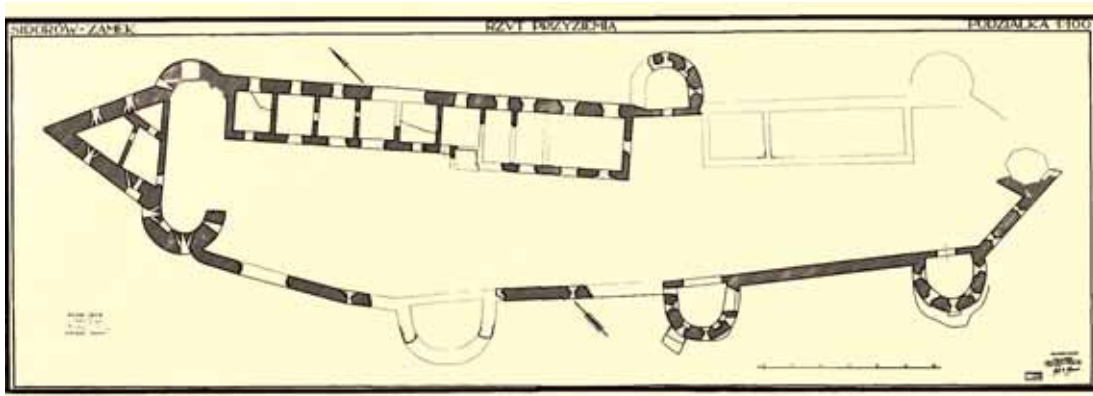
⁵¹ Stąd wynika zapewne fakt, że na gotowych „czystorysach”, wykonanych w ZAP widnieją podpisy większej liczby osób, niżby to wynikało z omawianych dokumentów. Prócz tego są one datowane na rok 1926, a więc rok wykreślenia „czystorysów”, nie zaś przeprowadzenia akcji inwentaryzacyjnej. Por. M. Szkurlat, *Katalog planów, pomiarów i rysunków...*, op. cit., s. 170–173.

⁵² PAOL, fond 1, opis 25, sprawa 1627, k. 8.

⁵³ Ibidem, k. 6.

⁵⁴ Ibidem, k. 6–6v.

⁵⁵ Ibidem, k. 8.

Ilustracja 4-6. Sidorów, zamek, rzut przyziemia w skali 1:100. Pomiar inwentaryzacyjny z 1925 roku — Antoni Karczewski, Jerzy Daniel Kędziński, Franciszek Piaścik, Jerzy Wolski. Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych IS PAN, odbitka ozalidowa, nr inw. z/7110, oryginał: Zb. ZAP WAPW, rys. nr 12727

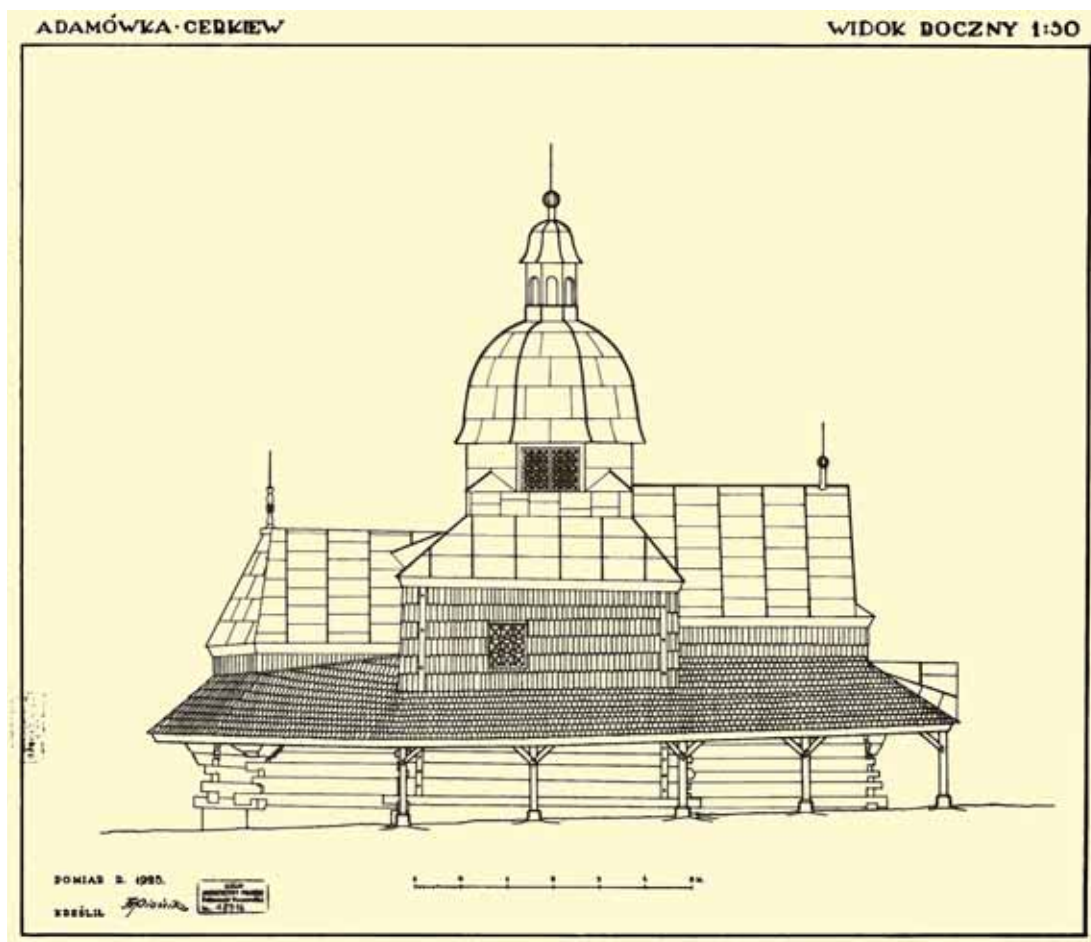
się to z faktem, że „delegacja” otrzymała już w Brzeżanach 800 zł tytułem „zwrotu kosztów utrzymania”⁵⁶. W związku z tym podane ceny dotyczyły najpewniej jedynie ostatecznego wykończenia pomiarów. Wykonanie rzutu drugiej kondygnacji zamku w Husiatynie (w skali 1:100) wyceniono na 450 zł, a w przypadku rozleglejszego zamku w Sidorowie rzut pierwszej kondygnacji (w tej samej skali) kosztował 400 zł (il. 4-6). Natomiast wykonanie rzutu drugiej kondygnacji zamku w Skale Podolskiej (w skali 1:200) kosztowało 500 zł. Materiały te, będące już jak widać w zaawansowanym stadium opracowania, mogły zostać wysłane około 20 października 1925 roku⁵⁷. Z prac „niezamawianych urzędowo” (a więc zleconych przez samego Piotrowskiego) wykonanie planu, przekroju i widoków 4 elewacji cerkwi w Adamówce (obecnie Brzeżany), w skali 1:100, wyceniono na 300 zł (il. 4-7). Plan i inwentaryzacja lica muru ze strzelnicą kluczową (skala 1:100) kościoła farnego w Brzeżanach kosztowała 350 zł, natomiast wykonanie planu, przekroju i widoków 4 elewacji (skala 1:100) monasteru w Leśnikach wyceniono jedynie na 250 zł. Tyle samo kosztowało wykonanie rzutu przyziemia i widoków 3 elewacji pałacu w Raju. Odbitki rysunków z wymienionych obiektów miały być dostarczone Piotrowskiemu dopiero w końcu lutego 1926 roku. Wykonanie rzutu kościoła w Skale Podolskiej wraz z otaczającym go murem i basztami (skala 1:100), kosztowało natomiast 150 zł. Rzuty kościoła i klasztoru Dominikanów w Sidorowie wraz z otaczającym je murem wyceniono na 300 zł. Odbitki z tych materiałów miały być gotowe 1 listopada 1925 roku. Jednocześnie Sosnowski informował, że *odbitki ponad pierwszy komplet dostarcza się na żądanie po cenie reprodukcji*⁵⁸. Co do odbitek fotograficznych (format 13 × 18), koszty przedstawiały się następująco: *1ª sztuka 1,50, następne 0,90*⁵⁹.

⁵⁶ PAOL, fond 1, opis 25, sprawa 1627, k. 5.

⁵⁷ Ibidem, k. 8.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Ibidem.

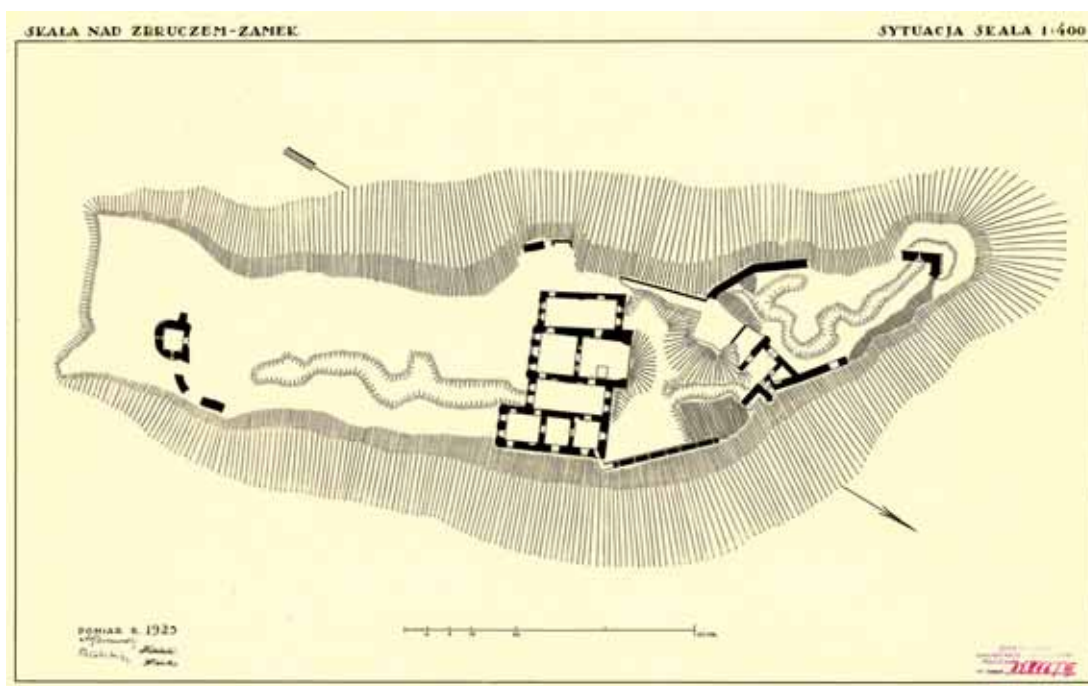

Ilustracja 4-7. Adamówka (obecnie Brzezany), cerkiew p.w. św. Mikołaja, elewacja boczna w skali 1:50. Pomiar inwentaryzacyjny z 1925 roku — Franciszek Piaśnik. Zb. ZAP WAPW, rys. nr 18916

Na tym jednakże sprawa rozliczeń i wydania poszczególnych odbitek rysunków oraz fotografii nie zakończyła się. Tym bardziej, że Józef Piotrowski wystosował do Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej dodatkowe zamówienia. W liście z 8 października 1925 roku prosił on ZAP o *udzielenie tutejszemu Oddziałowi Sztuki dla celów inwentaryzacyjnych odbitek kserograf. wszystkich zamówionych na koszt Departamentu Sztuki zdjęć technicznych i pomiarowych obiektów zabytkowych na terenie tut. Okręgu Konserwatorskiego*⁶⁰. Zapewne odpowiedzią na ową suplikę było pismo Oskara Sosnowskiego z 24 listopada 1925 roku, wraz z którym przekazywał on Piotrowskiemu 51 odbitek fotograficznych oraz donosił o wysłaniu 20 listopada 126 innych odbitek (zapewne z rysunków pomiarowych). Całość kosztować miała 198 zł 30 groszy⁶¹. Sosnowski pytał przy tym konserwatora czy *nadsyłać jeszcze odbitki, które*

⁶⁰ PAOL, fond 1, opis 25, sprawa 1627, k. 9v.

⁶¹ Ibidem, k. 11.

Ilustracja 4-8. Skała Podolska (dawniej Skała nad Zbruczem), zamek, plan sytuacyjny w skali 1:400. Pomiar inwentaryzacyjny z 1925 roku — Antoni Karczewski, Jerzy Daniel Kędziński, Franciszek Piaścik, Jerzy Wolski. Zb. ZAP WAPW, rys. nr 12816

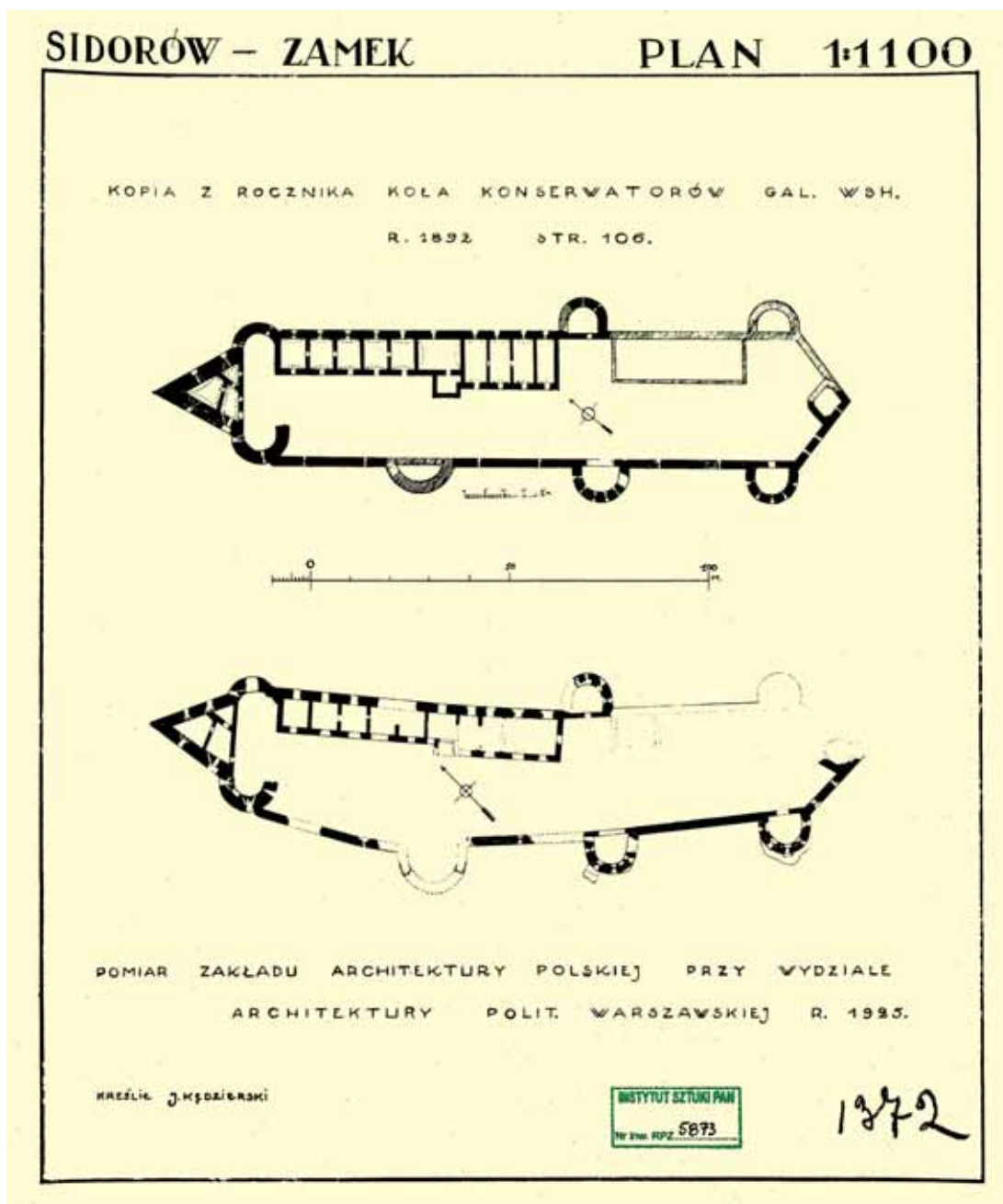
wysłane zostały w mniej niż 3 egzemplarzach⁶². Zapewne w związku ze wspomnianym listem Piotrowskiego i koniecznością przygotowania dodatkowych odbitek pierwsze zamówione „urzędowo” przez konserwatora lwowskiego pomiary wysłane zostały dopiero 21 grudnia 1925 roku⁶³. Ich ceny uległy jednak od września nieznacznym korektom. Rzut drugiej kondygnacji zamku w Skale Podolskiej w skali 1:200 wyceniono na 540 zł, a więc 40 zł drożej, niż ustalono w rachunku z 24 września. Wykonano też dodatkowo plan sytuacyjny (il. 4-8), na podstawie ustnego porozumienia wp. Konserwatora z p. Karczewskim (koszt 100 zł)⁶⁴. Także w przypadku zamku w Sidorowie wykonanie rzutu pierwszej kondygnacji w skali 1:100 kosztowało ostatecznie nieco drożej — 440 zł. I tu także wykonano jednak dodatkową pracę — „rysunek porównawczy” w skali 1:1100 (il. 4-9), tzn. porównanie na jednym arkuszu rzutu przyziemia zamku, zamieszczonego w Roczniku Koła Konserwatorów Galicji Wschodniej z 1892 roku i pomiaru Zakładu Architektury Polskiej WAPW z 1925 roku⁶⁵. Kosztował on jedynie 50 zł. Całość zamówienia uzupełniało 18 odbitek fotograficznych (koszt 19 zł 80 gr).

⁶² Ibidem.

⁶³ Ibidem, k. 12.

⁶⁴ Ibidem.

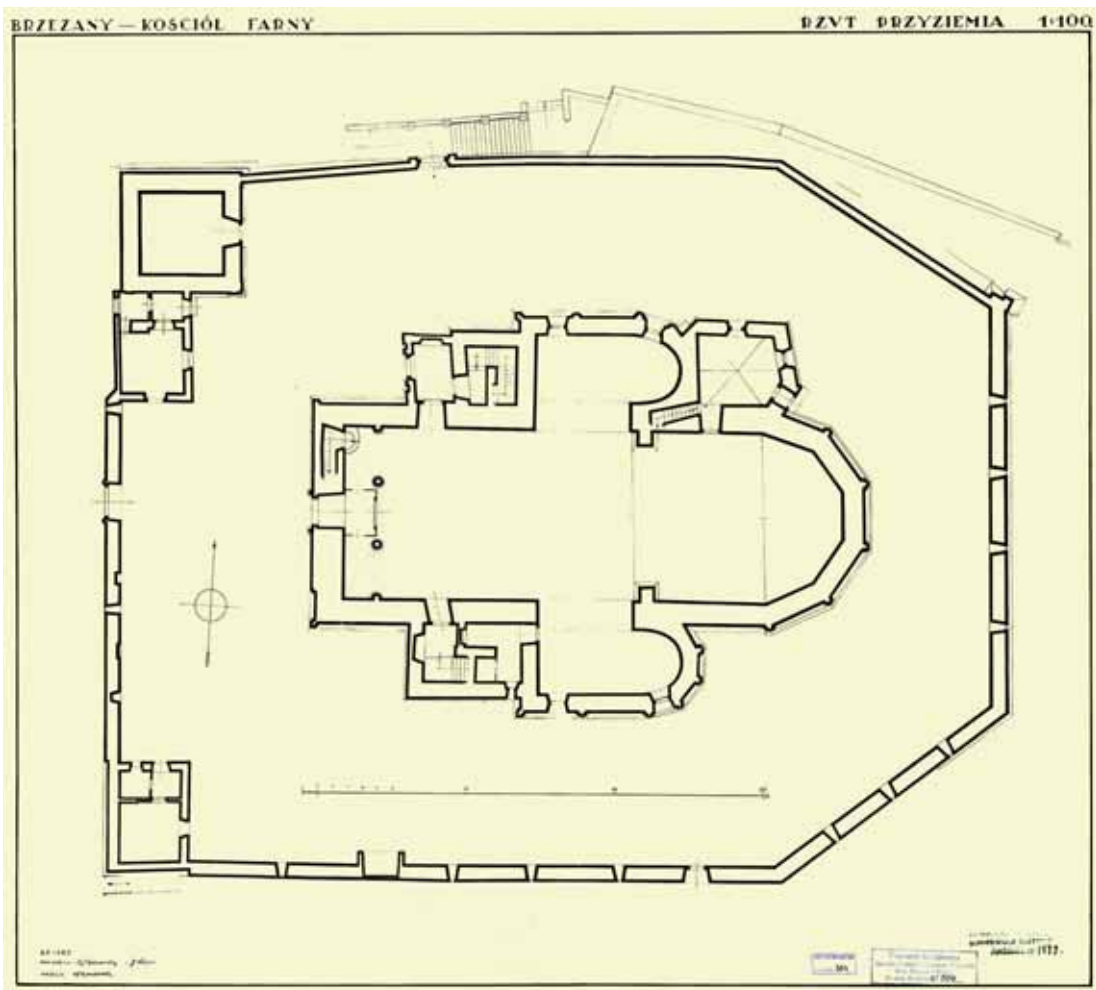
⁶⁵ Rysunek wykonał Jerzy Daniel Kędziński. Por. Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych IS PAN, nr inw. RPZ5873.

Ilustracja 4-9. Sidorów, porównanie rzutu przyziemia zamku, zamieszczonego w Roczniku Koła Konserwatorów Galicji Wschodniej z 1892 roku oraz pomiaru ZAP WAPW z 1925 roku w skali 1:1100. Wykonał — Jerzy Daniel Kędziński. Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych IS PAN, odbitka ozalidowa, nr inw. z/5873

Kolejny rachunek od Oskara Sosnowskiego za pomiar inwentaryzacyjny i obrysowanie z odbitkami, datowany na 22 grudnia 1925 roku, opiewał na kwotę 1025 zł⁶⁶. I tym

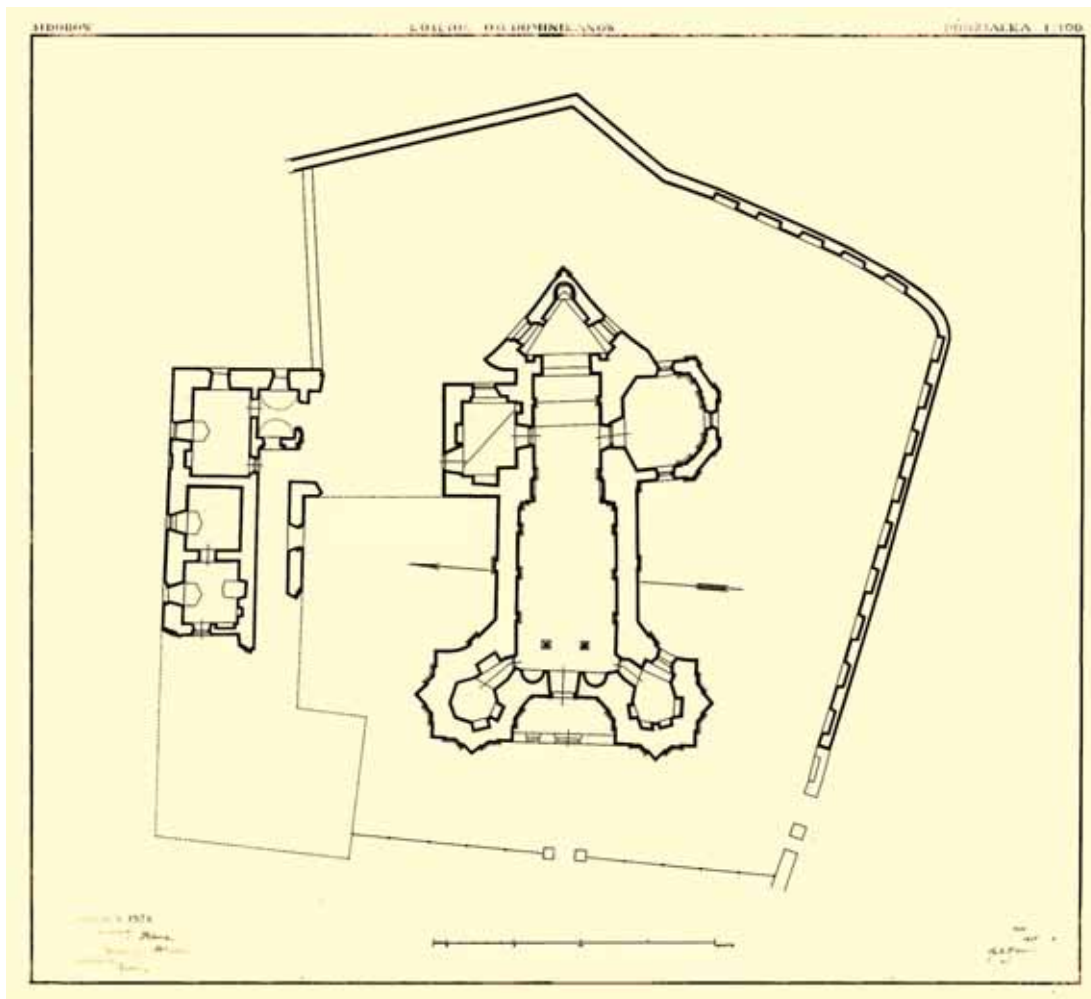
⁶⁶ PAOL, Zespół 1, teka 25, sygn. 1627, k.13.

Ilustracja 4-10. Brzezany, kościół farny p.w. ŚŚ. Piotra i Pawła oraz Matki Boskiej Różańcowej (d. Narodzenia Najświętszej Panny Marii), rzut przyziemia w skali 1:100. Pomiar inwentaryzacyjny z 1925 roku — Jerzy Daniel Kędziński, Jerzy Wolski. Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych IS PAN, odbitka ozalidowa, nr inw. z/504

razem ceny wykończenia niektórych pomiarów okazały się nieco wyższe niż pierwotnie zakładano. Rzut przyziemia kościoła farnego w Brzeżanach (skala 1:100) kosztował ostatecznie 380 zł (il. 4-10), za to inwentaryzacja fragmentu jego muru obronnego ze strzelnicą — jedynie 25 zł. Rzut przyziemia pałacu w Raju (1:100) kosztował 125 zł. Sosnowski nie wspominał natomiast o zamówionych przez Piotrowskiego widokach 3 elewacji tego obiektu. W rachunku wymieniono także „rzut muru i przyziemia” kościoła parafialnego pw. Wniebowzięcia NMP w Skale Podolskiej (bez podania skali, koszt — 165 zł) oraz rzut kościoła i klasztoru Dominikanów w Sidorowie (il. 4-11) wraz z okalającym je murem (bez podania skali, koszt — 330 zł).

Płatności za wymienione w rachunkach i przesłane materiały Piotrowski miał uregulować w styczniu 1926 roku, czego jednak nie zrobił. 8 lutego 1926 roku Oskar Sosnowski wysłał więc do konserwatora list, w którym *prosił uprzejmie o przesłanie należności*

Ilustracja 4-11. Sidorów, dawny kościół Dominikanów wraz z klasztorem, rzut przyziemia w skali 1:100. Pomiar inwentaryzacyjny z 1925 roku — Antoni Karczewski, Jerzy Daniel Kędzierski, Franciszek Piaścik, Jerzy Wolski. Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych IS PAN, odbitka ozalidowa, nr inw. z/7714

zgodnie z wysłanymi rachunkami⁶⁷. Jednocześnie załączał sprawozdanie z działalności ZAP WAPW za 1925 rok⁶⁸. Płatność została wysłana jednak dopiero w marcu. 13 marca 1926 roku Piotrowski wysłał do Zakładu Architektury Polskiej list, w którym prosił o potwierdzenie otrzymania przez ZAP kwoty 1548 zł 40 gr za zamówione rysunki. Jednocześnie nadmieniał, że z powodu nie przyznania przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego żadnych „kredytów” na ochronę zabytków na marzec, pozostała jeszcze do spłacenia kwota 150 zł zostanie przesłana Zakładowi Architektury Polskiej niezwłocznie po otrzymaniu nowych środków finansowych z ministerstwa⁶⁹. Tymczasem

⁶⁷ PAOL, fond 1, opis 25, sprawa 1627, k. 15.

⁶⁸ Ibidem, k. 16.

⁶⁹ Ibidem, k. 21.

Oskar Sosnowski 11 kwietnia nadesłał kolejny rachunek za *wykonanie pomiaru zamku w Husiatynie oraz jeden komplet odbitek*⁷⁰. Wraz z rachunkiem wysłano 7 plansz, z których 5 zamówił Józef Piotrowski jeszcze w Brzeżanach, zaś dwie kolejne u Karczewskiego, podczas wizyty w Warszawie. Zamówione plansze kosztowały 450 zł, zaś 2 dodatkowe — 75 zł⁷¹. 8 czerwca 1926 roku Piotrowski poinformował Oskara Sosnowskiego, że przesyła 375 zł na poczet spłaty tego rachunku i prosi o potwierdzenie odbioru pieniędzy⁷². Tymczasem już 9 czerwca ZAP WAPW wystawił kolejny rachunek, za pomiar „cerkiewki” w Adamówce (400 zł) oraz „monasteru” w Leśnikach (250 zł)⁷³. Wraz z rachunkiem wysłano komplet 12 światłodrukowych odbitek, przy czym Sosnowski zaznaczał, że koszt wykonania pomiarów cerkwi w Adamówce, pierwotnie szacowany na 300 zł uległ zmianie w związku z koniecznością wykonania wszystkich rysunków w skali 1:50, zamiast, jak było pierwotnie umówione, 1:100⁷⁴. Lwowski konserwator okręgowy nie nadązał jednakże z płatnościami za wykonanie kolejnych pomiarów. 8 sierpnia napisał do Oskara Sosnowskiego list, w którym informował o wysyłce zaległych 300 zł za materiały dotyczące Husiatyna⁷⁵. Jednocześnie informował o tymczasowym „braku kredytu” na dokończenie pozostałych płatności i prosił o wstrzymanie wszelkich dalszych prac⁷⁶.

Niestety, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego nie udostępniło Piotrowskiemu żadnych nowych środków aż do jesieni 1926 roku. 18 października Sosnowski informował konserwatora lwowskiego o ukończeniu ostatniej części zamówienia, 20 plansz dotyczących zamku w Brzeżanach⁷⁷. Załączał do wiadomości odbitkę z planem sytuacyjnym budowli, zapytując jednocześnie, zapewne w związku z sygnalizowanym przez Piotrowskiego brakiem „kredytu”, *...czy Urząd życzy sobie, aby odbić i przesłać komplet wyżej wspomniany*⁷⁸. Prócz tego kierownik Zakładu Architektury Polskiej przypominał, że Piotrowski ma zaległe płatności — 300 zł za materiały dotyczące Husiatyna i rachunek na 650 zł za inwentaryzację cerkwi w Adamówce i monasteru w Leśnikach. Cały czas nie uregulowana pozostawała także kwota 1500 zł za opracowanie końcowe pomiarów zamku w Brzeżanach. Sosnowski prosił o uregulowanie płatności, które miało umożliwić *odbić wyżej wymienionych plansz oraz dalsze opracowanie materiałów*⁷⁹. Józef Piotrowski odpowiedział w liście z 18 listopada 1926 roku, informując o przesłaniu 300 zł na poczet zapłaty rachunku za inwentaryzację zamku w Husiatynie⁸⁰. Jednocześnie zapowiedział, że *rachunki pozostałe będą wyrównane po przyznaniu odpowiedniego kredytu przez Min.*

⁷⁰ Ibidem, k. 22.

⁷¹ Ibidem, k. 23.

⁷² Ibidem, k. 24v.

⁷³ Ibidem, k. 25.

⁷⁴ Ibidem, k. 26.

⁷⁵ Ibidem, k. 27v.

⁷⁶ Ibidem, k. 27v–28.

⁷⁷ Ibidem, k. 29.

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ Ibidem.

⁸⁰ Ibidem, k. 30v.

W. R. i O. P. wzgl. Min. Skarbu. Wobec braku funduszków uprasza się nie posyłać ani nie sporządzać na koszt tut. Urzędu żadnych dalszych plansz, ani odbitek⁸¹. Wraz z listem konserwator lwowski odesłał 6 plansz z pomiarami cerkwi w Adamówce i tyle samo z pomiarami monasteru w Leśnikach, oznajmiając, że wobec braku środków nie może ich nabyć i tłumacząc, że nie zamawiał tak szczegółowych inwentaryzacji, a jedynie ołówkowe szkice *tem bardziej, że są to budynki zbyt pospolite, wzgl. zniszczone, nie przedstawiające wybitnej wartości zabytkowej i nie zasługują wszak na tak skrupulatne i dokładne a drogie opracowanie zdjęć technicznych*⁸².

Ostatecznie, mimo powtarzających się problemów finansowych lwowskiego Oddziału Sztuki, do archiwum konserwatora trafiła większość z wykonanej latem 1925 roku dokumentacji rysunkowej, w tym także odesłane 6 plansz z pomiarami cerkwi w Adamówce i kolejne 6, dotyczące „monasteru” w Leśnikach. Nie jest pewne, czy plany zakupił w 2. połowie lat 20. sam Piotrowski, czy też dokonał tego jego następca, Zbigniew Hornung. W sprawozdaniach lwowskiego okręgowego konserwatora zabytków za 1925 i 1926 rok brak wzmianek zarówno o samej akcji inwentaryzacyjnej, jak i zakupie pomiarów⁸³. Z zachowanego w Oddziale Rękopisów Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy spisu rysunków pomiarowych ze zbiorów lwowskiego konserwatora okręgowego wynika jednak, że przed wybuchem II wojny światowej w archiwum lwowskiego Oddziału Sztuki znajdowały się następujące materiały, powstałe w wyniku omawianej akcji inwentaryzacyjnej: 6 plansz w skali 1:50 z pomiarami cerkwi w Adamówce (rzut poziomy, przekrój poprzeczny, 4 elewacje)⁸⁴; 2 plansze dotyczące zamku w Brzeżanach (plan sytuacyjny w skali 1:1000 i rzut parteru w skali 1:200)⁸⁵; 2 plansze z pomiarami kościoła farnego w Brzeżanach (rzut poziomy w skali 1:100, strzelnica muru, skala 1:20)⁸⁶; rzut kościoła parafialnego (skala 1:200) oraz zamku w Husiatynie (4 plansze w skali 1:100 — rzuty „ściany oporowej” i lochów od strony Zbrucza, rzuty piwnic pod basztami obronnymi północno-zachodnią i południowo-zachodnią, rzuty trzech kondygnacji baszty południowo-wschodniej, rzuty przyziemia i piętra bramy z zamku do miasta i 1 plansza w skali 1:2 — „szczegół obramienia”)⁸⁷; 6 plansz, dotyczących monasteru w Leśnikach (skala 1:100, rzut poziomy, przekrój poprzeczny, poszczególne elewacje)⁸⁸; rzut poziomy pałacu w Raju (skala 1:100)⁸⁹;

⁸¹ Ibidem.

⁸² Ibidem.

⁸³ Por. LNNBU, OR, zespół (fond) 26, Urząd konserwatorski Województwa Lwowskiego, rkps 20, Sprawozdania z działalności okręgowego konserwatora przy Lwowskim Urzędzie Wojewódzkim w lwowskim, tarnopolskim i stanisławowskim województwach, 1924–1938, k. 39–94.

⁸⁴ Por. LNNBU, OR, zespół (fond) 26, Urząd konserwatorski Województwa Lwowskiego, rkps 24 Spisy pamiętek architektury i sztuki województw lwowskiego, tarnopolskiego i stanisławowskiego 1920–1933 (?), cz. 1, k. 48.

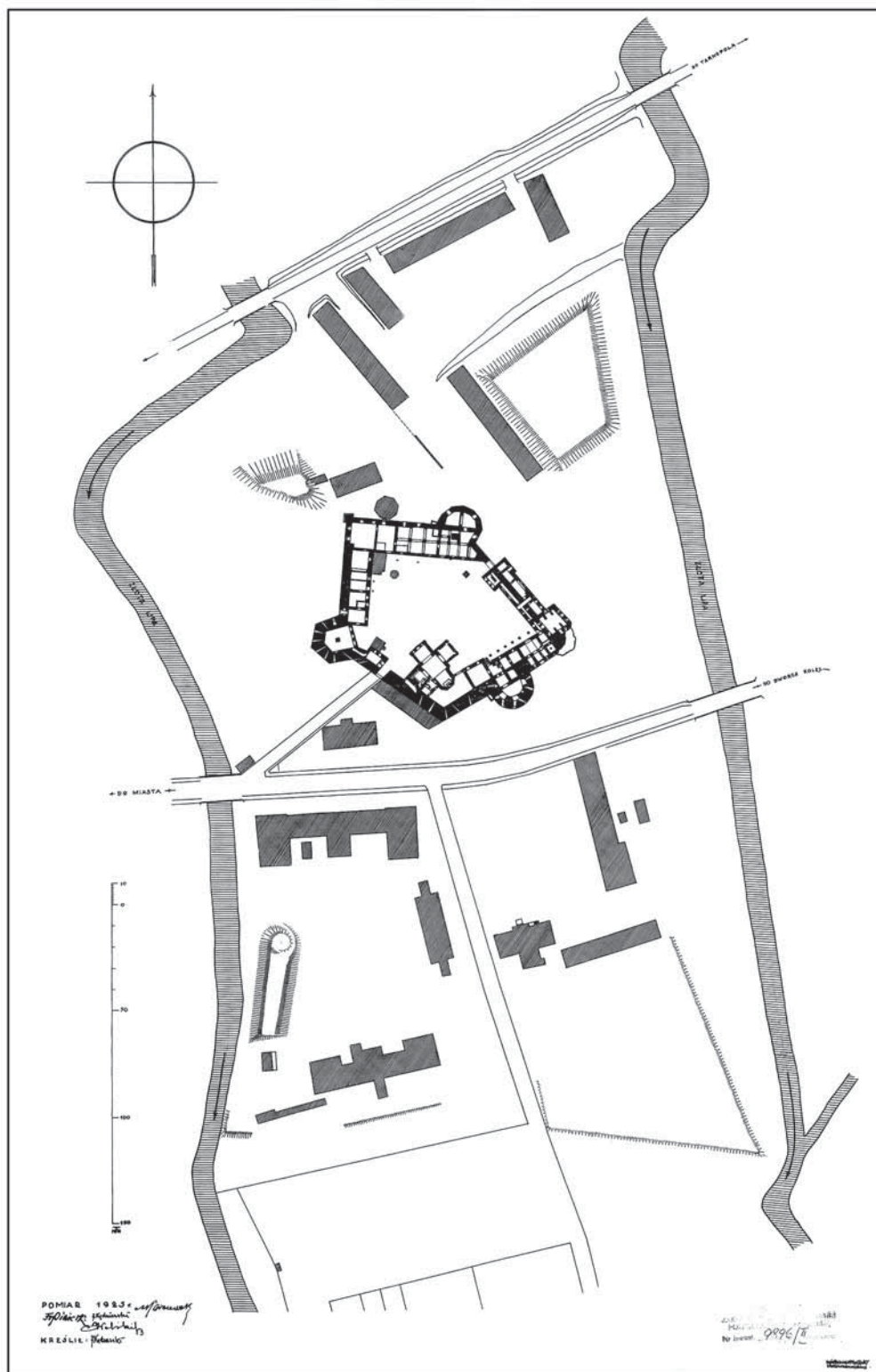
⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ Ibidem, k. 49.

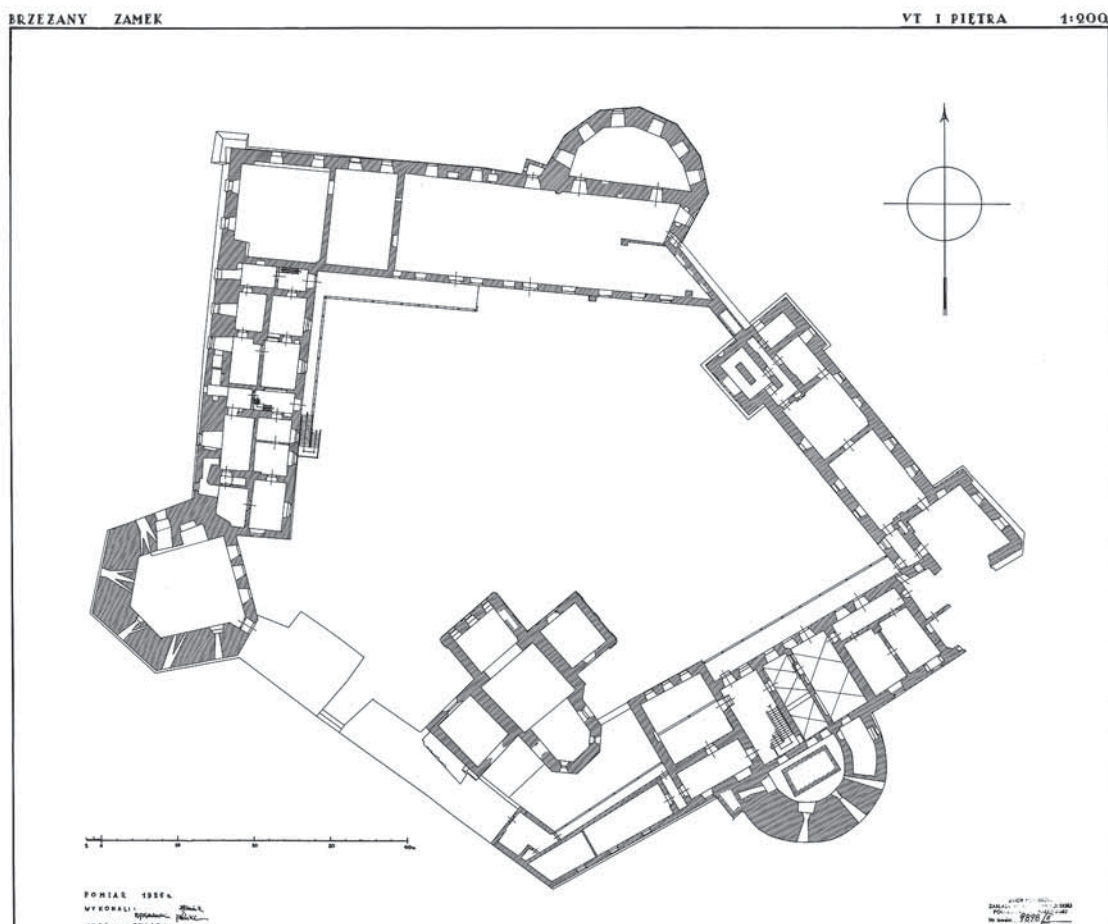
⁸⁷ Ibidem, k. 41. Prócz tego powstała plansza w skali 1:400 z rzutem całości zamku (por. Zb. ZAP WAPW, rys. nr 10615).

⁸⁸ Ibidem, k. 47.

⁸⁹ Ibidem, k. 43.

Ilustracja 4-12. Brzeżany, zamek, plan sytuacyjny w skali 1:1000. Pomiar inwentaryzacyjny z 1925 roku — Antoni Karczewski, Jerzy Daniel Kędzierski, Franciszek Piaścik, Jerzy Wolski. Zb. ZAP WAPW, rys. nr 9896

Ilustracja 4-13. Brzeżany, zamek, rzut I piętra w skali 1:200. Pomiar inwentaryzacyjny z 1925 roku — Jerzy Daniel Kędziński, Franciszek Piaścik, Jerzy Wolski, 1926. Zb. ZAP WAPW, rys. nr 9898

rzuty kościoła i klasztoru Dominikanów (skala 1:100) oraz ruin zamku w Sidorowie (w skali 1:100 i 1:1100)⁹⁰, wreszcie plansza z rzutem kościoła parafialnego (skala 1:100) oraz 2 plansze z pomiarami zamku w Skale Podolskiej (plan sytuacyjny w skali 1:400 i rzut w skali 1:200)⁹¹. Paradoksalnie zabrakło więc funduszy jedynie na zakup pełnej inwentaryzacji zamku brzeżańskiego, mimo że to właśnie potrzeba wykonania pomiaru tego zabytku zapoczątkowała działania Zakładu Architektury Polskiej w województwie tarnopolskim⁹². Ostatecznie zespół ZAP PW wykonał następujące rysunki brzeżańskiego zamku i kaplicy Sieniawskich: plan sytuacyjny (1:1000) (il. 4-12); rzuty piwnic, przyziemia

⁹⁰ Ibidem, k. 39, 49.

⁹¹ Ibidem, k. 49

⁹² W tym kontekście interesujące jest, że w 1926 roku budowniczy Hertmann z Brzeżan wykonał pomiary zamku oraz kosztorys jego odbudowy z przeznaczeniem na „internat i szkołę zawodową dla młodzieży rzemieślniczej”, kierowaną przez Salezjanów. Por. LNNBU, OR, zespół (fond) 26, Urząd Konserwatorski Województwa Lwowskiego, rkps 20, Sprawozdania z działalności okręgowego konserwatora przy Lwowskim Urzędzie Wojewódzkim w lwowskim, tarnopolskim i stanisławowskim województwach, 1924–1938, k. 61v.

i pięter I (il. 4-13), II i III; 3 przekroje (1:200); portal (il. 4-14) i obramienie okienne elewacji dziedzińcowej baszty w narożu południowo-zachodnim (1:10); obramienia okien elewacji dziedzińcowych (1:10); widok tralki z fragmentem poręczy balustrady I piętra krużgan-ku (1:2); nagrobek Aleksandra, Prokopa i Mikołaja Sieniawskich oraz zwieńczenie nagrob-ka Jana Sieniawskiego (oba bez podania skali). Zarówno pomiary zamku, jak i inne materiały z omawianej akcji ZAP PW dotrwały do naszych czasów w Zbiorach Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej, zaś kopie ozali-dowe zachowały się w Zbiorach Fotografii i Rysunków Pomiarowych Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk⁹³.

PODSUMOWANIE

Omawiane w niniejszym artykule działania grupy Antoniego Karczewskiego niewątpliwie należy oceniać przez pryzmat ówczesnej działalności Zakładu Architektury Polskiej WAPW. Dorobek tej instytucji w dziedzinie inwentaryzacji zabytków architektury i budownictwa w Polsce jest nie do przecenienia. Jedynie w 1925 roku dział Inwentaryzacji Pomników Architektury pod kierunkiem Jerzego Raczyńskiego wykonał pomiary i fotografię 46 za-bytków w 38 miejscowościach na terenie ówczesnej Rzeczypospolitej Polskiej⁹⁴. Na cele in-wentaryzacyjne Zakład Architektury Polskiej PW otrzymał dotację w wysokości 11 000 zł (6000 z Departamentu Sztuki Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego oraz 5000 z magistratu m.st. Warszawy), dalsze 12 639,20 zł wpłynęło jako zapłata za pra-ce inwentaryzacyjne w poszczególnych okręgach konserwatorskich (oprócz lwowskiego były to jeszcze okręgi: łódzki wraz z m.st. Warszawą, lubelski i warszawsko-białostocki)⁹⁵. Należy tu wspomnieć także o wykonanych w 1925 roku inwentaryzacjach zabytkowych polichromii (3 miejscowości) oraz pracach, wykonywanych w ramach obowiązkowych praktyk przez studentów po ukończeniu trzeciego roku studiów (11 obiektów w 10 miej-scowościach)⁹⁶. Należy podkreślić fakt, że omawiane praktyki stały na bardzo wysokim poziomie technicznym i naukowym, a w gronie wykonujących je słuchaczy ZAP PW znajdujemy wielu wybitnych architektów, którzy w latach 30. XX wieku i po 1945 roku decydowali o kształcie nowoczesnej architektury w Polsce⁹⁷. *Nota bene*, podobnie rzecz się miała podczas inwentaryzacji w województwie tarnopolskim w 1925 roku. Należy są-dzić, że Antoni Karczewski wybrał dla jej przeprowadzenia najlepiej rokujących studentów, a dalsze kariery Jerzego Daniela Kędzierskiego czy Franciszka Piaścika potwierdzają traf-ność tego wyboru.

⁹³ Por. M. Szkurłat, *Katalog planów, pomiarów i rysunków...*, op. cit., s. 171–172. Nie przetrwały jedynie materiały dotyczące pałacu w Raju.

⁹⁴ Por. PAOL, Zespół 1, teka 25, sygn. 1627, k. 17–18.

⁹⁵ Ibidem, k. 20.

⁹⁶ Ibidem, k. 18–18v; M. Brykowska, *Metody pomiarów i badań zabytków architektury*, Warszawa 2003, s. 22.

⁹⁷ Min. Bohdan Lachert, który wraz ze Zbigniewem Bleszyńskim inwentaryzował ruiny zamku w Krupem, por. PAOL, Zespół 1, teka 25, sygn. 1627, k. 18. Por. też P. Lasek, P. Sypczuk, *Katalog planów, pomiarów i rysunków...*, op. cit., s. 134–135; K. Uchowicz, *Ariergarda modernizmu. Katalog projektów i realizacji Bohdana Lacherta i Józefa Szanajcy*, Warszawa 2017, s. 80–81.

Niewątpliwie omawiana akcja była pierwszą od zakończenia I wojny światowej próbą fachowej inwentaryzacji szerszej grupy zabytków Galicji Wschodniej. Dla zniszczonego działaniami militarnymi województwa tarnopolskiego miało to niebagatelne znaczenie. Wkrótce znajdujące się w jego granicach zabytki doczekały się dalszych opracowań o charakterze katalogowym i krajoznawczym⁹⁸. Niewątpliwie powstałe w 1925 i 1926 roku rysunki pomiarowe wydatnie zwiększyły zasoby archiwum lwowskiego okręgowego konserwatora zabytków, choć dla niezaznajomionego z realiami tego typu przedsięwzięć Józefa Piotrowskiego koszt opracowania całości pomiarów okazał się bardzo wygórowany. Wykonane w lecie 1925 roku prace inwentaryzacyjne były istotnym doświadczeniem także dla działu Inwentaryzacji Zabytków Architektury ZAP PW. Świadczy o tym przywołanie przez Antoniego Karczewskiego metod pomiarów zamku i kościoła Dominikanów w Sidorowie oraz zamku w Husiatynie jako wzorcowych dla przyszłych inwentaryzatorów⁹⁹. Żywię nadzieję, że niniejszy artykuł nie tylko pozwoli właściwie oszacować znaczenie omawianej akcji inwentaryzacyjnej, ale będzie też stanowił asumpt do podjęcia szerszych analiz nad dorobkiem Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej w dziedzinie inwentaryzacji zabytków sztuki polskiej w II Rzeczypospolitej Polskiej.

SŁOWA KLUCZOWE — KEY WORDS

Słowa kluczowe: dziedzictwo kulturowe, ochrona zabytków, inwentaryzacja zabytków, architektura, budownictwo, Lwów, kresy południowo-wschodnie, lwowski okręg konserwatorski, Józef Piotrowski, Oskar Sosnowski, Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, II Rzeczpospolita

Key words: cultural heritage, heritage protection, surveying of historical monuments, architecture, building construction, Lwów (Lviv), southeast borderlands, Lwów Heritage District, Józef Piotrowski, Oskar Sosnowski, Department of Polish Architecture of the Warsaw University of Technology, Second Polish Republic

STRESZCZENIE

Po przyłączeniu do niepodległego państwa polskiego ziem dawnego zaboru austriackiego niezbędne stało się roztoczenie opieki konserwatorskiej nad tamtejszymi zabytkami architektury. Zadanie to realizował od czerwca 1920 roku konserwator okręgu lwowskiego, Józef Piotrowski. Jednym z najważniejszych zadań, jakie przed nim stanęły, było oszacowanie i możliwie szybka inwentaryzacja zabytków, podlegających jego kompetencjom. Niestety, brak środków i odpowiednio wykwalifikowanych specjalistów znacząco utrudniał wykonanie tego zadania. Tym większe znaczenie miała,

⁹⁸ Por. choćby A. Czołowski, *Przeszłość historyczna województwa tarnopolskiego*, Tarnopol 1926; A. Czołowski, B. Janusz, *Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego*, Tarnopol 1926; B. Janusz, *Domy Boże, dwory, pomniki województwa tarnopolskiego*, Tarnopol 1926; J. Piotrowski, *Ochrona zabytków sztuki woj. tarnopolskiego*, [w:] *Województwo tarnopolskie*, B. Rzepecki i inni (red.), Tarnopol 1931, s. 423–438.

⁹⁹ A. Karczewski, *Uwagi o mierzeniu zabytków*, „Ochrona Zabytków Sztuki”, cz. 1, 1930–1931, z. 1–4, s. 398–401.

realizowana pod kierunkiem Oskara Sosnowskiego, akcja inwentaryzacyjna zabytków architektury, przeprowadzana przez pracowników i studentów Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej w czerwcu–lipcu 1925 roku. Zachowana w Archiwum Państwowym Obwodu Lwowskiego korespondencja umożliwia prześledzenie szczegółów organizacyjnych i finansowych fragmentu akcji, jakim było wykonanie dokumentacji pomiarowej wielu zabytków w ówczesnym województwie tarnopolskim: zamków i kościołów w Brzeżanach, Husiatynie, Sidorowie, Skale Podolskiej, pałacu w Raju, cerkwi w Adamówce (obecnie w obrębie Brzeżan), a także monasteru w Leśnikach. Dokumentacja ta wykonana została przez studentów ZAP PW (wśród których znajdujemy tak wybitne indywidualności, jak np. Franciszek Piaścik) pod kierunkiem Antoniego Karczewskiego. Wgląd w realia organizacyjne przedsięwzięcia pozwala zrozumieć, jak bardzo było ono wówczas skomplikowane. Jednocześnie szczegółowa dokumentacja finansowa podjętych wówczas działań umożliwia skorelowanie akcji inwentaryzacyjnej w lwowskim okręgu konserwatorskim z kosztami i zakresem podobnych działań Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej w innych częściach II Rzeczypospolitej Polskiej w połowie lat 20. XX wieku.

SUMMARY

THE BEGINNINGS OF THE DOCUMENTING OF HISTORICAL MONUMENTS
IN THE SOUTHEAST VOIVODESHIPS OF THE SECOND POLISH REPUBLIC:
THE 1925 SURVEYING CAMPAIGN IN TARNOPOL VOIVODESHIP
BY THE DEPARTMENT OF POLISH ARCHITECTURE
OF THE FACULTY OF ARCHITECTURE, WARSAW UNIVERSITY OF TECHNOLOGY

Following the incorporation into the independent Polish state of the lands of the former Austrian Partition, it was vital that the architectural monuments located there be encompassed by heritage protection. Starting with June of 1920, this task was taken up by Józef Piotrowski, the chief heritage officer for the Lwów (Lviv) district. One of the most important undertakings facing him was the assessment and surveying of historical monuments subject to his jurisdiction as rapidly as possible. Unfortunately, a shortage of resources and suitably qualified specialists impeded the performance of this job. This made the surveying campaign conducted by the staff and students of the Department of Polish Architecture of the Warsaw University of Technology in June and July of 1925 under the leadership of Oskar Sosnowski all the more important. Correspondence preserved in the State Archives of the Lwów Heritage District has made possible the tracing of organizational and financial details of a part of the campaign encompassing the conducting of surveys of several historical monuments in the Tarnopol Voivodeship: castles and churches in Brzeżany (Berezhany), Husiatyn, Sidorów (Sydoriv), and Skała Podolska (Skala–Podilska), the palace in Raj, the orthodox church in Adamówka (Adamivak, presently within the the limits of Brzeżany), and the monastery in Leśniki. The documentation was drawn up by the students of the Department of Polish Architecture of the Warsaw University of Technology (including such prominent individuals as Franciszek Piaścik) under the supervision of Antoni Karczewski. A look into the actual organization of this venture makes it possible to understand just how complicated it was at that time. Moreover, detailed financial documentation covering those efforts allows a correlation of the surveying campaign in the Lwów Heritage District with the costs and scope of similar activities of the Department of Polish Architecture of the Warsaw University of Technology in other parts of the Second Polish Republic in the mid–1920s.

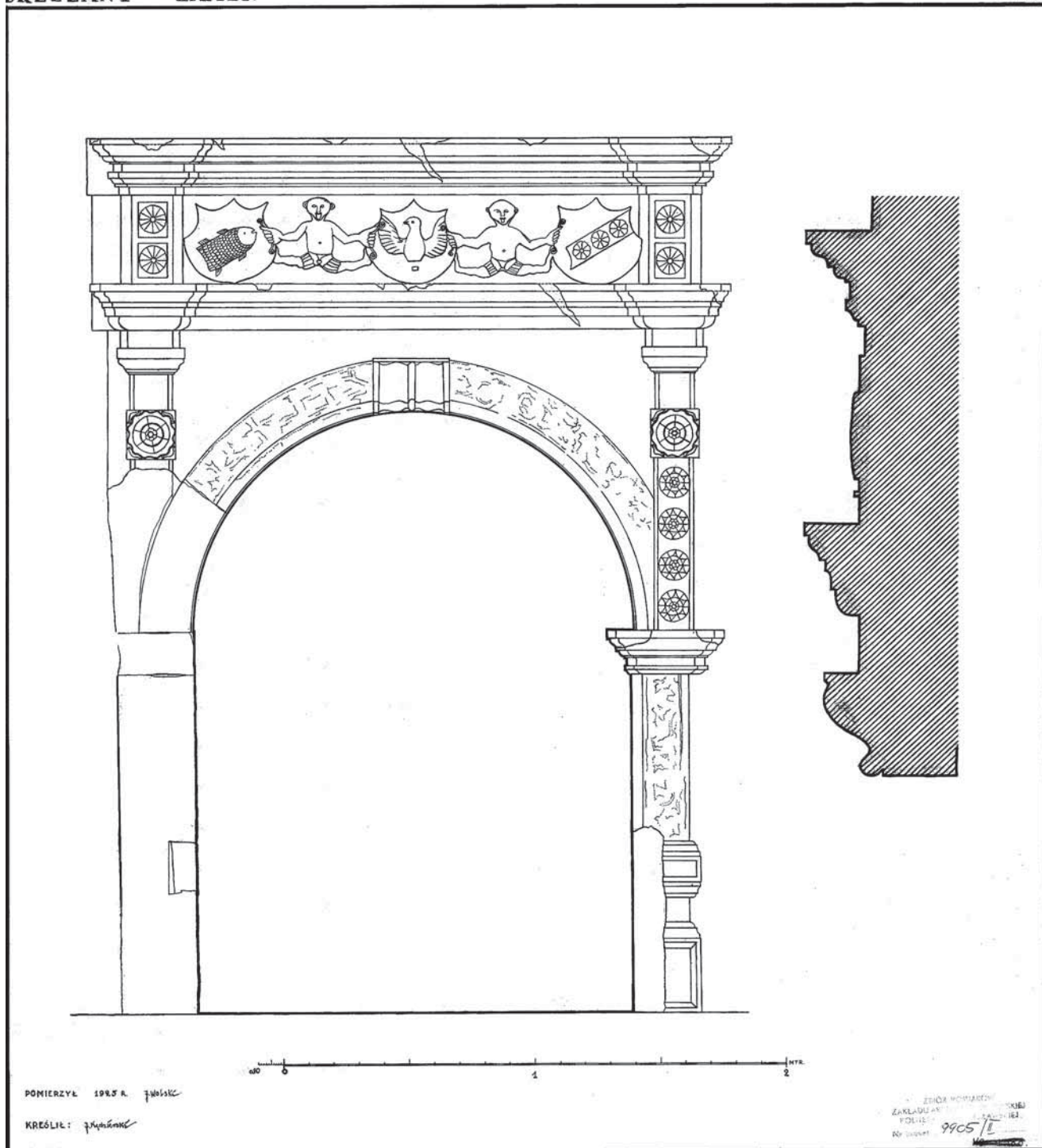
BIBLIOGRAFIA

- [1] Brykowska Maria, *Metody pomiarów i badań zabytków architektury*, Warszawa 2003.
- [2] Bułhak Henryk, *Wydarzenia polityczne i militarne na południowo-wschodnim teatrze działań wojennych*, [w:] *Wojna polsko-sowiecka 1920 roku. Przebieg walk i tło międzynarodowe*, A. Koryna (red.), Warszawa 1993, s. 59–81.
- [3] Czołowski Aleksander, Janusz Bohdan, *Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego*, Tarnopol 1926.
- [4] Czołowski Aleksander, *Przeszłość historyczna województwa tarnopolskiego*, Tarnopol 1926.
- [5] *Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury z 31 października 1918 roku*. Por. Dziennik Ustaw 1918, nr16, poz. 36, s. 94–95. Za: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19180160036> (dostęp: 14.01.2019).
- [6] Dettloff Paweł, *Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918–1930* [!]. *Teoria i praktyka*, Kraków 2006.
- [7] *Instrukcja szczegółowa dla inwentaryzatorów mająca służyć za podstawę jednolitości w opracowaniach*, Warszawa 1919.
- [8] Janusz Bohdan, *Domy Boże, dwory, pomniki województwa tarnopolskiego*, Tarnopol 1926.
- [9] Karczewski Antoni, *Uwagi o mierzeniu zabytków*, „Ochrona Zabytków Sztuki”, cz. 1, 1930–1931, z. 1–4, s. 395–401.
- [10] Krajewski Andrzej, *Dawno temu na dzikim wschodzie*, „Polityka”, 2019, nr 42, s. 46–48.
- [11] Lasek Piotr, *Katalog planów, pomiarów i rysunków architektonicznych w zbiorach Instytutu Sztuki PAN*, t. IV, Wanda Mossakowska (red.), Warszawa 2012.
- [12] Lasek Piotr, Sypczuk Piotr, *Katalog planów, pomiarów i rysunków architektonicznych w zbiorach Instytutu Sztuki PAN*, t. V, Wanda Mossakowska (red.), Warszawa 2013.
- [13] Lewicki Jakub, *Inwentaryzacja zabytków w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, „Ochrona Zabytków”, 1999, nr 52/4, s. 375–390.
- [14] Nestorow Rafał, *Kościół zamkowy p.w. Św. Trójcy w Brzeżanach*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, Jan K. Ostrowski (red.), cz. I, *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, t. 15, Jan K. Ostrowski (red.), Kraków 2007, s. 85–87.
- [15] Piotrowski Józef, *Ochrona zabytków sztuki województwa tarnopolskiego*, Lwów 1931.
- [16] Roguska Jadwiga, *Sosnowski Oskar Wiktor (1880–1939)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XL, *Soczyński Karol — Sowiński Ignacy*, Warszawa–Kraków 2000–2001, s. 589–592.
- [17] Sypczuk Piotr, Lasek Piotr, *Cerkiew p.w. św. Jura w Drohobyczu. Nieznane materiały do badań drewnianej architektury sakralnej*, „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa”, 2019, R. LXXIII, nr 1–2, s. 540–545.
- [18] Szkuřlat Maria, *Katalog planów, pomiarów i rysunków architektonicznych w zbiorach Instytutu Sztuki PAN*, t. I, W. Mossakowska (red.), Warszawa 2003.
- [19] Szydłowski Tadeusz, *Ruiny Polski. Opis szkód wyrządzonych przez wojnę w dziedzinie zabytków sztuki na ziemiach Małopolski i Rusi Czerwonej*, Lwów 1919.
- [20] Uchowicz Katarzyna, *Ariergarda modernizmu. Katalog projektów i realizacji Bohdana Lacherta i Józefa Szanajcy*, Warszawa 2017.
- [21] Wiśniewska Miriam, *Franciszek Piaścik 1902–2001*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 2009, T. 54, z. 3, s. 76–86.

- [22] Wojciechowski Jarosław, *Co zrobiono w Polsce w zakresie odbudowy restauracji i konserwacji zabytków sztuki w latach 1919–1929*, „Ochrona Zabytków Sztuki”, cz. 1, 1930–1931, z. 1–4, s. 243–319.
- [23] Wojciechowski Jarosław, *Historia powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce*, „Ochrona Zabytków Sztuki”, cz. 1, 1930–1931, z. 1–4, s. 3–28.
- [24] Ziółkowski Benedykt, *Batalion Armii Krajowej „Łukasiński”*, Warszawa 1998.

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

- [1] Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka, Oddział Rękopisów, zespół (fond) 26, Urząd konserwatorski Województwa Lwowskiego:
- rkps 10, Protokoły zjazdów konserwatorów z lat 1919, 1928, 1930–1935 i 1937;
 - rkps 18, Materiały Józefa Piotrowskiego, okręgowego konserwatora pamiątek kultury i sztuki przy Lwowskim Urzędzie Wojewódzkim i przewodniczącego „Krajowego Koła Konserwatorów Małopolski Wschodniej”, 1919–1929;
 - rkps 20, Sprawozdania z działalności okręgowego konserwatora przy Lwowskim Urzędzie Wojewódzkim w lwowskim, tarnopolskim i stanisławowskim województwach. 1924–1938;
 - rkps 24, Spisy pamiątek architektury i sztuki województw lwowskiego, tarnopolskiego i stanisławowskiego 1920–1933 (?), cz. 1;
 - rkps 47, Materiały w sprawie inwentaryzacji pamiątek architektury (opisy, plany, fotografie), 1921–1936.
- [2] Państwowe Archiwum Obwodu Lwowskiego, zespół (fond) 1, Urząd Wojewódzki we Lwowie, opis 25, Wydział Administracji, Oddział Ogólny oraz Oddział Sztuki i Kultury, sprawa 1627.

Ilustracja 4-14. Brzezany, zamek, portal elewacji dziedzińcowej baszty w narożu południowo-zachodnim w skali 1:10. Pomiar inwentaryzacyjny z 1925 roku — Jerzy Daniel Kędziński, Jerzy Wolski. Zb. ZAP WAPW, rys. nr 9905/II

Ilustracja 5-1. Dom czynszowy u zbiegu ulic Koszykowej i Lwowskiej podczas przygotowań do rozbioru (1976). Fot. M. Brykowska. Źródło: Zbiory Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (dalej: zb. ZAP WAPW), Fototeka, Warszawa 1922–2020, brak sygnatury

PIOTR KILANOWSKI
Zakład Architektury Polskiej
Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej

ZBIORY FOTOGRAFICZNE ZAKŁADU ARCHITEKTURY POLSKIEJ JAKO UZUPEŁNIAJĄCE ŹRÓDŁO WIEDZY NA TEMAT FORMY I WYSTROJU WYBRANYCH BUDYNKÓW WARSZAWSKICH UTRACONYCH PO 1939 ROKU

WPROWADZENIE

Mając na uwadze, że Warszawa w latach 1939–1945 utraciła około 84% swej zabudowy¹, bez wątplenia można ją uznać za miasto w szczególnym stopniu dotknięte kataklizmem drugiej wojny światowej. Straty obejmowały jednak nie tylko zniszczenie substancji budowlanej miasta, ale również następujący stopniowo w kolejnych dekadach zanik świadomości na temat jej gabarytu, architektury i wystroju przed 1939 rokiem. Na omawiany stan rzeczy niebagatelny wpływ miało spalenie w 1944 roku przez siły niemieckie archiwum miejskiego wraz z kopiami oryginalnych projektów budynków², jak również stosunkowo ograniczona pod względem zasięgu, kompletności i jakości dokumentacja fotograficzna wykonywana w okresie kilku dekad poprzedzających wybuch drugiej wojny światowej³. Przed 1939 rokiem zapewne nikt jednak nie przewidywał, że w ciągu kilku kolejnych lat większość miasta ulegnie całkowitemu zburzeniu lub co najmniej poważnym uszkodzeniom. W efekcie wiele placów, ulic i budynków nie doczekało się należytego udokumentowania w okresie kiedy jeszcze w pełni istniały. Omawiana problematyka dotyczy też jakże charakterystycznych współcześnie dla Warszawy budynków, które po 1939 roku doznały częściowego zniszczenia lub przekształcenia, jednakże ich pierwotny kształt architektoniczny czy wystrój pozostają nieznane. Szczęśliwie część obszarów współtworzących dawniej śródmieście Warszawy uwieczniono zarówno przed wybuchem drugiej wojny światowej, jak też po jej zakończeniu w ramach kilkudziesięciu zespołów fotografii, przechowywanych obecnie w zbiorach rozmaitych archiwów. Niektóre z utraconych obiektów lub ich pozostałości udokumentowali w latach 1945–1951 za pomocą fotografii, szkiców i pomiarów pracownicy Biura Odbudowy Stolicy (BOS)⁴. Niestety

¹ M. Getter, *Straty ludzkie i materialne w powstaniu warszawskim*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej”, 2004, nr 8–9, s. 72.

² Ibidem, s. 73.

³ P. Kilanowski, *Dokumenty Biura Odbudowy Stolicy jako podstawowe źródło wiedzy na temat architektury, konstrukcji i wyposażenia nie zachowanych kamienic warszawskich projektu Henryka Stiefelmana i Stanisława Weissa oraz Wacława Heppena i Józefa Napoleona Czerwińskiego*, „Ochrona Zabytków”, 2015, nr 1, s. 195.

⁴ Ibidem, s. 201–202.

gabaryty, forma i wystrój architektoniczny zabudowy wielu warszawskich ulic przed 1939 rokiem często nadal pozostają nie w pełni rozpoznane. Nadzieję na częściowe uzupełnienie wspomnianych braków wiedzy i świadomości odnośnie dawnej zabudowy Warszawy przynieść może analiza mniej znanych i nie zawsze uporządkowanych zespołów archiwalnych. We wspomnianym kontekście na uwagę niewątpliwie zasługują zbiory fotograficzne Zakładu Architektury Polskiej na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej (ZAP WAPW), którym poświęcono niniejszy tekst (il. 5-1).

UTRACONA ZABUDOWA WARSZAWY W ARCHIWALNYCH ZBIORACH FOTOGRAFICZNYCH

Dostępne współcześnie zbiory archiwalnych fotografii obejmujących zabudowę Warszawy przed 1939 rokiem przechowywane są w kilku różnych ośrodkach, charakteryzując się zarazem znacznym zróżnicowaniem, zarówno pod względem okresu wykonania i liczebności, jak też jakości. Biorąc pod uwagę wspomniane aspekty, szczególnie cenne materiały zgromadzono w zbiorach Archiwum Państwowego w Warszawie (APW), Narodowego Archiwum Cyfrowego (NAC — dawniej Archiwum Dokumentacji Mechanicznej/ADM), Muzeum Powstania Warszawskiego (MPW), Polskiej Agencji Prasowej (PAP), czy Archiwum Fotografii Fundacji Ośrodka „Karta” (AFFOK). Nie mniej wartościowe, jednakże skromniejsze pod względem liczebności fotografie zebrano ponadto m.in. w ramach zasobów archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (MWKZ), Muzeum Warszawy (MW), Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk (IS PAN), czy też archiwów zagranicznych, takich jak np. Deutsches Dokumentationszentrum für Kunstgeschichte — Bildarchiv Foto Marburg, bpk-Bildagentur, Associated Press Archives Collection, czy National Archives at College Park (NACP).

Największy zasób bez wątpienia stanowią zbiory Archiwum Państwowego w Warszawie, obejmujące kilkadziesiąt zespołów fotografii wykonywanych od końca XIX wieku do pierwszej połowy lat 70. kolejnego stulecia. Biorąc pod uwagę dokumentację zabudowy Warszawskiej zniszczonej po 1939 roku, najcenniejszą zawartość prezentują m.in. zespoły takie jak *Referat Gabarytów*⁵, *Zbiór Marcinkowskiego*⁶, *Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Warszawie*⁷, kilka mniejszych zbiorów zgromadzonych w ramach zespołu *Zbiór Albumów*⁸ (il. 5-2), kolekcje Joachima Joachimczyka⁹, Tadeusza Boncle-

⁵ *Zbiór Referatu Gabarytów*, Akta Miasta Warszawy, Warszawa 1935–1942, zb. APW, nr zespołu 3.

⁶ *Zbiór Marcinkowskiego*, Warszawa 1904–1939, zb. APW, nr zespołu 1630.

⁷ *Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Warszawie*, Warszawa 1918–1950, zb. APW, nr zespołu 3381.

⁸ M.in. *Warszawa 1914*, Zbiór Albumów XIX–XX w., Warszawa 1914, zb. APW, nr zespołu 1624, sygn. 7; *Widoki Warszawy (album pocztówek Winiarskiego)*, Zbiór Albumów XIX–XX w., Warszawa 1900–1914, zb. APW, nr zespołu 1624, sygn. 27; *Album fotografii Warszawy w okresie wojny 1939 r. i okupacji 1939–44, ofiarowany przez obywatela NRD w 1972 r., Hermana Nickel z Schönebeck*, Zbiór Albumów XIX–XX w., Warszawa 1939–1944, zb. APW, nr zespołu 1624, sygn. 30; *Ulice Warszawy cz. 1*, Zbiór Albumów XIX–XX w., Warszawa 1945–1950, zb. APW, nr zespołu 1624, sygn. 54; *Ulice Warszawy cz. 2*, Zbiór Albumów XIX–XX w., Warszawa 1945–1950, zb. APW, nr zespołu 1624, sygn. 55; *Warszawa i okolice*, Zbiór Albumów XIX–XX w., Warszawa 1918–1939, zb. APW, nr zespołu 1624, sygn. 25.

⁹ *Archiwum Joachima Joachimczyka*, Warszawa 1944, zb. APW, nr zespołu 1641.

5-2

Ilustracja 5-2. Plac na Rozdrożu z fragmentem zabudowy u zbiegu ulic Nowowiejskiej i Koszykowej. Stan około 1926 roku. Źródło: *Warszawa i okolice*, Zbiór Albumów XIX–XX w., Warszawa 1918–1939, zb. APW, nr zespołu 1624, sygn. 25, s. 16

5-3

Ilustracja 5-3. Ulica Szczygła, widok w kierunku wschodnim. Stan około 1933 roku. Źródło: *Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny — Archiwum Ilustracji (1910–1939)*, zb. NAC, nr zespołu 1, sygn. 1-U-6855-1

ra¹⁰, Tadeusza Falkowskiego¹¹, Wiesława Osicy¹², Aleksandra Leszczyńskiego¹³, a także innych nieznanymi autorów¹⁴.

Nie mniej wartościową wiedzę zawierają zbiory fotograficzne zgromadzone w ramach Narodowego Archiwum Cyfrowego, w tym zwłaszcza *Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny*¹⁵ (il. 5-3), *Wydawnictwo Prasowe Kraków–Warszawa*¹⁶, *Socjalistyczna Agencja Prasowa*¹⁷, a także kolekcje Wacława Żdzarskiego¹⁸, Grażyny Rutowskiej¹⁹, Zbyszka Siema-

¹⁰ *Archiwum fotografika Tadeusza Bonclera*, Warszawa 1944, zb. APW, nr zespołu 1617.

¹¹ *Zbiór fotografii warszawskich Tadeusza Falkowskiego*, Warszawa 1939–1943, zb. APW, nr zespołu 2290.

¹² *Zbiór fotografii warszawskich Wiesława Osicy*, Warszawa 1930–1993, zb. APW, nr zespołu 2896.

¹³ *Archiwum fot. Warszawy Aleksandra Leszczyńskiego*, Warszawa 1945–1955, zb. APW, nr zespołu 1764.

¹⁴ *Zbiór fotografii z II wojny światowej*, Warszawa 1939–1945, zb. APW, nr zespołu 1620; *Warszawa w obiektywie nieznanego Niemca w latach okupacji*, Warszawa 1939–1944, zb. APW, nr zespołu 1629.

¹⁵ *Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny — Archiwum Ilustracji (1910–1939)*, zb. NAC, nr zespołu 1.

¹⁶ *Wydawnictwo Prasowe Kraków–Warszawa [Zeitungsvlag Krakau–Warschau] (1939–1945)*, zb. NAC, nr zespołu 2.

¹⁷ *Socjalistyczna Agencja Prasowa (1945–1949)*, zb. NAC, nr zespołu 3.

¹⁸ *Archiwum Fotograficzne Wacława Żdzarskiego (1944–1946)*, zb. NAC, nr zespołu 13.

¹⁹ *Archiwum Fotograficzne Grażyny Rutowskiej (1947–1997)*, zb. NAC, nr zespołu 40.

szki²⁰ oraz Stanisława Doktorowicz-Hrebnińskiego²¹. Zbiory NAC obejmują przede wszystkim okres od 1918 do 1939 roku, jednakże zawierają też fotografie wykonywane w następnych dekadach, dokumentujące m. in. warszawskie budynki rozebrane w okresie 1945–1980.

Dokumentacja fotograficzna zgromadzona w zbiorach Muzeum Powstania Warszawskiego z oczywistych względów dotyczy głównie drugiej połowy 1944 roku, zawierając jednak również wiele kolekcji wykonanych przed 1939 rokiem, jak też po zakończeniu działań wojennych. Mowa o autorskich fotografiach m.in. Stefana Bałuka²², Andrzeja Bargiełowskiego²³, Olgierda Budrewicza²⁴, Wiesława Chrzanowskiego²⁵, Juliusza Deczkowskiego²⁶, Mariana Grabskiego²⁷, Eugeniusza Hannemanna²⁸, Joachima Joachimczyka²⁹, Witolda Konecznego³⁰, Eugeniusza Lokajskiego³¹, Karola Pęcherskiego³², Stefana Rassalskiego³³, a także innych, nie zawsze rozpoznanych autorów³⁴. O ile zgromadzone w zbiorach MPW fotografie w większości przypadków powstały bez intencji dokumentacji zabudowy miasta, w obliczu jego niemal całkowitego zniszczenia, po latach okazały się szczególnie cennym źródłem wiedzy na temat wielu utraconych obiektów.

Zróznicowaniem pod względem okresu wykonania odznaczają się także kolekcje zgromadzone w ramach archiwum Polskiej Agencji Prasowej. Do najcenniejszych spośród wspomnianych zbiorów niewątpliwie zalicza się *Archiwum fotografii Mariana Leśniewskiego*³⁵, obejmujące okres od około 1890 do 1951 roku. W zbiorach PAP odnajdziemy także wiele innych kolekcji, które obejmują jednakże głównie okres po 1945 roku³⁶.

²⁰ *Archiwum Fotograficzne Zbyszka Siemaszki (1950–1970)*, zb. NAC, nr zespołu 51.

²¹ *Archiwum Fotograficzne Stanisława Doktorowicz-Hrebnińskiego (1945–1950)*, zb. NAC, nr zespołu 69.

²² *Kolekcja zdjęć Stefana Bałuka*, Warszawa 1944, zb. MPW.

²³ *Kolekcja zdjęć Andrzeja Bargiełowskiego*, Warszawa 1944, zb. MPW.

²⁴ *Kolekcja zdjęć Olgierda Budrewicza*, Warszawa 1939–1948, zb. MPW.

²⁵ *Kolekcja zdjęć Wiesława Chrzanowskiego*, Warszawa 1944–1945, zb. MPW.

²⁶ *Kolekcja zdjęć Juliusza Bogdana Deczkowskiego*, Warszawa 1945–1975, zb. MPW

²⁷ *Kolekcja zdjęć Mariana Grabskiego*, Warszawa 1944, zb. MPW.

²⁸ *Kolekcja zdjęć Eugeniusza Hannemanna*, Warszawa 1944–1955, zb. MPW.

²⁹ *Kolekcja zdjęć Joachima Joachimczyka*, Warszawa 1944, zb. MPW.

³⁰ *Kolekcja zdjęć Witolda Edwarda Konecznego*, Warszawa 1934–1939, zb. MPW.

³¹ *Kolekcja zdjęć Eugeniusza Lokajskiego*, Warszawa 1944, zb. MPW.

³² *Kolekcja zdjęć Karola Pęcherskiego*, Warszawa 1947–1949, zb. MPW.

³³ *Kolekcja zdjęć Stefana Rassalskiego*, Warszawa 1944–1945, zb. MPW.

³⁴ M.in. *Album nieznanego żołnierza niemieckiego „Erinnerunger”*, Warszawa 1939–1944, zb. MPW; *Zdjęcia żołnierzy niemieckich*, Warszawa 1939–1944, zb. MPW.

³⁵ *Archiwum fotografii Mariana Leśniewskiego*, Warszawa 1890–1951, zb. PAP.

³⁶ M.in. *Archiwum fotografii Eugeniusza Hannemanna*, Warszawa 1957–1971, zb. PAP; *Archiwum fotografii Longina Wawrynkiewicza*, Warszawa 1969–1995, zb. PAP; *Archiwum fotografii Zdzisława Wdowińskiego*, Warszawa 1945–1975, zb. PAP; *Architektura Warszawy*, kolekcja fotografii, Warszawa 1945–2000, zb. PAP; *Powojenne budownictwo w Warszawie*, Warszawa 1947, zb. PAP; *Kolekcja fotografii — Powojenne inwestycje komunikacyjne*, Warszawa 1948, zb. PAP; *Zniszczenia wojenne Warszawy, kolekcja fotografii*, Warszawa 1945–1948, zb. PAP.

Ilustracja 5-4.
Skrzyżowanie ulic Leopoldyny (obecnie Emilii Plater), Koszykowej, Pięknej i Polnej (obecnie Noakowskiego). Stan w 1917 roku. Fot. H. Praesent. Źródło: *Zbiór fotografii Landeskundlichen Kommission*, Warszawa 1915–1918, zb. MW, sygn. AF 18119

Bogate źródło wiedzy na temat warszawskich budynków utraconych po 1939 roku przedstawia również kilkadziesiąt zespołów zgromadzonych w ramach Archiwum Fotografii Fundacji Ośrodka „Karta”. We wspomnianych zbiorach dominują fotografie wykonane już po zakończeniu działań wojennych, jednakże odnajdziemy tam również takie, które wykonano w okresie wcześniejszym. Do najcenniejszych w tym kontekście kolekcji w zbiorach ośrodka „Karta” zaliczają się m.in. autorskie fotografie Jarosława Tarania³⁷, Ireny Jarosińskiej³⁸, Wojciecha Druszcza³⁹, czy Romana Trojanowicza⁴⁰, a także *Kolekcja fotografii Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie*⁴¹. Wspomniane zbiory stanowią jedno z najlepszych źródeł wiedzy na temat wielu obiektów warszawskich rozebranych w latach 1945–1980, wnosząc też liczne informacje na temat części obiektów utraconych bezpośrednio w trakcie działań wojennych.

Omówiona powyżej skrótowo dokumentacja fotograficzna stanowi szerokie źródło wiedzy na temat gabarytu, architektury i wystroju zabudowy warszawskich ulic przed 1939 rokiem. Wspomnianą wiedzę znacząco uzupełniają też zespoły przechowywane w ramach innych jednostek, w tym m.in. zgromadzone w Muzeum Warszawy ilustracje *Landeskundlichen Kommission z lat 1915–1918*⁴² (il. 5-4), czy autorskie fotografie Andrzeja Zborskiego

³⁷ *Kolekcja Jarosława Tarania*, zb. AFFOK, sygn. kolekcji TARAN.

³⁸ *Kolekcja Ireny Jarosińskiej*, zb. AFFOK, nr kolekcji OK_0500.

³⁹ *Kolekcja Wojciecha Druszcza*, zb. AFFOK, nr kolekcji OK_0892.

⁴⁰ *Kolekcja Romana Trojanowicza*, zb. AFFOK, nr kolekcji OK_1055.

⁴¹ *Kolekcja fotografii Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie*, zb. AFFOK, sygn. kolekcji IS_2010.

⁴² *Zbiór fotografii Landeskundlichen Kommission*, Warszawa 1915–1918, zb. MW.

z lat 1958–1988⁴³, przechowywane w archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków kolekcja *Fotografie Karola Pęcherskiego*⁴⁴ oraz niepublikowane dotychczas mniej znane fragmenty wspomnianego już *Referatu Gabarytów*, jak również archiwalne fotografie ze zbiorów Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk⁴⁵. Na szczególną wzmiankę zasługują ponadto rozmaite kolekcje fotografii lotniczych, z których część doczekała się opublikowania na łamach albumów⁴⁶ lub wystaw stałych⁴⁷. Pomocne w rozpoznaniu gabarytów i bryły utraconych po 1939 roku budynków okazują się ponadto zgromadzone w zbiorach Archiwum Państwowego w Warszawie fotoplany wykonane m.in. w latach 1926⁴⁸, 1935⁴⁹ i 1945⁵⁰. Dokonując analizy istniejących zbiorów fotografii archiwalnych dotyczących zabudowy dawnej Warszawy, warto też pamiętać, że część z nich w całości lub częściowo doczekała się publikacji w ramach książek lub albumów fotograficznych. Publikacje tego typu obejmowały m.in. fragmenty kolekcji Henry’ego Cobb’a⁵¹, Zdzisława Marcinkowskiego⁵², Antoniego Snawadzkiego⁵³, Andrzeja Zborskiego⁵⁴, a także fotografie z kilku innych zbiorów⁵⁵.

Pomimo dostępności tak obszernych zbiorów fotografii archiwalnych, dokładniejsza ich analiza wskazuje, że wiele fragmentów Warszawy przed 1939 rokiem nie doczekało się tego rodzaju dokumentacji. Niedostatek fotografii archiwalnych w szczególnym stopniu

⁴³ *Zbiór fotografii Andrzeja Zborskiego*, Warszawa 1958–1988, zb. MW.

⁴⁴ *Fotografie Karola Pęcherskiego*, Warszawa 1945, zb. MWKZ.

⁴⁵ *Zbiory fotografii i rysunków pomiarowych Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk*, Warszawa 1915–1978.

⁴⁶ Por. M. Barański, J. Sołtan, *Warszawa — ostatnie spojrzenie: niemieckie fotografie lotnicze sprzed sierpnia 1944*, Warszawa 2004.

⁴⁷ *Kolekcja niemieckich fotografii lotniczych Warszawy wykonanych w dn. 29.09.1939 r.*, zb. Roberta Marcinkowskiego, rbl@interia.pl — udostępniona na stałe od 2015 roku w ramach wystawy *Park Miniatur* przy ul. Krakowskie Przedmieście 66.

⁴⁸ *Warszawa, fotoplan 1926 — 1:2500*, Kolekcja Materiałów Teledetekcyjnych, Warszawa 1926, zb. APW, nr zespołu 2078/IV, sygn. 1.

⁴⁹ *Warszawa, fotoplan 1935 — 1:2500*, Kolekcja Materiałów Teledetekcyjnych, Warszawa 1935, zb. APW, nr zespołu 2078/IV, sygn. 2.

⁵⁰ *Warszawa, fotoplan 1945 — 1:2500*, Kolekcja Materiałów Teledetekcyjnych, Warszawa 1945, zb. APW, nr zespołu 2078/IV, sygn. 3.

⁵¹ M. Sołtys, K. Jaszczyński, *Barwy ruin. Warszawa i Polska w odbudowie na zdjęciach Henry’ego N. Cobb’a*, Warszawa 2012.

⁵² *Niepodległa Warszawa w obiektywie Zdzisława Marcinkowskiego*, Warszawa 2018.

⁵³ M. Majewski (red.), *Okaleczone miasto — Warszawa’39. Wojenne zniszczenia obiektów stolicy w fotografiach Antoniego Snawadzkiego*, Warszawa 2009.

⁵⁴ A. Zborski, T. Markiewicz, *Między Bagatelą a Zgodą...*, wyd. 1, Warszawa 2010.

⁵⁵ Por. A. Grupińska, B. Burska (red.), *Żydzi Warszawy 1861–1943*, Warszawa 2003; *Warszawa zniszczona, Warszawa odbudowana*, nieznana kolekcja ze zbiorów Archiwum urzędu m.st. Warszawy, Warszawa 2010; J.S. Majewski, *Warszawa nieodbudowana. Żydowski Muranów i okolice* [The never-reconstructed Warsaw: The Jewish „Northern District” of Warsaw], Warszawa 2012; M. de Latour, *Drugie życie starych widokówek*, Warszawa 2015; R. Bielski, J. Jastrzębski, *Utracone miasto. Warszawa wczoraj i dziś*, wyd. 1, Warszawa 2016.

dotyczy Czerniakowa, Grochowa, Nowej Pragi, Szmulowizny, Nowego Miasta, Muranowa, Powiśla, Solca, oraz Woli. Paradoksalnie nie zupełnie rozpoznana pozostaje dotąd jednak nie tylko zabudowa dzielnic peryferyjnych i uchodzących za uboższe, ale również wielu ulic zlokalizowanych w obrębie ścisłego śródmieścia. Mowa m.in. o większości zabudowy sprzed 1939 roku w ciągu ulic Grzybowskiej, Krochmalnej, Natolińskiej, Nowolipie, Nowolipki, Nowowiejskiej, Ogrodowej, Pańskiej, Siennej, Śliskiej, Św. Barbary, Twardej, Widok, Wspólnej, a także licznych budynkach, czy nawet całych kwartałach w ciągu takich ulic, jak: Chmielna, Hoża, Flory, Foksal, Koszykowa, Krucza, Królewska, Litewska, Nowogrodzka, Okólnik, Piękna, Plater (Emilii), Poznańska, Służewska, Szczygła, Świętokrzyska, Zielna, Złota, Żurawia, Waliców, Wielka i Wilcza. Biorąc pod uwagę znaczną liczbę obszarów dawnej Warszawy, których zabudowa pozostaje współcześnie nie w pełni rozpoznana, istotny potencjał uzupełniający stan wiedzy na ten temat przedstawiają mniej znane kolekcje rozmaitych instytucji, w tym np. zbiory Zakładu Architektury Polskiej na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej⁵⁶, ale również fotografie ze zbiorów prywatnych, których liczba i dostępność z biegiem lat stopniowo wzrasta.

ZBIORY FOTOGRAFICZNE ZAP

Funkcjonujący formalnie od 1922 roku Zakład Architektury Polskiej uchodzi za jeden z pierwszych w Polsce ośrodków poświęconych m.in. dokumentacji szeroko rozumianego dziedzictwa kulturowego, w tym obiektów historycznych i zabytkowych. Trzon materiałów opracowanych i zgromadzonych w ciągu kolejnych blisko stu lat w ramach ZAP obejmuje Zbiory Rysunków Pomiarowych, Zbiory Kartograficzne, Albumy Inwentaryzacji Wsi, a także Zbiory Fotografii. Niektóre z wymienionych zbiorów, jak również inne materiały archiwalne zgromadzone w Zakładzie Architektury Polskiej omówiono na łamach rozmaitych publikacji⁵⁷. Interesujące nas zbiory fotografii nie doczekały się jak dotąd uporządkowania i dokładniejszego omówienia. Nie rozważano dotychczas także ich zawartości w kontekście wiedzy na temat utraconych po 1939 roku budynków warszawskich.

⁵⁶ *Zbiory Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej* (dalej: zb. ZAP WAPW), *Fototeka*, Warszawa 1922–2020.

⁵⁷ *Archiwum polskiej urbanistyki* [przy Zakładzie Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej], „Sztuki Piękne”, 1934, nr 4, s. 157; J. Zachwatowicz, O. Puciata, *Pomiary zabytków architektury murowanej w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej*, „Ochrona Zabytków”, 1952, zeszyt specjalny, s. 4–36; A. Liczbiński, B. Ufnalewski, *Katalog planów miast polskich w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej*, Warszawa 1962; *Katalog pomiarów zabytków architektury i budownictwa* [Katalog pomiarów w zb. ZAP PW: oprac. M. Noskowska, J. Putkowska], M. Charytańska (red.), Warszawa 1967; R. Kunkel, *Albumy inwentaryzacji wsi Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej. Dzieje i zawartość zbioru*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1981, z. 3–4, s. 277–292; R. Kunkel, *Materiały do architektury Małopolski w zbiorach naukowych Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej — Sekcja Budownictwa Ludowego*, „Teki Konserwatorskie”, III, Kraków 1996, s. 229–251; J. Lewicki, *Inwentaryzacja zabytków w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, „Ochrona Zabytków”, 1999, nr 4, s. 375–390; M. Brykowska, M. Rozbicka, S. Wrona, *Rysunki do „Dziejów budownictwa w Polsce” według Oskara Sosnowskiego w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej*, Warszawa 2000; W. Pela, *Inwentaryzacja architektoniczna zabytkowych kamienic oraz fotografia dokumentalna z lat 1906–1943 jako źródła*

Ilustracja 5-5. Gmach Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych. Stan w 1926 roku. Fot. nieustalony. Wg Zb. ZAP WAPW, Fototeka, Warszawa 1922–2020, sygn. robocza 001559

Przechowywane w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej fotografie stanowią obszerną, wszelako wciąż stosunkowo nieznaną, źródło wiedzy na temat rozmaitych obiektów architektury i budownictwa — zarówno w granicach historycznych, jak też współczesnych ziem Rzeczypospolitej. Mowa o około 35 000 wizerunków podzielonych na kilka mniejszych zespołów, które w większości nie zostały jeszcze docelowo skatalogowane. Zdecydowaną większość wspomnianych fotografii wykonano w latach 1915–1955, wszelako

⁵⁷ cd. *odbudowy Starego i Nowego Miasta w Warszawie*, „Almanach Muzealny”, 2003, nr 4, s. 131–152; E. Derejczyk, *Archiwalia Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie*, Warszawa 2005; R. Kunkel, *Archiwa Pamięci: dokumentacja Starego Miasta w Warszawie w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej*, [w:] „Kolorystyka zabytkowych elewacji od średniowiecza do współczesności: historia i konserwacja”, materiały międzynarodowej konferencji z okazji 30-lecia wpisania Starego Miasta w Warszawie na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, Warszawa, 22–24 września 2010, Guttmejer Karol (red.), Warszawa 2010, s. 427–436; M. Rozbicka, *Dwory w Albumach Inwentaryzacji Wsi Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (1921–1939)*, Warszawa 2015; M. Neff, *Przedwojenne pomiary grazd huculskich wykonane w Zakładzie Architektury Polskiej wzorem dla schroniska górskiego na Kostrzycy*, [w:] „Studia do dziejów architektury i urbanistyki w Polsce”, Tom 1, *Kresy Dawnej Rzeczypospolitej*, R. Kunkel (red.), Warszawa 2018, s. 95–125; M. Rozbicka, *Małe formy architektury sakralnej na wschodnich kresach Rzeczypospolitej w badaniach, studiach i projektach (1909–1939). Na marginesie Programu Inwentaryzacji Wsi Zakładu Architektury Polskiej WAPW*, [w:] „Studia do dziejów architektury i urbanistyki w Polsce”, Tom 1, *Kresy Dawnej Rzeczypospolitej*, R. Kunkel (red.), Warszawa 2018, s. 9–41.

Ilustracja 5-6. Plac Teatralny z gmachem Teatru Wielkiego. Stan w 1908 roku. Fot. nieustalony. Wg Zb. ZAP WAPW, *Fototeka*, Warszawa 1922–2020, sygn. robocza 000904

najstarsze z nich pochodzą z końca trzeciej ćwierci XIX wieku, podczas gdy inne wykonano w latach 60. i 70. kolejnego stulecia. Dominującą tematykę stanowią obiekty cenne z perspektywy dziedzictwa kulturowego, w tym ich wybrane elementy i detale, a także otaczający kontekst (il. 5-5). Znaczną część fotografii wykonano w głównych ośrodkach, takich jak np. Gniezno, Kielce, Kraków, Lublin, Lwów, Poznań, Warszawa czy Wilno. W zbiorze odnajdziemy także liczną grupę obiektów udokumentowanych w mniejszych miastach, na wsiach i w obrębie szeroko rozumianego krajobrazu⁵⁸. Po zakończeniu drugiej wojny światowej do zbiorów dołączono ponadto liczne materiały dotyczące miejscowości, zlokalizowanych przed 1939 rokiem poza granicami Rzeczypospolitej⁵⁹. Znaczną część zbiorów tworzą fotografie wykonane bezpośrednio przez pracowników lub współpracowników Zakładu Architektury Polskiej, w tym m.in.: Piotra Biegańskiego, Bohdana

⁵⁸ M.in. Aleksandrów Kujawski, Biłgoraj, Biskupin, Biała Podlaska, Brześć nad Bugiem, Chełmno, Chęciny, Ciechocinek, Czersk, Czemierniki, Czorsztyn, Gniezno, Gołańcz, Góra Kalwaria, Grodzisk Mazowiecki, Grudziądz, Haczów, Jarosław, Jędrzejów, Kazimierz Dolny, Kłodawa, Kościan, Kórnik, Lanckorona, Leżajsk, Łagów, Łańcut, Łowicz, Łuck, Łuków, Modlin, Nowy Sącz, Opatów, Płock, Pułtusk, Radom, Rzeszów, Sandomierz, Sieradz, Sieraków Wielkopolski, Stary Sącz, Strzelno, Sulejów, Szczawnica, Szczeczeszyn, Szydłowiec, Szydłów, Tarnów, Toruń, Tum nad Łęczycą, Trzemeszno, Ujazd, Wąchock, Wadowice, Wasiliszki, Włocławek, czy Wołkowyż.

⁵⁹ Np. Braniewo, Brzeg, Chojna, Chojnów, Dobrze Miasto, Elbląg, Gdańsk, Goleniów, Jawor, Iława, Kwidzyn, Lidzbark Warmiński, Malbork, Paczków, Reszel, Stargard Szczeciński, Szczecin, czy Wrocław.

Guerquina, Stanisława Jakimowicza, Wojciecha Kalinowskiego, Czesława Krassowskiego, Marię Brykowską, Jerzego Raczyńskiego, Oskara Sosnowskiego, czy Michała Walickiego⁶⁰. Z biegiem lat zasoby uzupełniano dalszymi fotografiami, z których część wykonano na zamówienie ZAP, podczas gdy inne zostały zakupione lub pozyskane bezpośrednio od autorów, ich spadkobierców lub rozmaitych instytucji (m.in. Towarzystwo Opieki Nad Zabytkami Przeszłości, czy Pracownie Konserwacji Zabytków). Zbiory Zakładu Architektury Polskiej wzbogaciły się wówczas o fotografie autorstwa m.in.: Jana Bułhaka, Henryka Borowego, Zofii Chomętowskiej, Marii Chrzęszcz, Hanny Długosz, Stanisława Fleury, Izidora Grzeluka, Krzysztofa Jabłońskiego, Leonarda Jabrzemskiego, Józefa K. Jaworskiego, Roberta Klementowicza, Marii Kranz, Adama Lenkiewicza, Jerzego Makarewicza, Stefana Netto, Czesława Olszewskiego, Mariana Paździora, Karola Pęcherskiego, Stanisława Plater-Zyberka, Henryka Poddębskiego, Stanisława Proszkowskiego, Tadeusza Przytkowskiego, Romana Puchalskiego, Wandy Puget, Bożeny Sereżyńskiej, Leonarda Sępolińskiego, Zbyszka Siemaszko, Rafała Sowińskiego, Jerzego Szandomirskiego, Lucjana Świąckiego czy Andrzeja Zborskiego. Wspomnieć należy, że część fotografii pozyskanych ze źródeł zewnętrznych nie została opatrzona podpisami, co niestety często utrudniało jednoznaczne ustalenie ich autorstwa (il. 5-6).

WARSZAWA W ZBIORACH FOTOGRAFICZNYCH ZAP

Jak wskazuje Robert Kunkel, Warszawa już przed 1939 rokiem uchodziła za ośrodek szczególnie w kontekście działań pracowników Zakładu Architektury Polskiej⁶¹. Wiązało się to nie tylko z bliskością miasta, ale również z jego wsparciem finansowym w szeroko rozumianym procesie dokumentacji miejscowych zabytków.

Zdecydowana większość warszawskich fotografii w zbiorach ZAP wykonana została po zakończeniu pierwszej wojny światowej. Jedynie nieliczne pochodzą z wcześniejszego okresu, czyli od około 1875 do 1918 roku. Przewodnią tematykę stanowią obiekty o istotnym znaczeniu w skali miasta — wyróżniające się zarówno pod względem rangi, jak też historii czy architektury (il. 5-7, 5-8). Do najważniejszych zaliczyć należy kościoły: ewangelicko-augsburski, pw. Narodzenia NMP (karmelitów), Nawiedzenia NMP, Opieki Św. Józefa (p.p. Wizytek), Wniebowzięcia NMP i Św. Józefa (Karmelitów), Św. Andrzeja

⁶⁰ Niektórym z wymienionych po latach poświęcono opracowania lub wzmianki o charakterze biograficznym. Por. J. Zachwatowicz, *Oskar Sosnowski*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1946, z. 1-2, s. 6-11; M. Konopka, *Prof. dr hab. inż. arch. Wojciech Kalinowski*, „Ochrona Zabytków”, 1992, nr 1-2, s. 3-6; A. Kriegseisen, *Jerzy Raczyński — historyk i konserwator architektury*, „Folia Historiae Artium”, Seria Nowa, t. I, 1995, s. 113-125; M. Rozbicka, *Oskar Sosnowski — naukowiec architekt*, [w:] *Architekt Oskar Sosnowski (1922-1939), profesor Politechniki Warszawskiej. Twórczość i dzieła*, M. Brykowska (red.), Warszawa 2004, s. 65-70; E. Derejczyk, *Archiwalia Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie*, Warszawa 2005, s. 36; M. Walczak, *Michał Walicki (1904-1966)*, „Rocznik Historii Sztuki”, 2011, nr 36, s. 127-136.

⁶¹ R. Kunkel, *Archiwa Pamięci: dokumentacja Starego Miasta w Warszawie w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej*, [w:] „Kolorystyka zabytkowych elewacji od średniowiecza do współczesności: historia i konserwacja”, materiały międzynarodowej konferencji z okazji 30-lecia wpisania Starego Miasta w Warszawie na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, Warszawa, 22-24 września 2010, Guttmejer Karol (red.), Warszawa 2010, s. 430-431.

5-7

Ilustracja 5-7. Kościół pw. Św. Karola Boromeusza przy ulicy Powązkowskiej. Stan w 1939 roku. Fot. nieustalony. Wg Zb. ZAP WAPW, *Fototeka*, Warszawa 1922–2020, sygn. robocza 001204

5-8

Ilustracja 5-8. Zamek Królewski, wieża zegarowa — widok z wieży Władysławowskiej. Stan w 1927 roku. Fot. nieustalony. Wg Zb. ZAP WAPW, *Fototeka*, Warszawa 1922–2020, sygn. robocza 001523

(p.p. Kanoniczek), Św. Andrzeja-Apostoła, Św. Anny, Św. Floriana, Św. Jana (archikatedra), Św. Karola Boromeusza, Św. Kazimierza (p.p. Sakramentek), Św. Krzyża, Św. Stanisława (na Woli), jak również ważniejsze obiekty świeckie, w tym zamki Królewski i Ujazdowski, Teatr Wielki, a także pałace: Arcybiskupi, Biskupów Krakowskich, Blanka, Brühla, Czapskich, Dückerta, Krasińskich, Królikarnia, Lubomirskich, Mostowskich, Ostrogskich, Paca, Potockich i Staszica. Na wielu fotografiach uwieczniono też rezydencję królewską w Wilanowie oraz Park Łazienkowski wraz ze znajdującymi się na jego terenie obiektami, takimi jak Amfiteatr, Biały Domek, Pałac Myśliwiecki, Pałac na Wyspie, Stara Kordegarda, czy Stara Pomarańczarnia. Pośród innych charakterystycznych dla Warszawy obiektów udokumentowanych w ramach zbiorów fotograficznych Zakładu Architektury Polskiej wspomnieć również należy m.in. o Barbakanie wraz z relikami murów miejskich, biblio-

Ilustracja 5-9. Rogatki Jerozolimskie — widok w kierunku wschodnim. Stan w 1941 roku. Fot. nieustalony. Wg Zb. ZAP WAPW, *Fototeka*, Warszawa 1922–2020, sygn. robocza 001574

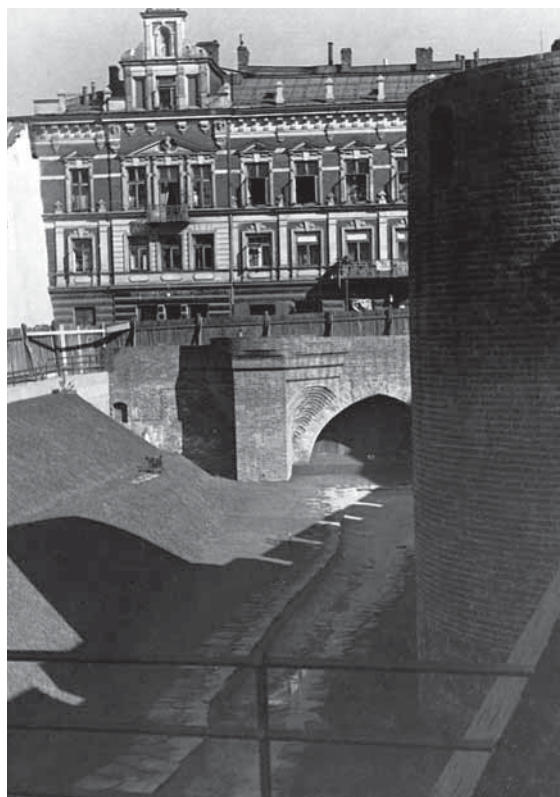
tece Załuskich, budynkach rządowych przy pl. Bankowym, cmentarzach Powązkowskim i prawosławnym na Woli, dawnym konwikcie Teatynów przy ulicy Długiej, gmachu Banku Gospodarstwa Krajowego, gmachu Zachęty, rogatkach Grochowskich, Jerozolimskich i Mokotowskich, oraz zespole klasztornym na Bielanach (il. 5-9). Z uwagi na swą rangę, większość wyżej wymienionych obiektów wielokrotnie fotografowano jednak przed 1939 rokiem, a co za tym idzie, ich wizerunki trudno uznać za unikatowe wyłącznie dla zbiorów ZAP. Znacznie bardziej niepowtarzalny charakter w kontekście wspomnianej kolekcji mają natomiast te fotografie, na których uwieczniono niektóre z warszawskich ulic i placów, znacząco przekształconych po 1945 roku. W skali zbiorów szczególnym pod tym względem bogactwem wyróżniają się okolice Starego i Nowego Miasta, uchwycone na wielu fotografiach wykonanych zarówno przed 1939 rokiem, jak też w latach następujących bezpośrednio po zakończeniu drugiej wojny światowej (il. 5-10, 5-11, 5-12). Mowa o zabudowie Placu Zamkowego, Rynku Starego Miasta, a także ulic, takich jak: Bednarska, Brzozowa, Celna, Długa, Forteczna, Freta, Jezuicka, Kanonia, Krzywe Koło, Kościelna, Nowomiejska, Piekarska, Piwna, Podwale, Rybaki, Rycerska, Szeroki Dunaj, Świętojańska, Wąski Dunaj czy Zapiecek. Niektóre ważniejsze lub bardziej eksponowane obiekty zlokalizowane w obrębie wspomnianych ulic udokumentowano w sposób bardziej szczegółowy obejmując m.in. wnętrza czy detale fasad. Pośród obiektów uwiecznionych w ten sposób w zbiorach fotografii Zakładu Architektury Polskiej odnajdziemy m.in. tzw. Dom pod Murzynkiem, a także staromiejskie kamienice Baryczków, Fukiera czy książąt Mazo-

Ilustracja 5-10.
 Fragment południowej pierzei ulicy Brzozowej na Starym Mieście. Stan około 1938 roku. Fot. nieustalony. Wg Zb. ZAP WAPW, *Fototeka*, Warszawa 1922–2020, sygn. robocza 000766

Ilustracja 5-11.
 Przyziemie kamienicy przy ulicy Brzozowej 15 na Starym Mieście. Stan około 1938 roku. Fot. nieustalony. Wg Zb. ZAP WAPW, *Fototeka*, Warszawa 1922–2020, sygn. robocza 000767

Ilustracja 5-12.
 Fragment odsłoniętych murów miejskich z zabudową ulicy Podwale w tle. Stan w 1938 roku. Fot. J. Zachwatowicz. Wg Zb. ZAP WAPW, *Fototeka*, Warszawa 1922–2020, sygn. robocza 000809

wieckich. Część wspomnianych materiałów wykonana przed 1939 rokiem stanowiła uzupełnienie rysunków pomiarowych w procesie dokumentacji obiektów historycznych i zabytkowych w obrębie Starego Miasta. W związku ze skalą zniszczeń wojennych tego fragmentu Warszawy, zarówno pomiary, jak i fotografie okazały się mieć kluczowe znaczenie w procesie jego powojennej odbudowy⁶².

Znaczącą, a często wręcz unikatową wartość pod względem ikonograficznym przedstawiają jednak nie tylko fotografie wykonane w obrębie najstarszego fragmentu Warszawy, ale również na obszarze jej właściwego śródmieścia, w większości uformowanego w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. Do najciekawszych przykładów zaliczyć należy ujęcia dokumentujące fragmenty ulic: Długiej, Koszykowej, Leszno, Krakowskie Przedmieście, Moniuszki, Solec, Św. Barbary, Wspólnej, Wilczej, a także placów Trzech Krzyży oraz Żelaznej Bramy. Wspomniane fotografie dokumentują wiele obiektów utraconych lub poważnie przekształconych po 1939 roku. Za przykład posłużyć może m.in. wykonana w pierwszej połowie 1939 roku fotografia autorstwa Wojciecha Kalinowskiego, obejmująca niedostatecznie dotychczas rozpoznaną pod względem ikonografii północną pierzeję ulicy Wilczej pomiędzy ulicami Kruczą i Mokotowską (il. 5-13). Dokładniejsza analiza wspomnianego zdjęcia umożliwia rozpoznanie gabarytu, architektury i wystroju części zniszczonych w późniejszym okresie budynków — np. tych przy ulicy Wilczej 6, 10, 12/14, czy 16/16A. Na szczególną uwagę zasługuje również dobrze widoczna, zachowana do czasów współczesnych wczesno modernistyczna kamienica przy ulicy Wilczej 8, w zbiorowej świadomości uchodząca za obiekt dobrze zachowany do czasów współczesnych. Dzięki fotografii Wojciecha Kalinowskiego wiemy jednak, że architektura jej fasady po 1939 roku uległa znaczącym przemianom wskutek napraw i uzupełnień kubatury utraconej w wyniku częściowego zniszczenia budynku podczas kampanii wrześniowej⁶³. W następstwie pacyfikacji powstania warszawskiego w podobny sposób został także zniszczony w partii zwieńczenia m.in. budynek zlokalizowany współcześnie pod adresem Aleje Ujazdowskie 22, udokumentowany przez tego samego autora jeszcze w pierwotnym stanie na innej fotografii wykonanej krótko przed wybuchem drugiej wojny światowej (il. 5-14). Nie mniej wartościowej wiedzy dostarcza wykonana około 1937 roku fotografia autorstwa Zofii Chomętowskiej, przedstawiająca fragment ulicy Koszykowej w pobliżu skrzyżowania z ulicą Mokotowską. W kadrze udokumentowano m.in. zniszczone w 1944 roku, mało znane pod względem ikonograficznym budynki przy ulicy Koszykowej 28 i 22⁶⁴ (il. 5-15). Uwagę zwraca również cykl fotografii wykonanych w ciągu ulicy Nowy Świat przez Jerzego K. Jaworskiego w 1922 roku, obejmujących m.in. domy

⁶² Por. A. Tomaszewski, *Prehistoria i historia odbudowy Starego Miasta w Warszawie — legenda i rzeczywistość*, [w:] *Zniszczone ale nie utracone*, M. Konopka (red.), Warszawa 2006, s. 31–44; R. Kunkel, *Archiwa Pamięci: dokumentacja Starego Miasta w Warszawie w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej*, [w:] „Kolorystyka zabytkowych elewacji od średniowiecza do współczesności: historia i konserwacja”, materiały międzynarodowej konferencji z okazji 30-lecia wpisu Starego Miasta w Warszawie na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, Warszawa 22–24 września 2010, Guttmejer Karol (red.), Warszawa 2010, s. 427–436.

⁶³ Uszkodzenia udokumentowano m.in. na fotografiach lotniczych Arthura Grimma wykonanych w dniu 30.09.1939 r., obecnie przechowywanych w zbiorach bpk-bildagentur, sygn. 30032781.

⁶⁴ Numery policyjne odpowiadające okresowi po 1918 roku.

Ilustracja 5-13. Fragment północnej pierzei ulicy Wilczej pomiędzy ulicami Mokotowską i Kruczą. Stan w pierwszej połowie 1939 roku. Fot. W. Kalinowski. Wg Zb. ZAP WAPW, *Fototeka*, Warszawa 1922–2020, sygn. robocza 000902

Ilustracja 5-14. Zabudowa w otoczeniu skrzyżowania ulicy Wilczej i Aleji Ujazdowskich. Stan w pierwszej połowie 1939 roku. Fot. W. Kalinowski. Wg Zb. ZAP WAPW, *Fototeka*, Warszawa 1922–2020, sygn. robocza 000882

Ilustracja 5-15. Fragment północnej pierzei ulicy Koszykowej w okolicy gmachu biblioteki publicznej. Stan w 1937 roku. Fot. M. Kranz. Wg Zb. ZAP WAPW, *Fototeka*, Warszawa 1922–2020, sygn. robocza 000921

Ilustracja 5-16.

Fragment wschodniej pierzei ulicy Nowy Świat w pobliżu skrzyżowania z ulicą Foksal. Stan w 1922 roku. Fot. J.K. Jaworski. Wg Zb. ZAP WAPW, *Fototeka*, Warszawa 1922–2020, brak sygnatury

Ilustracja 5-18.

Ulica Św. Barbary z odbudowywanym kościołem pw. Św. Apostołów Piotra i Pawła na Koszykach w tle. Stan w 1950 roku. Fot. Cz.W. Krassowski. Wg Zb. ZAP WAPW, *Fototeka*, Warszawa 1922–2020 sygn. 3011

Ilustracja 5-17.

Skrzyżowanie ulic Miodowej i Senatorskiej z pałacem Biskupów Krakowskich i kamienicą przy ulicy Miodowej 5 (Senatorskiej 6) na drugim planie. Stan w 1922 roku. Fot. J.K. Jaworski. Wg Zb. ZAP WAPW, *Fototeka*, Warszawa 1922–2020, brak sygnatury

dochodowe u zbiegu z ulicami Foksal i Chmielną (il. 5-16), a także hotel „Savoy”. Warto zauważyć, że o ile obiekty te uwieczniono w ramach innych, szerzej znanych kolekcji, o tyle wspomniane ujęcia pozwalają na doprecyzowanie wielu elementów ich architektury i wystroju. W ramach tego samego cyklu powstały również fotografie pałacu Biskupów Krakowskich u zbiegu ulic Senatorskiej i Miodowej. O ile jednak sam pałac jest dość dobrze rozpoznany pod względem ikonografii historycznej, o tyle ujęcia Jaworskiego z 1922 roku pozwalają przybliżyć architekturę wzniesionej częściowo na jego miejscu, nieukończonej przed 1914 rokiem i zarazem niezachowanej do czasów współczesnych kamienicy (il. 5-17).

Cennych informacji na temat utraconych w późniejszym okresie budynków warszawskich dostarczają również niektóre ujęcia wykonane już po zakończeniu drugiej wojny światowej. Do najciekawszych zaliczają się m.in. wykonane przez Czesława Krassowskiego w 1950 roku fotografie dokumentujące nie zachowaną do czasów współczesnych zabudowę, w tym np. budynki przy ulicach Koszykowej 54, a także Św. Barbary 6 i 8 (il. 5-18). W zbiorach odnajdziemy jednak również ujęcia, na których uwieczniono mniej spektakularne nieistniejące już obiekty warszawskie. Uwagę zwracają m.in. wykonane w 1946 roku przez Marię Kranz fotografie XIX-wiecznych drewnianych budynków mieszkalnych/magazynowych u zbiegu ulic Małej i Konopackiej na Pradze (il. 5-19, 5-20). Uzupełnienie wyżej opisanych materiałów w skali zbioru stanowią ponadto fotografie wykonane w jeszcze późniejszym okresie, jednakże dokumentujące obiekty nie zachowane do czasów współczesnych lub znacząco przekształcone (il. 5-21). Za przykład może posłużyć m.in. wykonana przez Karola Pęcherskiego około 1950 roku fotografia budynku przy ulicy Oboźnej 11 (przekształconego w późniejszym okresie) czy fotografia Marii Brykowskiej z 1976 roku, dokumentująca budynek przy ulicy Koszykowej 54 podczas przygotowań do jego rozbiórki.

Szczególny rodzaj dokumentacji fotograficznej dotyczącej niezachowanej zabudowy Warszawskiej stanowią fotografie lotnicze. O ile nie pozwalają one na dokładniejsze rozpoznanie architektury zniszczonych budynków, o tyle często stanowią źródło informacji o ich gabarycie i bryle. Interesującą kolekcję kilkudziesięciu fotografii lotniczych wykonanych w pierwszej połowie lat 20. XX wieku zgromadzono w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej. Wspomniana dokumentacja wykonana została przez członków I Pułku Lotniczego, Plutonu „Aerofoto”, przypuszczalnie przy osobistym udziale związanego wówczas z Zakładem Jerzego Raczyńskiego. Niewątpliwą wartość wspomnianej kolekcji stanowi fakt, że w przeciwieństwie do większości szerzej znanych zbiorów tego typu, przedstawia ona wiele fragmentów miasta w stanie odpowiadającym okresowi krótko po zakończeniu pierwszej wojny światowej, a co za tym idzie nie obejmuje rozbiórek, przekształceń i nowych inwestycji zrealizowanych w drugiej połowie lat 20. oraz w latach 30. XX wieku (il. 5-22, 5-23, 5-24). Na poszczególnych fotografiach udokumentowano m.in. obszar pomiędzy placem Trzech Krzyży i ulicą Kruczą, północny fragment śródmieścia pomiędzy Powiślem i ówczesnym placem Napoleona, plac Saski z otaczającymi kwartałami, częściowo zniszczony w sierpniu 1915 roku tzw. Trzeci Most (obecnie Most Poniatowskiego), obszar Starej Pragi, kwartały zlokalizowane pomiędzy ulicą Marszałkowską i Ogrodem Saskim, rejon pomiędzy placem Grzybowskim i ulicą Waliców wraz z Halami Mirowskimi, centralny fragment Powiśla, plac Teatralny wraz z otaczającą zabudową, zespół Politechniki i sąsiedni dawny szpital wojskowy, plac Na Rozdrożu wraz z cerkwią i koszarami, tor wyścigowy na Polu Mokotowskim, pałac Belweder wraz z zabudową w obrębie ulic Bagatela

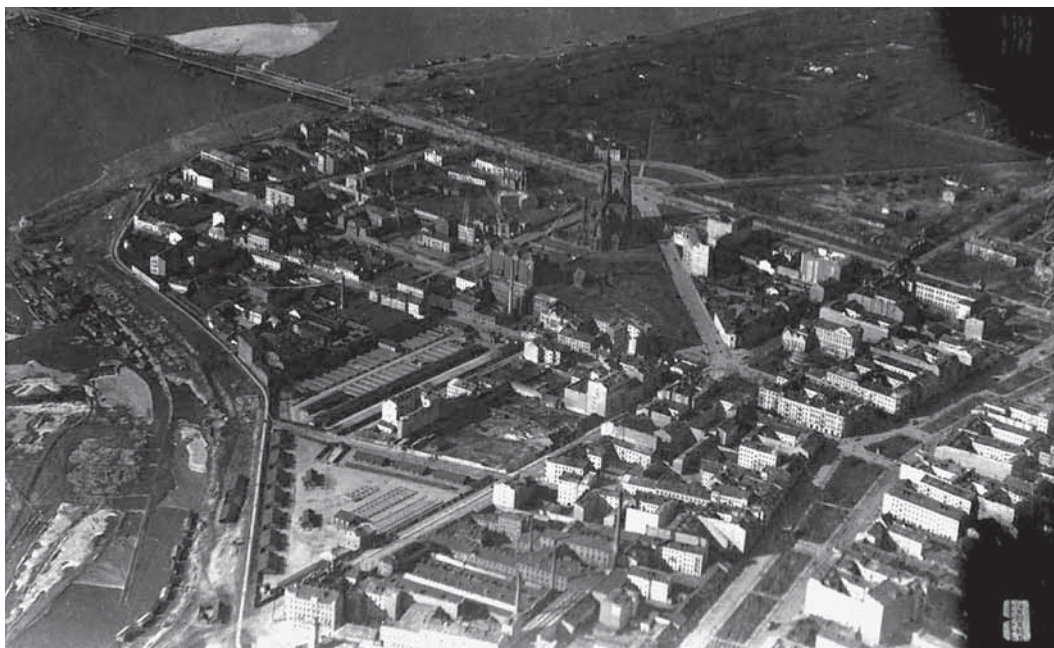
Ilustracja 5-19. Drewniany budynek mieszkalno-magazynowy u zbiegu ulic Małej i Konopackiej. Stan w 1946 roku. Fot. M. Kranz. Wg Zb. ZAP WAPW, *Fototeka*, Warszawa 1922–2020, sygn. robocza 000929

Ilustracja 5-20. Fragment narożnika budynku u zbiegu ulic Małej i Konopackiej. Stan w 1946 roku. Fot. M. Kranz. Wg Zb. ZAP WAPW, *Fototeka*, Warszawa 1922–2020, sygn. robocza 001233

Ilustracja 5-21. Kamienica przy ulicy Oboźnej 11 — widok od ulicy Kopernika. Stan około 1950 roku. Fot. K. Pęcherski. Wg Zb. ZAP WAPW, *Fototeka*, Warszawa 1922–2020, brak sygnatury

Ilustracja 5-22. Stara Praga widziana z lotu ptaka z zabudową ulic Targowej i Jagiellońskiej na pierwszym planie. Stan około 1924 roku. Fot. nieustalony. Wg Zb. ZAP WAPW, *Fototeka*, Warszawa 1922–2020, brak sygnatury

Ilustracja 5-23. Widok z lotu ptaka na zabudowania dawnego rosyjskiego szpitala wojskowego i zespołu Politechniki Warszawskiej z kwartałami wzdłuż ulic Koszykowej, Pięknej i Polnej (obecnie Noakowskiego) w tle. Stan około 1923 roku. Fot. nieustalony. Wg Zb. ZAP WAPW, *Fototeka*, Warszawa 1922–2020, brak sygnatury

Ilustracja 5-24. Pałac Belweder widziany z lotu ptaka z zabudową ulic Bagatela i Flory w tle. Stan około 1926 roku. Fot. nieustalony. Wg Zb. ZAP WAPW, *Fototeka*, Warszawa 1922–2020, brak sygnatury

i Flory, plac Unii Lubelskiej, a także Pałac na Wyspie. Dokładniejsza analiza wspomnianych fotografii lotniczych pozwala przybliżyć m.in. gabaryty oraz podstawowe cechy architektoniczne niezachowanej po 1939 roku zabudowy niektórych fragmentów miasta⁶⁵. Na wybranych fotografiach udokumentowano ponadto znaczące w owym czasie inwestycje i wydarzenia, jak np. rozbiórka wielkiego soboru na placu Saskim, czy budowa linii średnicowej pomiędzy śródmieściem i Pragę.

PODSUMOWANIE

Dokumentacja fotograficzna współtworząca zasoby archiwalne Zakładu Architektury Polskiej w początkowym zamyśle stanowić miała uzupełnienie pomiarów i badań obejmujących liczne zabytki architektury i budownictwa w obrębie zarówno historycznych, jak też współczesnych granic Rzeczypospolitej. We wczesnym okresie istnienia interesującej nas jednostki fotografie wykonywali głównie jej pracownicy oraz współpracownicy, natomiast tematykę stanowiły przede wszystkim obiekty o szczególnym znaczeniu w kontekście polskiej historii, kultury, a także architektury i budownictwa. Z biegiem lat zbiory

⁶⁵ Np. zabudowa w obrębie ulic: Bagatela, Czackiego, Flory, Jagiellońskiej, Jasnej, Kłopotowskiego, Królewskiej, Mazowieckiej, Moniuszki, Niecałej, Noakowskiego, Nowogrodzkiej, Nowy Świat, Oboźnej, Okrzei, Sienkiewicza, Pięknej, Polnej, Sosnowej, Targowej, Wareckiej, Wspólnej i Żurawiej.

Ilustracja 5-25.

Drewniany budynek mieszkalno-magazynowy u zbiegu ulic Targowej i Ząbkowskiej. Stan około 1909 roku. Fot. nieustalony. Wg Zb. ZAP WAPW, *Fototeka*, Warszawa 1922–2020, sygn. robocza 000892

Ilustracja 5-26.

Wschodnia pierzeja ulicy Fredry (Pałac Brühla/Ministerstwo Spraw Zagranicznych) z fragmentem kamienicy u zbiegu ulic Wierzbowej i Trębackiej w tle. Stan w 1939 roku. Fot. H. Poddębski. Wg Zb. ZAP WAPW, *Fototeka*, Warszawa 1922–2020, sygn. robocza 001458

Ilustracja 5-27. Ulica Koszykowa w okolicy skrzyżowania z ulicą Lwowską, widok w kierunku zachodnim. Stan w 1950 roku. Fot. Cz.W. Krassowski. Wg Zb. ZAP WAPW, *Fototeka*, Warszawa 1922–2020 sygn. 3008

fotograficzne Zakładu Architektury Polskiej znacząco się jednak powiększyły, obejmując kolekcje zakupione lub przejęte od innych instytucji, jak również osób prywatnych. Towarzystwo temu poszerzenie zasięgu tematycznego z uwzględnieniem nie tylko najwybitniejszych obiektów, ale również wielu pozostałych, które na przestrzeni stuleci w znaczący sposób kształtowały wizerunek polskich miast, wsi i szeroko rozumianego krajobrazu. Po stu latach swego istnienia, Zakład Architektury Polskiej poszczycić się może godną uznania kolekcją około 35 000 fotografii dokumentujących większość najbardziej wartościowych dworów, kamienic, klasztorów, kościołów, pałaców, pomników, zamków i wielu innych cennych obiektów na ziemiach Rzeczypospolitej. Większość wspomnianych materiałów nadal pozostaje jednak w opracowaniu, a co za tym idzie nie wszystkie uporządkowano dotychczas w ramach skatalogowanych zespołów.

Istotny fragment zbiorów fotograficznych Zakładu Architektury Polskiej obejmuje Warszawę, uchodzącą nie tylko za obszar niejako macierzysty dla ZAP, ale również ośrodek istotny w szeroko rozumianym finansowaniu procesu dokumentacji zabytków architektury i budownictwa. Apokaliptyczna skala zniszczeń, jakim Warszawa uległa podczas drugiej wojny światowej, czyni ją również miastem szczególnym pod względem utraty autentycznej substancji budowlanej. Zakres zniszczeń znacząco pogłębiło spalenie w 1944 roku przez oddziały niemieckie archiwów miejskich, skutkujące zniszczeniem zgromadzonych w ich zasobach projektów architektonicznych, a w konsekwencji stopniowym zatarciem świadomości na temat dawnego wyglądu wielu ulic i placów miasta

niedostatecznie udokumentowanych przed 1939 rokiem. Szczęśliwie zabudowa współtworząca warszawskie place i ulice w okresie poprzedzającym wybuch drugiej wojny światowej stanowiła przedmiot dokumentacji fotograficznej przechowywanej współcześnie w archiwach instytucji, m.in. takich jak APW, NAC, MPW, PAP czy AFFOK. Wspomniane zasoby stanowią podstawowe źródło wiedzy na temat niezachowanych do dziś budynków warszawskich. Jak się jednak okazuje, pomimo tak obszernych zbiorów, dawna zabudowa wielu ulic i placów Warszawy wciąż pozostaje nie w pełni rozpoznana. Pogłębienie bieżącego stanu wiedzy na temat gabarytu, architektury i wystroju budynków istniejących dawniej w obrębie wspomnianych ulic i placów umożliwić może m.in. analiza mniej znanych kolekcji archiwalnych, takich jak interesujące nas zbiory fotograficzne Zakładu Architektury Polskiej (il. 5-25, 5-26, 5-27). Zgromadzone tam materiały pozwalają na przybliżone a niekiedy dokładniejsze rozpoznanie nieistniejącej już zabudowy na obszarze Starego Miasta, placów Bankowego, Teatralnego i Trzech Krzyży, jak również w obrębie ulic, takich jak: Długa, Konopacka, Koszykowa, Mała, Nowy Świat, Leszno, Krakowskie Przedmieście, Moniuszki, Solec, Św. Barbary, Targowa, Wspólna, Wilcza, czy Ząbkowska. Szczególną wartość w kontekście dawnej zabudowy Warszawy przedstawiają natomiast przechowywane w Zakładzie Architektury Polskiej fotografie lotnicze wykonane w pierwszej połowie lat 20. XX wieku. Pozwalają one bowiem rozpoznać gabaryty i stan zabudowy wielu fragmentów miasta już po zakończeniu drugiej wojny światowej, ale jeszcze przed realizacją licznych ważnych inwestycji z lat 30. XX wieku.

Omówione na łamach niniejszego tekstu zbiory fotograficzne zgromadzone w ramach Zakładu Architektury Polskiej niewątpliwie stanowią wartościowe źródło wiedzy na temat dawnej zabudowy Warszawy. Pamiętać jednak należy, że znaczna część wspomnianych zasobów wciąż pozostaje w opracowaniu, a co za tym idzie, mogą one obejmować dalsze, nierozpoznane dotychczas ujęcia dokumentujące dawną zabudowę Warszawy.

SŁOWA KLUCZOWE — KEY WORDS

Słowa kluczowe: Zakład Architektury Polskiej, ZAP, Warszawa, Polska, ikonografia, dokumentacja, fotografie, archiwalia, budownictwo, zabudowa, architektura

Key words: Department of Polish Architecture (ZAP), Warsaw, Poland, iconography, documentation, photographs, archival materials, building construction, building tissue, architecture

STRESZCZENIE

Działania wojenne w latach 1939–1945 zakończyły się dla Warszawy tragicznym bilansem obejmującym nie tylko dramatyczne straty ludzkie, ale również zniszczenie około 84% zabudowy. Zburzeniu lub poważnym uszkodzeniom uległa jednak nie tylko substancja budowlana miasta, ale również podstawowa ikonografia na jej temat — projekty architektoniczne spalone w 1944 roku wraz z archiwum miejskim. Wiązało się to ze stopniowym zanikiem świadomości na temat kształtu architektonicznego dawnej zabudowy wielu ulic i placów warszawskich. Rozpoznanie zniszczonych po 1939 roku obiektów co prawda w części umożliwiają bogate zbiory fotograficzne przechowywane w zbiorach

instytucji, jak np.: Archiwum Państwowe w Warszawie, Narodowe Archiwum Cyfrowe, Muzeum Powstania Warszawskiego czy Polska Agencja Prasowa. Wiele warszawskich ulic i placów nie doznało się jednak ujęcia w ramach fotografii zgromadzonych we wspomnianych zasobach. Nadzieje na przybliżenie lub dokładniejsze rozpoznanie gabarytu, architektury i wystroju zabudowy wspomnianych ulic i placów stanowią mniej znane i często nie w pełni uporządkowane jeszcze zespoły, takie jak m.in. zbiory fotograficzne Zakładu Architektury Polskiej na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej. Mowa o kolekcji ponad 35000 fotografii, z których znaczna część obejmuje Warszawę i okolice. W ramach zbiorów zgromadzono materiały dokumentujące zarówno warszawskie obiekty najwyższej rangi, jak też budynki drugorzędne, szersze ujęcia ulic i placów, a także panoramy i fotografie z lotu ptaka. Część obiektów udokumentowano jedynie w zarysie, natomiast inne stosunkowo szczegółowo, uwzględniając detale fasad, wnętrza, a nawet stolarkę drzwiową i okienną. Omawiana kolekcja charakteryzuje się zróżnicowaniem zarówno pod względem tematyki, jak też autorów, wśród których odnajdziemy pracowników i współpracowników ZAP, ale również osoby zupełnie niezwiązane z tą instytucją, w tym uznanych warszawskich fotografów. Trzon zbiorów obejmuje fotografie pochodzące z lat 1918–1939, jednakże zauważalną ich część stanowią również ujęcia wykonane krótko po zakończeniu drugiej wojny światowej oraz w kolejnych dekadach. Omawiane materiały pozwalają przybliżyć gabaryty, a w niektórych przypadkach również bardziej szczegółowe rozwiązania architektoniczne budynków w obrębie ulic i placów nie ujętych w innych, szerzej znanych i ogólnodostępnych zbiorach. Wspomniany aspekt czyni zbiory fotograficzne ZAP cennym źródłem uzupełniającej wiedzy na temat formy i wystroju wybranych budynków warszawskich utraconych po 1939 roku.

SUMMARY

THE PHOTOGRAPHIC COLLECTIONS OF THE DEPARTMENT OF POLISH ARCHITECTURE: A SUPPLEMENTAL SOURCE OF KNOWLEDGE ON THE FORMS AND DÉCOR OF SELECTED WARSAW BUILDING LOST IN THE WAKE OF 1939

Military action over the years 1939–1945 ended in a tragic balance for Warsaw. This balance embodied not only a dramatic loss in life, but also the destruction of approximately 84% of the city's building tissue. It was not only the building tissue of the city that was demolished or significantly damaged. The primary iconography encompassing the city—the architectural designs—were burned in 1944 together with the municipal archives. This is linked with a gradual fading of awareness of the architectural form of Warsaw's old buildings as well as of many streets and squares. It is certainly true that the identification of structures destroyed after 1939 was made possible, albeit only partially, thanks to large photographic collections preserved thanks to institutions such as the State Archives in Warsaw, the National Digital Archives, the Warsaw Rising Museum, and the Polish Press Agency. However, many Warsaw streets and squares were never captured on the photographs accumulated in those collections. Hope for an approximation or even a more precise assessment of the dimensions, architecture, and décor of the buildings on such streets and squares may be found in the less well known and often not yet fully ordered collections, such as the photographic collections of the Department of Polish Architecture (ZAP) of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology. The Department has a collection holding over 35,000 photographs, of which most encompass Warsaw and its vicinity. The materials accumulated in the collection document both the highest grade structures of Warsaw and second-rate buildings, wide-angle views of streets and squares as well as vistas and bird-eye-views. Some structures were documented only generally, but others in greater detail, including details of the façades, interiors, or window and door woodwork. The collection is characterized by its variety. This is true in terms of its subject matter as well as authors, who include the staff and associates of the ZAP as well as people in no way connected with the institution, including acclaimed

Warsaw photographers. The core of the collection consists of photographs from the years 1918–1939. However, a noticeable quantity is made up of pictures taken soon after the conclusion of World War II and in successive decades. The discussed materials make it possible to roughly approximate the dimensions and in some cases even more detailed architectural solutions of buildings on streets and squares not covered by other, better-known and accessible collections. This aspect makes the photographic collections of the ZAP a valuable source supplementing knowledge on the form and décor of selected Warsaw buildings lost after 1939.

BIBLIOGRAFIA

- [1] *Akta Urzędu m. st. Warszawy: korespondencja, zlecenia, protokoły, podania, pozwolenia, notatki, szkice, spisy, zestawienia, plany, sprawozdania, fotografie*, Warszawa 1945–1975, zb. Archiwum Urzędu m. st. Warszawy.
- [2] *Album nieznanego żołnierza niemieckiego „Erinnerunger”*, Warszawa 1939–1944, zb. MPW.
- [3] *Album fotografii Warszawy w okresie wojny 1939 r. i okupacji 1939–44, ofiarowany przez obywatela NRD w 1972 r., Hermana Nickel z Schönebeck*, Zbiór Albumów XIX–XX w., Warszawa 1939–1944, zb. APW, nr zespołu 1624, sygn. 30.
- [4] *Architektura Warszawy*, kolekcja fotografii, Warszawa 1945–2000, zb. PAP.
- [5] *Archiwum fot. Warszawy Aleksandra Leszczyńskiego*, Warszawa 1945–1955, zb. APW, nr zespołu 1764.
- [6] *Archiwum Fotograficzne Grażyny Rutowskiej (1947–1997)*, zb. NAC, nr zespołu 40.
- [7] *Archiwum Fotograficzne Lecha Zielaskowskiego (1954–2000)*, zb. NAC, nr zespołu 53.
- [8] *Archiwum Fotograficzne Stanisława Doktorowicz-Hrebnińskiego (1945–1950)*, zb. NAC, nr zespołu 69.
- [9] *Archiwum Fotograficzne Wacława Źdźarskiego (1944–1946)*, zb. NAC, nr zespołu 13.
- [10] *Archiwum Fotograficzne Zbyszka Siemaszki (1950–1970)*, zb. NAC, nr zespołu 51.
- [11] *Archiwum fotografii Eugeniusza Hannemanna*, Warszawa 1957–1971, zb. PAP.
- [12] *Archiwum fotografii Karola Szczecińskiego*, Warszawa 1945–1948, zb. PAP.
- [13] *Archiwum fotografii Longina Wawrynkiewicza*, Warszawa 1969–1995, zb. PAP.
- [14] *Archiwum fotografii Mariana Leśniewskiego*, Warszawa 1890–1951, zb. PAP.
- [15] *Archiwum fotografii Mikołaja Sprudina*, Warszawa 1946–1947, zb. PAP.
- [16] *Archiwum fotografii Stanisława Dąbrowieckiego*, Warszawa 1946–1979, zb. PAP.
- [17] *Archiwum fotografii Wiesława Prażucha*, Warszawa 1951–1969, zb. PAP.
- [18] *Archiwum fotografii Zdzisława Wdowińskiego*, Warszawa 1945–1975, zb. PAP.
- [19] *Archiwum fotografika Jerzego Tomaszewskiego*, Warszawa 1944, zb. APW, nr zespołu 1618.
- [20] *Archiwum fotografika Tadeusza Bonclera*, Warszawa 1944, zb. APW, nr zespołu 1617.
- [21] *Archiwum Joachima Joachimczyka*, Warszawa 1944, zb. APW, nr zespołu 1641.
- [22] *Archiwum polskiej urbanistyki (przy Zakładzie Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej)*, „Sztuki Piękne”, 1934, nr 4, s. 157.
- [23] Barański Marek, Sołtan Jerzy, *Warszawa — ostatnie spojrzenie: niemieckie fotografie lotnicze sprzed sierpnia 1944*, Warszawa 2004.

- [24] Bielski Rafał, Jastrzębski Jakub, *Utracone miasto. Warszawa wczoraj i dziś*, wyd. 1, Warszawa 2016.
- [25] *Biuro Odbudowy Stolicy: zarządzenia, sprawozdania, protokoły, szkice, opinie, programy, plany, referaty, wnioski, budżet, schematy, programy, preliminarze, spisy, zestawienia*, Warszawa 1945–1951, zb. APW, nr zespołu 25.
- [26] Brykowska Maria, Rozbicka Małgorzata, Wrona Stefan, *Rysunki do „Dziejów budownictwa w Polsce” według Oskara Sosnowskiego w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej*, Warszawa 2000.
- [27] de Latour Marzanna, *Drugie życie starych widokówek*, Warszawa 2015.
- [28] *German Flown Aerial Photography 1939–1945* [Niemieckie Fotografie Lotnicze 1939–1945], Records of the Defense Intelligence Agency 1920–2006, zb. NACP, nr zespołu 373.
- [29] Derejczyk Ewa, *Archiwalia Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie*, Warszawa 2005.
- [30] Getter Marek, *Straty ludzkie i materialne w powstaniu warszawskim*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej”, 2004, nr 8–9, s. 62–74.
- [31] Grupińska Anna, Burska Bogna (red.), *Żydzi Warszawy 1861–1943*, Warszawa 2003.
- [32] *Katalog wystawy „Kto to jeszcze pamięta?”, poświęconej pamięci artysty fotografa Walerii Krzyżanowskiej, członka rzeczywistego Związku Artystów Fotografików*, Muzeum Woli, Warszawa 2005.
- [33] *Katalog pomiarów zabytków architektury i budownictwa, (Katalog pomiarów w zb. ZAP PW: oprac. M. Noskowska, J. Putkowska)*, M. Charytańska (red.), Warszawa 1967.
- [34] Kilanowski Piotr, *Dokumenty Biura Odbudowy Stolicy jako podstawowe źródło wiedzy na temat architektury, konstrukcji i wyposażenia nie zachowanych kamienic warszawskich projektu Henryka Stifelmana i Stanisława Weissa oraz Wacława Heppena i Józefa Napoleona Czerwińskiego*, „Ochrona Zabytków”, 2015, nr 1, s. 195–211.
- [35] *Kolekcja F. Krabickiej*, zb. AFFOK, nr kolekcji OK_0968.
- [36] *Kolekcja fotografii Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie*, zb. AFFOK, sygn kolekcji IS_2010.
- [37] *Kolekcja fotografii — Powojenne inwestycje komunikacyjne*, Warszawa 1948, zb. PAP.
- [38] *Kolekcja Ireny Jarosińskiej*, zb. AFFOK, nr kolekcji OK_0500.
- [39] *Kolekcja Jarosława Tarania*, zb. AFFOK, sygn. kolekcji TARAN.
- [40] *Kolekcja Macieja Jasiołki*, zb. AFFOK, nr kolekcji OK_1052.
- [41] *Kolekcja niemieckich fotografii lotniczych Warszawy wykonanych w dn. 29.09.1939 r.*, zb. Roberta Marcinkowskiego, rbl@interia.pl
- [42] *Kolekcja Romana Trojanowicza*, zb. AFFOK, nr kolekcji OK_1055.
- [43] *Kolekcja Wojciecha Druszcza*, zb. AFFOK, nr kolekcji OK_0892.
- [44] *Kolekcja zdjęć Andrzeja Bargielowskiego*, Warszawa 1944, zb. MPW.
- [45] *Kolekcja zdjęć Czesława Gerwela*, Warszawa 1944–1945, zb. MPW.
- [46] *Kolekcja zdjęć Edwarda Dziewońskiego*, Warszawa 1945–1949, zb. MPW.
- [47] *Kolekcja zdjęć Eugeniusza Hannemanna*, Warszawa 1944–1955, zb. MPW.
- [48] *Kolekcja zdjęć Eugeniusza Lokajskiego*, Warszawa 1944, zb. MPW.
- [49] *Kolekcja zdjęć Joachima Joachimczyka*, Warszawa 1944, zb. MPW.

- [50] *Kolekcja zdjęć Józefa Jerzego Karpińskiego*, Warszawa 1944–1947, zb. MPW.
- [51] *Kolekcja zdjęć Juliusza Bogdana Deczkowskiego*, Warszawa 1945–1975, zb. MPW.
- [52] *Kolekcja zdjęć Karola Pęcherskiego*, Warszawa 1947–1949, zb. MPW.
- [53] *Kolekcja zdjęć Mariana Grabskiego*, Warszawa 1944, zb. MPW.
- [54] *Kolekcja zdjęć Olgierda Budrewicza*, Warszawa 1939–1948, zb. MPW.
- [55] *Kolekcja zdjęć Stefana Bałuka*, Warszawa 1944, zb. MPW.
- [56] *Kolekcja zdjęć Stefana Rassalskiego*, Warszawa 1944–1945, zb. MPW.
- [57] *Kolekcja zdjęć Wacława Lotha*, Warszawa 1944, zb. MPW.
- [58] *Kolekcja zdjęć Wiesława Chrzanowskiego*, Warszawa 1944–1945, zb. MPW.
- [59] *Kolekcja zdjęć Witolda Edwarda Konecznego*, Warszawa 1934–1939, zb. MPW.
- [60] *Kolekcja zdjęć Władysława Martyki*, Warszawa 1940–1944, zb. MPW.
- [61] *Kolekcja zdjęć Zbigniewa Grochowskiego*, Warszawa 1939–1945, zb. MPW.
- [62] *Kolekcja zdjęć Zygmunta Sowińskiego*, Warszawa 1944–1947, zb. MPW.
- [63] *Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny — Archiwum Ilustracji (1910–1939)*, zb. NAC, nr zespołu 1.
- [64] Konopka Marek, *Prof. dr hab. inż. arch. Wojciech Kalinowski*, „Ochrona Zabytków”, 1992, nr 1–2, s. 3–6.
- [65] Kriegseisen Anna, Jerzy Raczyński — *historyk i konserwator architektury*, „Folia Historiae Artium”, Seria Nowa, t. I, 1995, s. 113–125.
- [66] Kunkel Robert, *Albumy inwentaryzacji wsi Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej. Dzieje i zawartość zbioru*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1981, z. 3–4, s. 277–292.
- [67] Kunkel Robert, *Archiwa Pamięci: dokumentacja Starego Miasta w Warszawie w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej*, [w:] „Kolorystyka zabytkowych elewacji od średniowiecza do współczesności : historia i konserwacja”, materiały międzynarodowej konferencji z okazji 30-lecia wpisania Starego Miasta w Warszawie na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, Warszawa 22–24 września 2010/Guttmejer Karol (red.), Warszawa 2010, s. 427–436.
- [68] Kunkel Robert, *Materiały do architektury Małopolski w zbiorach naukowych Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej — Sekcja Budownictwa Ludowego*, „Teki Konserwatorskie”, III, Kraków 1996, s. 229–251.
- [69] Lewicki Jakub, *Inwentaryzacja zabytków w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, „Ochrona Zabytków”, 1999, nr 4, s. 375–390.
- [70] Liczbiński Andrzej, Ufnalewski Bohdan, *Katalog planów miast polskich w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej*, Warszawa 1962.
- [71] Majewski Jerzy S., *Warszawa nieodbudowana. Żydowski Muranów i okolice* [The never-reconstructed Warsaw: The Jewish „Northern District” of Warsaw], Warszawa 2012.
- [72] Majewski Marcin (oprac.), *Okaleczone miasto — Warszawa '39. Wojenne zniszczenia obiektów stolicy w fotografiach Antoniego Snawadzkiego*, Warszawa 2009.
- [73] Neff Monika, *Przedwojenne pomiary grażd huculskich wykonane w Zakładzie Architektury Polskiej wzorem dla schroniska górskiego na Kostrzycy*, „Studia do dziejów architektury i urbanistyki w Polsce”, Tom 1, *Kresy Dawnej Rzeczypospolitej*, R. Kunkel (red.), Warszawa 2018, s. 95–125.

- [74] *Niepodległa Warszawa w obiektywie Zdzisława Marcinkowskiego*, Warszawa 2018.
- [75] Pela Włodzimierz, *Inwentaryzacja architektoniczna zabytkowych kamienic oraz fotografia dokumentalna z lat 1906–1943 jako źródła odbudowy Starego i Nowego Miasta w Warszawie*, „Almanach Muzealny”, 2003, nr 4, s. 131–152.
- [76] *Powojenne budownictwo w Warszawie*, Warszawa 1947, zb. PAP.
- [77] Rozbicka Małgorzata, *Dwory w Albumach Inwentaryzacji Wsi Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (1921–1939)*, Warszawa 2015.
- [78] Rozbicka Małgorzata, *Małe formy architektury sakralnej na wschodnich kresach Rzeczypospolitej w badaniach, studiach i projektach (1909–1939). Na marginesie Programu Inwentaryzacji Wsi Zakładu Architektury Polskiej WAPW*, „Studia do dziejów architektury i urbanistyki w Polsce. Tom 1: Kresy Dawnej Rzeczypospolitej”, R. Kunkel (red.), Warszawa 2018, s. 9–41.
- [79] Rozbicka Małgorzata, *Oskar Sosnowski — naukowiec architekt*, [w:] *Architekt Oskar Sosnowski (1880–1939), profesor Politechniki Warszawskiej. Twórczość i dzieła*, M. Brykowska (red.), Warszawa 2004, s. 65–70.
- [80] *Socjalistyczna Agencja Prasowa (1945–1949)*, zb. NAC, nr zespołu 3.
- [81] Sołtys Maria, Jaszczyński Krzysztof (red.), *Barwy ruin. Warszawa i Polska w odbudowie na zdjęciach Henry’ego N. Cobba*, Warszawa 2012.
- [82] *The footage archive of Henry Griffin*, Associated Press Archives Collections, New York 1933–1978.
- [83] Tomaszewski Andrzej, *Prehistoria i historia odbudowy Starego Miasta w Warszawie — legenda i rzeczywistość*, [w:] *Zniszczone ale nie utracone*, M. Konopka (red.), Warszawa 2006, s. 31–44.
- [84] *Ulice Warszawy cz. 1*, Zbiór Albumów XIX–XX w., Warszawa 1945–1950, zb. APW, nr zespołu 1624, sygn. 54.
- [85] *Ulice Warszawy cz. 2*, Zbiór Albumów XIX–XX w., Warszawa 1945–1950, zb. APW, nr zespołu 1624, sygn. 55.
- [86] *Varsava — fotograficeskije snimki*, Zbiór Albumów XIX–XX w., Warszawa 1900–1914, zb. APW, nr zespołu 1624, sygn. 2.
- [87] Walczak Marek, *Michał Walicki (1904–1966)*, „Rocznik Historii Sztuki”, 2011, nr 36, s. 127–136.
- [88] *Warszawa 1914*, Zbiór Albumów XIX–XX w., Warszawa 1914, zb. APW, nr zespołu 1624, sygn. 7.
- [89] *Warszawa, fotoplan 1926 — 1:2500*, Kolekcja Materiałów Teledetekcyjnych, Warszawa 1926, zb. APW, nr zespołu 2078/IV, sygn. 1.
- [90] *Warszawa, fotoplan 1935 — 1:2500*, Kolekcja Materiałów Teledetekcyjnych, Warszawa 1935, zb. APW, nr zespołu 2078/IV, sygn. 2.
- [91] *Warszawa, fotoplan 1945 — 1:2500*, Kolekcja Materiałów Teledetekcyjnych, Warszawa 1945, zb. APW, nr zespołu 2078/IV, sygn. 3.
- [92] *Warszawa i okolice*, Zbiór Albumów XIX–XX w., Warszawa 1918–1939, zb. APW, nr zespołu 1624, sygn. 25.
- [93] *Warszawa w obiektywie nieznanego Niemca w latach okupacji*, Warszawa 1939–1944, zb. APW, nr zespołu 1629.
- [94] *Warszawa zniszczona, Warszawa odbudowana*, nieznana kolekcja ze zbiorów Archiwum urzędu m. st. Warszawy, Warszawa 2010.

- [95] *Widoki Warszawy (album pocztówek Winiarskiego)*, Zbiór Albumów XIX–XX w., Warszawa 1900–1914, zb. APW, nr zespołu 1624, sygn. 27.
- [96] *Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Warszawie*, Warszawa 1918–1950, zb. APW, nr zespołu 3381.
- [97] *Wydawnictwo Prasowe Kraków–Warszawa [Zeitungsverlag Krakau–Warschau] (1939–1945)*, zb. NAC, nr zespołu 2.
- [98] Zachwatowicz Jan, Oskar Sosnowski, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1946, z. 1–2, s. 6–11.
- [99] Zachwatowicz Jan, Puciata Olgierd, *Pomiary zabytków architektury murowanej w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej*, „Ochrona Zabytków”, 1952, zeszyt specjalny, s. 4–36.
- [100] *Zbiory fotografii i rysunków pomiarowych Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk*, Warszawa 1915–1978.
- [101] *Zbiory Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej, Fototeka*, Warszawa 1920–2020.
- [102] *Zbiór fotografii Andrzeja Zborskiego*, Warszawa 1958–1988, zb. MW.
- [103] *Zbiór fotografii Landeskundlichen Kommission*, Warszawa 1915–1918, zb. MW.
- [104] *Zbiór fotografii warszawskich Hanny Szwankowskiej*, Warszawa 1938–1960, zb. APW, nr zespołu 2109.
- [105] *Zbiór fotografii warszawskich Tadeusza Falkowskiego*, Warszawa 1939–1943, zb. APW, nr zespołu 2290.
- [106] *Zbiór fotografii warszawskich Wiesława Osicy*, Warszawa 1930–1993, zb. APW, nr zespołu 2896.
- [107] *Zbiór fotografii z II wojny światowej*, Warszawa 1939–1945, zb. APW, nr zespołu 1620.
- [108] *Zbiór Marcinkowskiego*, Warszawa 1904–1939, zb. APW, nr zespołu 1630.
- [109] *Zbiór Referatu Gabarytów*, Akta Miasta Warszawy, Warszawa 1935–1942, zb. APW, nr zespołu 3.
- [110] Zborski Andrzej, Markiewicz Tomasz, *Między Bagatelą a Zgodą...*, wyd. 1, Warszawa 2010.
- [111] *Zdjęcia żołnierzy niemieckich*, Warszawa 1939–1944, zb. MPW.
- [112] *Zniszczenia wojenne Warszawy*, kolekcja fotografii, Warszawa 1945–1948, zb. PAP.

Ilustracja 6-1. Widok z lotu ptaka na zabudowania dawnego rosyjskiego szpitala wojskowego i zespołu Politechniki Warszawskiej z kwaterami wzdłuż ulic Koszykowej, Pięknej i Polnej (obecnie Noakowskiego) w tle. Stan około 1923 roku. Fot. nieustalony. Wg Zb. ZAP WAPW, *Fototeka*, Warszawa 1922–2020, brak sygnatury

ALICJA SZMELTER
JUSTYNA ZDUNEK-WIELGOŁASKA
Zakład Architektury Polskiej
Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej

ZARYS PODSTAW METODY BADAŃ NAD URBANISTYKĄ POLSKĄ W ZAKŁADZIE ARCHITEKTURY POLSKIEJ POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ

WSTĘP

Dokonania Sekcji IV — Urbanistycznej, powołanej w 1925 roku przy Zakładzie Architektury Polskiej, były już wielokrotnie przedstawione w ramach publikacji omawiających dorobek wybitnego architekta, badacza, artysty, dydaktyka i świetnego organizatora życia naukowego — pierwszego kierownika Zakładu Architektury Polskiej — profesora Oskara Sosnowskiego¹. Prowadzone w Sekcji Urbanistycznej ZAP badania nad urbanistyką miast polskich zostały przedstawione na tle prowadzonych przez Oskara Sosnowskiego badań własnych historii budowy miast polskich i aspektów urbanistycznych zawartych w jego najwybitniejszych realizacjach i projektach, co prześledziła Teresa Zarębska². Niniejsza praca ma na celu ponowne naświetlenie kilku wybranych aspektów działalności Sekcji Urbanistycznej ZAP — a szczególnie wypracowanej w niej metody badawczej. Metoda ta polega na powiązaniu badań historii budowy miast z badaniem zabytku wraz z jego otoczeniem, co stało się podstawą kontekstualnego traktowania jego ochrony. Podstawowa zasada warszawskiej szkoły projektowania, polegająca na podporządkowaniu się *genius loci* w rozwiązywaniu zadań projektowych, jest oparta o analizę historii i przestrzeni miasta, co zostało zapoczątkowane w Zakładzie Architektury Polskiej i było równolegle rozwijane w Zakładzie Budowy Miast na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej.

Próba krytycznego spojrzenia na metodę badań urbanistyki historycznych miast polskich wymaga przynajmniej wstępnego zasygnalizowania metod analizy przestrzeni miasta historycznego stosowanych przez pierwszych polskich urbanistów, autorów najwcześ-

¹ Oskara Sosnowskiego *świat architektury. Twórczość i dzieła*, pod redakcją Marii Brykowskiej, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2004. Podsumowanie wieloaspektowej działalności Oskara Sosnowskiego.

² Teresa Zarębska, „*Genius loci*” w projektach Oskara Sosnowskiego, [w:] Oskara Sosnowskiego *świat architektury. Twórczość i dzieła*, pod redakcją Marii Brykowskiej, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2004, s. 33–44.; Teresa Zarębska, *Urbanistyczne aspekty twórczości Oskara Sosnowskiego*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, Tom XXXV, z. 3–4, Warszawa 1990, s. 253–271; Teresa Zarębska, *Oskara Sosnowskiego projekt „Miasta-ogrodu Czerniaków”*, [w:] *Hortus Vitae. Księga pamiątkowa dedykowana Andrzejowi Michałowskiemu*, Warszawa 2001, s. 297–317.

niejszych podręczników budowy miast. Wskazanie nowatorskich cech badań prowadzonych w Zakładzie Architektury Polskiej przedstawimy na tle wypracowanej już w końcu XIX wieku metody analizy przestrzeni miasta.

Polemizujemy również z zakorzenionym poglądem dotyczącym wartości pierwszej publikacji planów polskich miast ze zbiorów ZAP — *Plany przeglądowe miast polskich*, zredagowanej przez Adama Kuncewicza³, ocenianej jako wydawnictwo nie w pełni udane, zbyt powierzchowne pod względem zawartości merytorycznej i niedoskonałe jeżeli chodzi o sposób graficznego przedstawienia planów miast. Wskazujemy na wytyczenie w Zakładzie Architektury Polskiej kierunków badań nad urbanistyką polskich miast w relacji do miast zagranicznych.

1. POCZĄTKI ANALIZY PRZESTRZENI MIASTA. METODA BADAWCZA CAMILLO SITTE

Analiza kompozycji miasta historycznego, mająca na celu rozpoznanie najwartościowszych komponentów struktury miasta, stała się niejako obligatoryjna, gdy nurt *stricte* inżynierski w praktyce budowy miast został skonfrontowany z entuzjastycznie przyjętą przez pierwszych urbanistów ideą Camillo Sitte głoszącą, że budowa miast jest sztuką. Zawarte w dziele Sittego, opublikowanym w 1889 roku, pod tytułem *Budowa miast zgodnie z zasadami artystycznymi*⁴, przykłady analizy kompozycji europejskich historycznych zespołów, pochodzące z różnych epok historycznych — od starożytności do doby baroku, z przewagą średniowiecznych miast niemieckich, z jednej strony uwarściwiły pierwszych urbanistów na piękno dawnej struktury, a z drugiej wskazały im nowe elementy warsztatu, które pozwalały na analizę cech morfologicznych struktury miast przeszłości.

Sitte zwrócił uwagę na konieczność badania cech planu miasta, jako najbardziej trwałego komponentu jego struktury. Objął analizą przede wszystkim przestrzenie publiczne — place i ulice, zwracając uwagę na kontrast pomiędzy regularnością struktury i jej swobodnym ukształtowaniem. Punktem wyjścia do badania planu miasta było określenie rysunku sieci ulicznej. Aby ułatwić pod kątem technicznym zadanie, zalecał „podkolorowanie” na planie ulic, co uwidaczniało ich przebieg i ważność — poprzez wizualne wypuklenie rysunku ich linii i szerokości. Analizą objął także pierzeje uliczne, notując w ich rysunku drobne odstępstwa od linii regulacyjnej, które pozwalały odsłaniać przed wzrokiem przechodnia kolejne widoki. Forma placów także była najpierw badana na poziomie ich planu. Sitte traktował przestrzeń miasta jako sekwencję wewnątrz, co było przełomem w pojmowaniu odbioru przestrzeni miasta. Trzeci wymiar struktury miast był jednak pojmowany jako pochodna planu, w którym badano jako determinanty układu, powiązania siatki ulic z placami, oraz sposób rozmieszczenia i sytuowania dominant architektonicznych w stosunku do przebiegu ulic i formy placów.

³ Adam Kuncewicz, *Plany przeglądowe miast polskich*, Warszawa 1929.

⁴ Camillo Sitte, *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*, Wiedeń 1889. O roli teorii i praktyki projektowej Sittego dla rozwoju urbanistyki współczesnej m.in. w: Alicja Szmelter, *Początki urbanistyki współczesnej. Doświadczenia zagraniczne a środowisko warszawskich urbanistów przełomu XIX i XX w.*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2019, s. 57–60.

Wpływ koncepcji Sittego na zapoczątkowanie badań nad miastem przeszłości, które zaczęto traktować jako punkt wyjścia dla planowania rozwoju przestrzennego miast współczesnych, jest udowodniony. Podręczniki budowy miast pochodzące z początku XX wieku, polskie i zagraniczne, zawierają obszerne wstępne rozdziały, w których przedstawione są, za pomocą najbardziej znanych, powtarzających się w kolejnych publikacjach przykładów, charakterystyki kolejnych epok w dziejach budowy miasta w przeszłości. Z czasem, w miarę rozwoju planowania i projektowania urbanistycznego, i w konsekwencji „rozrastania się” rozdziałów zawierających techniczne wskazówki dla projektujących urbanistów, obszerne wstępne rozdziały traktujące o ewolucji struktury miast w przeszłości — zanikają, albo, jak w podręczniku projektowania urbanistycznego autorstwa Tadeusza Tołwińskiego, opublikowanym w 1934 roku, stają się jego odrębnymi tomami⁵. Historia budowy miast przeszłości ostatecznie ewoluuje, stając się odrębną dziedziną badawczą traktowaną przez urbanistów jako propedeutyka projektowania urbanistycznego. Tę ewolucję dziedziny obserwowano w Zakładzie Architektury Polskiej, o czym świadczą publikacje Oskara Sosnowskiego, wkraczające w dziedzinę badań czynników wpływających na formowanie się kształtu miasta.

2. BADANIE MIAST POLSKICH JAKO IMPERATYW

W najwcześniejszych polskich podręcznikach budowy miast, czyli podręcznikach projektowania urbanistycznego, Igancego Drexlera (1916), Romana Felińskiego (1916), Artura Küchnela (1918)⁶, autorzy posłużyli się dla ilustracji treści podręczników przykładami miast polskich i zamieścili plany regulacyjne przygotowane dla polskich miast. Ta charakterystyczna „polonizacja” podręczników jest związana z szerszym zjawiskiem, które zauważył Andrzej K. Olszewski, w odniesieniu do projektów odbudowy wsi i miasteczek, opracowanych w czasie pierwszej wojny światowej. *Prawie wszyscy architekci szukali natchnienia w rodzimym baroku, renesansie, klasycyzmie*, a w okresie międzywojennym *w wielu przejawach życia państwowego starano się podkreślić odrębność narodową*⁷. W projektach odbudowy zniszczonych historycznych centrów miast, jak to miało miejsce w Kaliszu i Kazimierzu Dolnym nad Wisłą, starano się uwypuklić ich rodzimy, swojski charakter. Zwrot ku badaniom nad polskim miastem historycznym, który pojawił się w pracach pierwszych polskich urbanistów, splótł się z wzburzoną falą patriotyzmu, gdy Polska zaczęła mieć realną szansę na odzyskanie niepodległości. Powojenna odbudowa zabytkowych polskich miast, postrzegana jako wyraz moralnego zwycięstwa, mogła się dokonać tylko po dogłębnym zapoznaniu się z ich najbardziej wartościowymi cechami — temu służyło wzmożone gromadzenie planów historycznych, artefaktów, studiowanie miast i ich zabytków *in situ*, co w obliczu strat polskiej kultury poniesionych podczas wojny, stało się pierwszorzędnym zadaniem architektów i urbanistów.

⁵ Tadeusz Tołwiński, *Urbanistyka. Tom I. Budowa miasta w przeszłości*, Warszawa 1934.

⁶ Ignacy Drexler, *Odbudowanie wsi i miast na ziemi naszej*, Lwów 1916; Roman Feliński, *Budowa miast*, Lwów 1914; Artur Küchnel, *Zasady budowy miast i miasteczek*, Lwów 1918.

⁷ Andrzej K. Olszewski, *Architektura Warszawy (1919–1939)*, [w:] Emilia Borecka, Marian Drozdowski (red.), *Warszawa II Rzeczypospolitej, tom I*, Warszawa 1968, s. 292.

Oskar Sosnowski, jak podaje Teresa Zarębska, cytując Michała Walickiego⁸, dążył do „eksponowania rodzimej kultury”, co było jego „wewnętrznym imperatywem”: *Ów nakaz wewnętrzny, był zresztą konsekwencją wysoce emocjonalnego stosunku prof. Sosnowskiego do wszystkiego co polskie*⁹. *Pragnienie wydobywania osiągnięć naszej kultury nie przeradzało się jednak w ksenofobię: profesor propagował potrzebę studiowania kultury ruskiej, żydowskiej i innych, splatających się z polską, i uruchomił w swym zakładzie stosowne badania*¹⁰. Na frontach pierwszej wojny światowej, będąc żołnierzem, Sosnowski wykorzystał ten trudny czas na sporządzenie notatek — szkiców, fotografii i opisów architektury polskiej, starając się uchwycić zabytek na tle szerszego kontekstu¹¹. Swoim uczniom zaszczerpił umiłowanie nawet najskromniejszych zabytków polskiej sztuki budowania i zalecał dbałość o ich pieczołowite rejestrowanie.

Badanie zabytku rodzimej architektury w jego kontekście, zapoczątkowane przez Sosnowskiego jeszcze przed pierwszą wojną światową i kontynuowane w czasie jej trwania, stało się zapewne jedną z podstawowych przesłanek powołania w Zakładzie Architektury Polskiej sekcji urbanistycznej.

3. POWSTANIE SEKCJI IV URBANISTYCZNEJ W ZAKŁADZIE ARCHITEKTURY POLSKIEJ

Powołanie, w 1925 roku, przez Oskara Sosnowskiego, Sekcji Urbanistycznej w Zakładzie Architektury Polskiej, miało zapewne kilka przyczyn. Kontekstualne podejście do zabytku architektury, wyrażone potrzebą jego badania na tle otoczenia, i chęć zrozumienia genezy takiego a nie innego osadzenia zabytku w przestrzeni, wiodło do poszerzenia zakresu badań — do przeniesienia ich na skalę urbanistyczną. Poprzez zbadanie dziejów miasta, jego historii i związanych z nią przekształceniami struktury, docieramy do istoty powstania obiektu, co Oskar Sosnowski doskonale rozumiał. Badanie miast w jak najszerszym kontekście było więc koniecznym warunkiem uzyskania wiedzy o „zawartym” w jego przestrzeni obiekcie zabytkowym. Temu m.in. służyło gromadzenie planów i odrysów planów miast polskich, które w przyszłości miały służyć m.in. do badania otoczenia zabytku.

W Zakładzie Architektury Polskiej zdawano sobie sprawę z rozproszenia polskich zbiorów kartograficznych — a co za tym idzie, z potrzeby stworzenia miejsca, gdzie w przyszłości można byłoby zapoznać się z „bazą danych”, złożoną z oryginałów lub kopii planów polskich miast. Baza ta powstała z *planów miast ofiarowanych Zakładowi, nabywanych okazyjnie, oraz z systematycznie wykonywanych przerysów planów znajdujących się*

⁸ Teresa Zarębska, *Urbanistyczne aspekty twórczości Oskara Sosnowskiego*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, XXXV, 1990, z. 3–4, s. 269.

⁹ Michał Walicki, *Wspomnienie o Oskarze Sosnowskim*, „BHSiK”, R. VIII, 1946, s. 13.

¹⁰ Teresa Zarębska, *Urbanistyczne aspekty twórczości Oskara Sosnowskiego*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, XXXV, 1990, z. 3–4, s. 269.

¹¹ Teresa Zarębska, *Urbanistyczne aspekty twórczości Oskara Sosnowskiego*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, XXXV, 1990, z. 3–4, s. 254.

w różnych zbiorach, archiwach i bibliotekach¹². Założeniem powstania bazy do studiów nad polskimi miastami było: *udostępnianie ich dla szerokiego kręgu urbanistów, w pierwszym zaś rzędzie, historyków i architektów*¹³. Powstanie tej bazy danych miało w przyszłości okazać się zbawienne dla zachowanych na kopiach planów treści ich oryginałów, utraconych w czasie drugiej wojny światowej.

Oskar Sosnowski znał podręcznik Ignacego Drexlera, z którym przyjaźnił się we Lwowie, i gdzie, jak pamiętamy, miał objąć na krótko przed wybuchem wojny stanowisko profesora na Politechnice Lwowskiej, zapewne z rekomendacji Drexlera. Zakładamy więc, że miał także dostęp do prowadzonych przez Drexlera prac przygotowawczych do powstania planu regulacyjnego Wielkiego Lwowa. Już w 1914 roku Drexler opublikował *Techniczny substrat do konkursu na plan rozszerzenia i regulacji m. Lwowa*¹⁴, w którym, za punkt wyjścia do sporządzenia planu, uznał dokładne poznanie struktury miasta dawnego i analizę potrzeb miasta współczesnego. Aby móc harmonijnie połączyć przeszłość z przyszłością Lwowa, Drexler w 1920 roku przedstawił opracowaną przez siebie wizję dziejów Lwowa — od jego najwcześniejszej fazy rozwoju do początku XX wieku. Historia Lwowa została podzielona w opisie założeń planu na wyodrębnione przez autora etapy i zilustrowana historycznymi planami miasta¹⁵. Jest prawdopodobne, że właśnie pod wpływem Drexlera, Sosnowski dostrzegł potencjał badań budowy miast przeszłości, w odniesieniu do badań samych miast, jak i ochrony ich zabytków. Opracowanie Drexlera, według dzisiejszej nomenklatury, „wytycznych” do planu Wielkiego Lwowa, mogło stać się zaczynem rozpoczęcia przez Sosnowskiego prac poświęconych dziejom Warszawy. Praca doktorska Sosnowskiego, obroniona w 1925 roku i opublikowana w 1930 pod tytułem: *Powstanie, układ i cechy charakterystyczne sieci ulicznej na obszarze Wielkiej Warszawy* posiada kilka cech wspólnych z pracami Drexlera. Należą do nich stwierdzenia, że podstawą implikacji powstania miasta jest jego położenie geograficzne, że na kształt miasta wpływ wywiera topografia terenu, a dzieje miasta są podzielone na etapy. Cechy podobieństwa zdradzają także plansze poświęcone rozwojowi sieci ulicznej i sposób ich graficznego przedstawienia. Jest więc prawdopodobne, że na powstanie sekcji urbanistycznej Zakładu Architektury Polskiej pośredni wpływ miała osobista znajomość Oskara Sosnowskiego z Ignacym Drexlerem — wybitnym urbanistą wcześniejszego pokolenia.

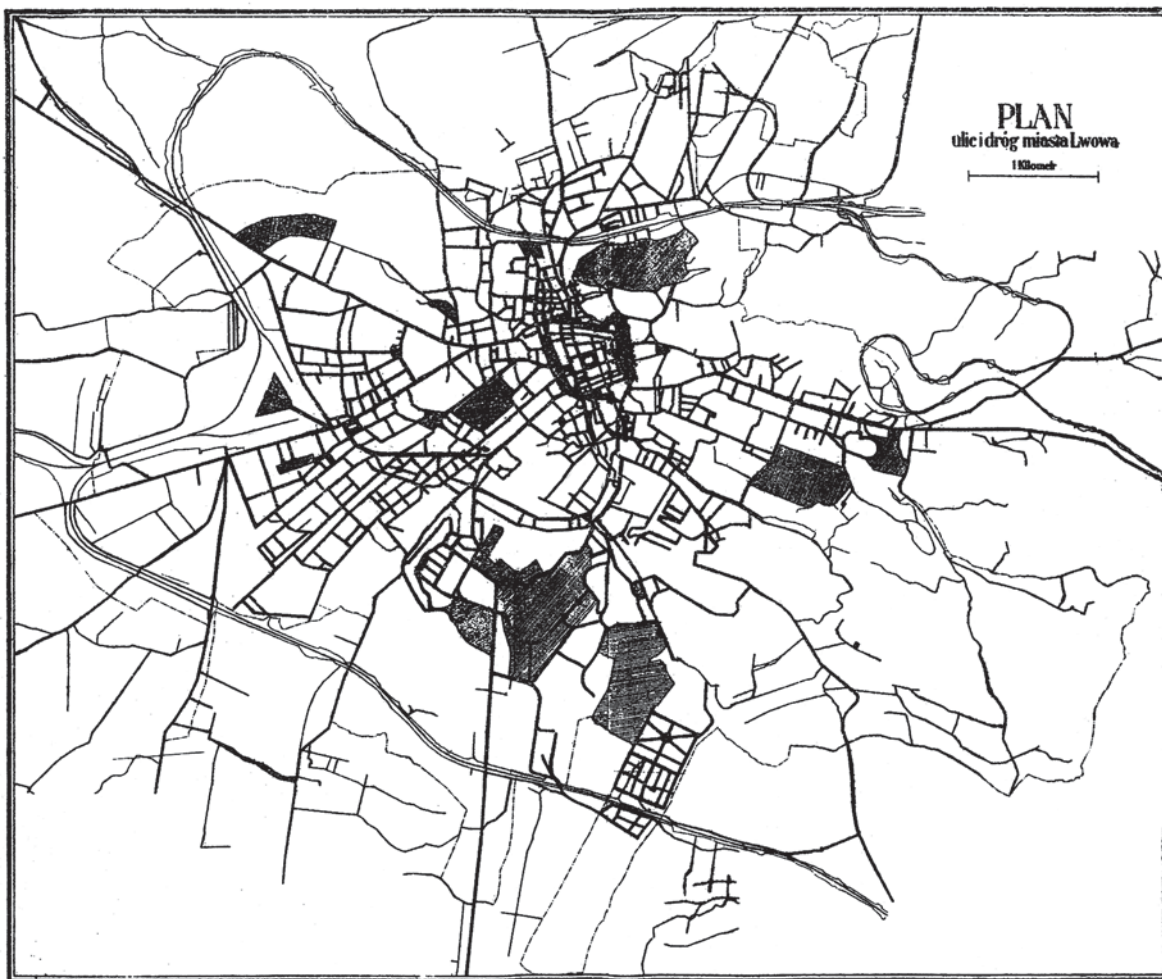
O celach powołania Sekcji Urbanistyki, sam Oskar Sosnowski pisał, w 1930 roku: ... [sekcja] *kładzie podwaliny pod gruntowne studjum organizmów miejskich, gromadząc archiwum planów sporządzonych dawniej lub mierzonych obecnie, uwzględniając wszelkie prace regulacyjne. Przystąpiono również do prac ściśle naukowych, czy to pod-*

¹² Jan Zachwatowicz, przedmowa do: Andrzej Liczbiński i Bohdan Ufnalewski, *Ilustrowany katalog źródeł kartograficznych*, Wojciech Trzebiński (red. serii), zeszyt 6, Zakład Historii Architektury i Urbanistyki Polskiej Akademii Nauk, PWN, s. 5.

¹³ Ibid. Ze wstępu do: Adam Kuncewicz, *Plany przeglądowe miast polskich*, Warszawa 1929.

¹⁴ Ignacy Drexler, Docent Politechniki, *Techniczny substrat do konkursu na plan rozszerzenia i regulacji m. Lwowa (z Tablicą)*, Lwów 1914.

¹⁵ Ignacy Drexler, *Wielki Lwów (Le grand Leopold)*, nakładem gminy miasta Lwowa, Lwów 1920.

Ilustracja 6-2. Ignacy Drexler, Plan ulic i dróg miasta Lwowa, który ilustruje metodę wydobycia rysunku sieci komunikacyjnej poprzez jej oznaczenie czernią. Wg: *Techniczny substrat do konkursu na plan rozszerzenia i regulacji m. Lwowa*, „Czasopismo Techniczne”, 1914, nr 16, Tab. VII

dając analizie porównawczej plany miast lub ich dzielnic z różnych lat, czy też przygotowując opracowania historii rozwoju danego osiedla¹⁶ (il. 6-2).

Pionierskie badania historii i przestrzeni polskich i zagranicznych miast były prowadzone pod kierunkiem profesora Tadeusza Tołwińskiego równolegle w Zakładzie Budowy Miast Wydziału Architektury (zapoczątkowane wcześniej, już około 1919 roku). Czy na powołaniu do istnienia w Zakładzie Architektury Polskiej sekcji urbanistycznej mogła zaważyć chęć rywalizacji z Tołwińskim?¹⁷ Wydaje się to prawdopodobne. Taka rywali-

¹⁶ Za: Teresa Zarębska, *Urbanistyczne aspekty...*, op. cit., s. 260; Oskar Sosnowski, *Katedra Architektury Polskiej*, [w:] *Album Młodej Architektury Politechniki Warszawskiej*, Warszawa 1930, s. 14.

¹⁷ Teza o rywalizacji Oskara Sosnowskiego i Tadeusza Tołwińskiego została wysunięta przez Teresę Zarębską, która zauważyła brak wzajemnego cytowania, i być może, powodujące rywalizację nakładanie się pola badawczego w odniesieniu do polskich miast.

zacja koryfeuszy polskiej kultury byłaby dowodem na szlachetną synergię działań badawczych na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej. To, że brak wzmianek w pracach obu wybitnych badaczy o ich wzajemnych dokonaniach, o działalności prowadzonej w ich jednostkach, mieszczących się pod wspólnym dachem WAPW, i brak wzajemnego komentowania autorskich prac naukowych, dotyczących wspólnego pola badań, zdaje się sugerować niechęć do współpracy. W wydawnictwie Zakładu Architektury Polskiej, Stanisław Herbst wymienia w przeglądzie literatury dotyczącej Warszawy, w dziale II „Urbanistyka i Topografia”, książkę-podręcznik, autorstwa Tadeusza Tołwińskiego *Urbanistyka. T. I. Budowa miasta w przeszłości*. Została ona opatrzona bardzo zwięzłym komentarzem: *Ogólna charakterystyka planu m. Starej Warszawy oraz Warszawy końca XVIII w.* Książka o urbanistyce Warszawy autorstwa Oskara Sosnowskiego była natomiast rekomendowana, jako *Pierwsza i dotąd jedyna obszerniejsza praca badawcza z dziedziny urbanistyki stolicy*¹⁸.

O współpracy zespołu profesora Tołwińskiego z zespołem Oskara Sosnowskiego możemy jednak wnioskować, zapoznając się z zamieszczonym w wydawnictwie Zakładu Architektury Polskiej „Planie rozmieszczenia zabytków Warszawy”, sporządzonym w ZAP na kanwie planszy ukazującej zabytki Warszawy na tle sieci ulic i placów, sporządzonej do wykonanego w 1916 roku, pod kierunkiem Tadeusza Tołwińskiego, „Szkicu planu regulacyjnego M.St. Warszawy”¹⁹.

„Plan rozmieszczenia zabytków Warszawy”, wykonano, aby ułatwić orientowanie się w usytuowaniu obiektów zabytkowych Warszawy zinwentaryzowanych przez Zakład Architektury Polskiej. Naniesiono na plan także zabytki wymienione w spisach zinwentaryzowanych budynków zabytkowych, których plany znajdowały się w Oddziale Sztuki Komisariatu Rządu lub w Zarządzie Gmachów i Placów Państwowych Komisariatu Rządu. Skonfrontowano uzyskane informacje z częściowym spisem budynków zabytkowych zinwentaryzowanych przez Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości w Warszawie i tamże przechowywanym. Od Instytucji Państwowych Sekcja Urbanistyki pozyskała wykazy zinwentaryzowanych budynków.

Publikacji planu — owocu działalności Sekcji Urbanistycznej Zakładu Architektury Polskiej towarzyszyła publikacja *Katalogu zbiorów Sekcji III Pomiarów Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki P.W.*²⁰. Przy pozycjach katalogu umieszczono w nawiasach numery oznaczeń obiektów na opublikowanym planie.

Wykorzystanie w Zakładzie Architektury Polskiej mapy sporządzonej wcześniej pod kierunkiem Tołwińskiego zdaje się wskazywać, na być może trudną, ale niewątpliwą, współpracę obu jednostek.

¹⁸ Stanisław Herbst, *Przegląd literatury dotyczącej Warszawy*, „BHSiK”, Warszawa 1936, R. 4, nr 4, s. 265–277, s. 267.

¹⁹ Witold Wyszyński, *Sekcja IV Urbanistyki Z. A. P. Stan inwentaryzacji zabytków architektonicznych m. st. Warszawy. W częściach miasta z największym skupieniem zabytków*, „BHSiK”, Rocznik 4, nr 4, Warszawa 1936, s. 249.

²⁰ *Zbiory Sekcji III Pomiarów Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki P.W.*, „BHSiK”, R. 4, nr 4, Warszawa 1936, s. 233–248.

4. PUBLIKACJE ZBIORU PLANÓW ZAKŁADU ARCHITEKTURY POLSKIEJ

Pierwsza opracowana w Zakładzie Architektury Polskiej publikacja planów miast polskich pochodzących ze zbiorów ZAP, miała miejsce w 1929 roku. Zredagowana była przez architekta Adama Kuncewicza, Kierownika Sekcji Urbanistycznej Zakładu. Obejmowała 50 wybranych planów. Ukazała się w cyklu wydawnictw Zakładu — Bibliotece Zakładu Architektury Polskiej (tom 2) jako seria pierwsza „Planów przeglądowych miast polskich”²¹. Publikacja ta została oceniona krytycznie. Odstąpiono w niej od ukazania na planach zabudowy i podziałów katastralnych, a co za tym idzie, zastosowano daleko idące uproszczenie planów miast i ograniczono się do przedstawienia wyłącznie najistotniejszych elementów ich struktury. Sprowadzenie planu miasta do rodzaju szkicu miało zapewne służyć ułatwieniu porównywania planów, ukazanych w identycznej szacie graficznej i, jeżeli było to celowe, porównywalnej skali. Byłoby to więc, nie tyle przejawem nonszalancji w przedstawieniu planów polskich miast, co nie w pełni zrozumianym formalnym eksperymentem.

W kolejnych publikacjach planów ze zbiorów Zakładu Architektury Polskiej, które miały miejsce, gdy Zakładem kierował profesor Jan Zachwatowicz, następca tragicznie zmarłego podczas wojny profesora Oskara Sosnowskiego, pracę nad wydawnictwem poprowadził wybitny znawca miast polskich doby baroku, dr Wojciech Trzebiński, historyk i kartograf²². Pod kierunkiem profesora Waclawa Ostrowskiego wydawano w latach 1951–1962, w Instytucie Urbanistyki i Architektury, a następnie w zakładzie Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki Polskiej Akademii Nauk, serię wydawniczą „Ilustrowany katalog źródeł kartograficznych”, którego VI zeszyt zawiera *pełny materiał zbioru historycznych planów miast polskich Zakładu Architektury Polskiej*²³. Seria reprodukcji planów miast polskich ZAP została wtedy skatalogowana zgodnie z opracowaną przez redaktora serii Wojciecha Trzebińskiego, aktualną do dziś instrukcją do opisywania planów miast historycznych, zawierającą m.in. zestawienie miar długości w kolejnych epokach historycznych²⁴.

Wśród objętych katalogiem planów znalazło się około 30 z zamieszczonych we wspomnianej wcześniejszej pracy Kuncewicza.

²¹ Jan Zachwatowicz, przedmowa do: Andrzej Liczbiński, Bohdan Ufnalewski, *Ilustrowany katalog źródeł kartograficznych*, Wojciech Trzebiński (red. serii), Zakład Historii Architektury i Urbanistyki Polskiej Akademii Nauk, PWN, 1962, z. 6, s. 5.

²² Dr Wojciech Trzebiński, zgodnie z przekazaną ustnie A. Szmelter informacją, w czasie drugiej wojny światowej, gdy przymusowo przebywał w wilanowskiej rezydencji Radziwiłłów, opracowywał jako kustosz tamtejsze zbiory kartograficzne.

²³ Andrzej Liczbiński, Bohdan Ufnalewski, *Ilustrowany katalog źródeł kartograficznych*, Wojciech Trzebiński (red. serii), zeszyt 6, Zakład Historii Architektury i Urbanistyki Polskiej Akademii Nauk, PWN, s. 5.

²⁴ *Instrukcja Wojciecha Trzebińskiego*, Instytut Urbanistyki i Architektury, „Seria Prac Własnych”, z. 5, Warszawa 1952.

5. POWSTANIE I CHARAKTERYSTYKA PRACY O ULICACH WARSZAWY

Aby zrozumieć metodę badawczą stosowaną do studiów urbanistycznych w Zakładzie Architektury Polskiej należy przeanalizować pracę doktorską Sosnowskiego, w której pokazał, na konkretnym przykładzie, jak należy postępować, badając wybrane zagadnienie urbanistyczne. Praca doktorska Oskara Sosnowskiego pt. *Powstanie, układ i cechy charakterystyczne sieci ulicznej na obszarze Wielkiej Warszawy* została wydana przez Zakład

Ilustracja 6-3. Plan rozmieszczenia zabytków na obszarze „z największym skupieniem budowli zabytkowych”, wykonany przez Sekcję IV Urbanistyki ZAP, na podkładzie sporządzonym z ramienia Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości w Warszawie, w 1916 roku przez architektów: Z. Kalinowskiego, T. Tołwińskiego i J. Wojciechowskiego. Skala 1: 5000, fragment reprodukowany w: Witold Wyszyński, *Sekcja IV Urbanistyki Z. A. P. Stan inwentaryzacji zabytków architektonicznych m. st. Warszawy. W częściach miasta z największym skupieniem zabytków*, „BHSiK”, R. 4, nr 4, Warszawa 1936, wkładka nienumerowana; *Legenda...*, jak wyżej, s. 249

Architektury Polskiej w 1930 roku. Rozprawę tę należy ocenić wysoko, jeśli chodzi o jej wartość naukową. Ponieważ ewidentnie Oskar Sosnowski zajął się w niej morfologią tkanki urbanistycznej, można nazwać metodę przez niego tam prezentowaną jako metodę badania historyczno-geograficznej morfologii struktury urbanistycznej. Metoda Sosnowskiego na pewno charakteryzuje się również wieloskalowością podejścia. Przeprowadził on bowiem, badania w większej skali — regionu, przechodząc następnie do kolejnych przybliżeń, czyli skali miasta, dzielnicy oraz otoczenia budynku. Jako podbudowę podejmowanych działań Sosnowski przyjął badania historyczne i geograficzne. Autor podkreślił wagę historycznych nawarstwień, badając możliwie szeroko uwarunkowania, które miały wpływ na kształtowanie sieci ulicznej Warszawy. Wziął pod lupę kontekst socjologii urbanistycznej, geograficzny, kwestie zarządzania i planowania miejskiego, łącząc to z odniesieniami do środowiska naturalnego oraz rozwoju struktury miejskiej. Słusznie Sosnowski zauważył, że aby prawidłowo rozpoznać istniejącą sieć uliczną, należy dotrzeć do przyczyn takiego jej ukształtowania. To wiązało się z koniecznością dokładnego przeglądu źródeł historycznych, w czym pomogła mu metoda analizy krytycznej, w szczególności kartografii, ale także dostępnej ikonografii i literatury.

Punktem wyjścia do podjęcia analiz historycznych planów było przygotowanie ich ujednocionej pod względem skali i techniki graficznej formy, bo tylko wtedy porównywanie kolejnych faz mogło być miarodajne. W tym zakresie Oskarowi Sosnowskiemu pomogli pracownicy Zakładu Architektury Polskiej, którzy jednocześnie zdobywali wiedzę i umiejętności przydatne w ich dalszej pracy badawczej. Wybrane wcześniejsze opracowania kartograficzne dla Warszawy Sosnowski wprowadził na podkład z czasów jemu współczesnych, co, jak sam określił, było *żmudną korektą zarysów bloków i biegu ulic*. Przy tych pracach zastosował technikę nakładania planów, od tych najnowszych (dokładniejszych) do najstarszych, za punkt odniesienia przyjmując lokalizację budowli oraz obrys działek hipotecznych. Tym sposobem powstały interpretacje planów miasta z XVII, XVIII i XIX wieku. To ujednocianie skali i szczegółowości opracowania nie ograniczyło się jedynie do dużych planów całego miasta, ale także poszczególnych fragmentów dzielnic czy pojedynczych posesji. Efekty nałożenia kolejnych planów zaprezentowane zostały w postaci tablic z opisem informującym o wykorzystanym do porównań historycznym źródle kartograficznym.

Pierwszą tablicą zaprezentowaną w książce była tablica obejmująca Warszawę w regionie z uwzględnieniem orografii i hydrografii terenu, co dowodziło ważności aspektów geograficznych branych przez autora pod uwagę przy badaniu sieci ulicznej Warszawy. O wadze odniesień geograficznych w badaniach Zakładu Architektury Polskiej świadczyła także decyzja Oskara Sosnowskiego, jako kierownika jednostki, o powołaniu sekcji kartograficznej, która zajęła się opracowywaniem materiałów badawczych w postaci map.

Następna tablica zaprezentowana w publikacji była przybliżeniem pierwszej, ale już z nałożonym przebiegiem gościńców, których położenie w dużym stopniu wynikało z warunków naturalnych i powiązań handlowych Polski z innymi regionami. Wnikliwe analizy planów historycznych, wsparte wiedzą z zakresu kontekstu społeczno-gospodarczo-politycznego, pozwoliły Sosnowskiemu na wskazanie lokalizacji najwcześniejszych form osadniczych na terenie Warszawy. Opis kolejnych transformacji urbanistycznych Sosnowski ściśle związał ze zmianami politycznymi i ekonomicznymi zachodzącymi w regio-

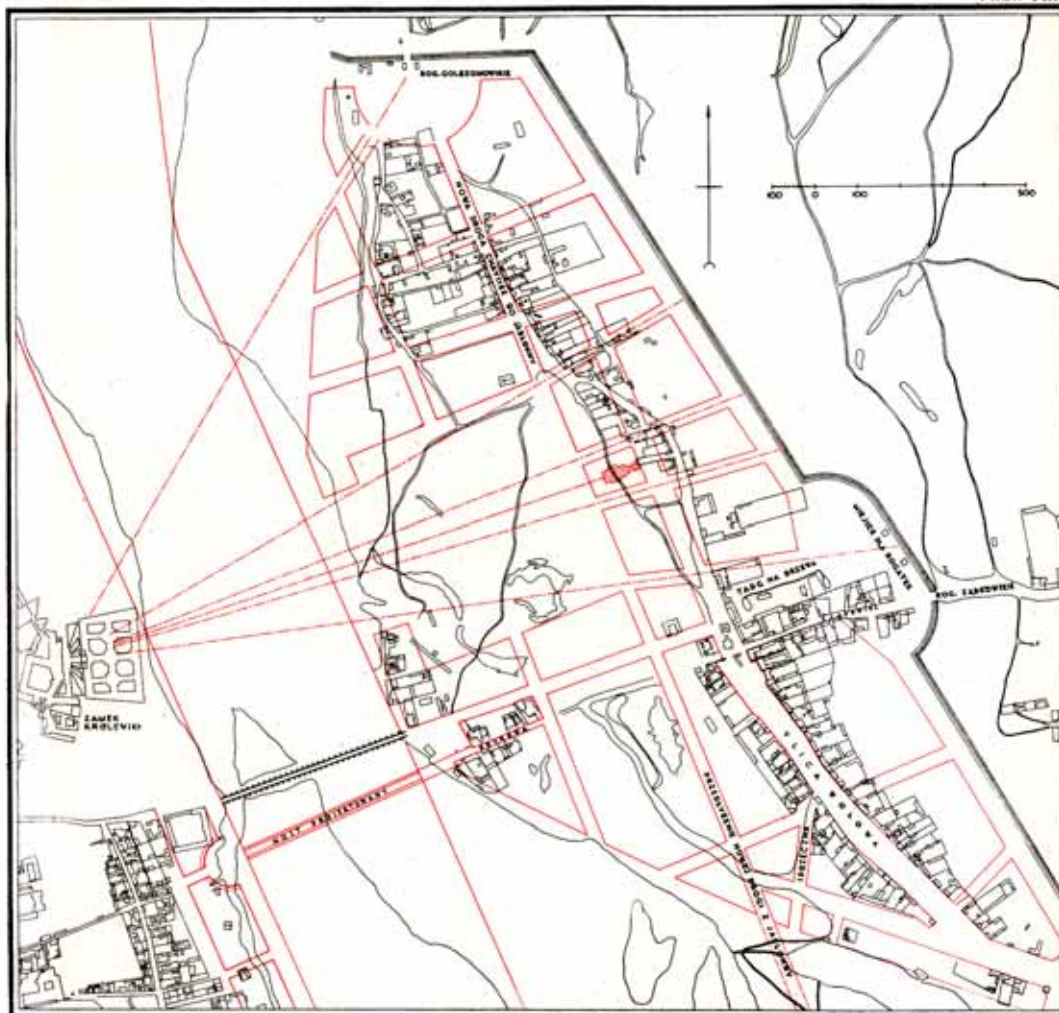
nie. Ponadto, tezy na temat przemian formy urbanistycznej autor wzmocnił odniesieniem do innych ośrodków miejskich, wskazując na podobieństwa wybranych elementów przywoływanych w opracowaniu planów. Konsekwentnie, przestudiował plan średniowiecznej Warszawy metodą analizy porównawczej, wspierając się przykładami innych miast średniowiecza. Poszukując rodowodu pierwszej lokacji Warszawy, wykazał podobieństwa układu lokacyjnego miasta, który swoją regularnością powtarzał powszechnie obowiązujące wówczas w Europie wzorce, co oznaczało, że autor z powodzeniem przeprowadził studium przypadku w perspektywie europejskiej. Jednocześnie, omawiając Warszawę na tle innych miast średniowiecznych, Oskar Sosnowski osiągnął efekt dodatkowy — opisał cechy w formie syntezy. Dużo uwagi poświęcił typologii miast polskich w średniowieczu niejako zarysowując, wydawać by się mogło, przyszło pole swoich zainteresowań badawczych. Przedstawił krótką charakterystykę układu średniowiecznego miasta, która zaskakuje umiejętnością spojrzenia na problematykę w szerszym kontekście i potwierdza dążenie autora do odnalezienia racjonalnych uzasadnień dla elementów i konstrukcji planu.

W pracy Sosnowski wskazał dalsze obszary swoich zainteresowań, poszerzając je o problematykę przestrzeni publicznej. Skoncentrował uwagę na kształtowaniu najważniejszej w mieście średniowiecznym przestrzeni publicznej, czyli rynku. Tu poszukiwał uzasadnienia dla wydłużenia pierzei rynkowych oraz omawiał sposoby budowy podcieni. Ponieważ przy okazji analizy struktury średniowiecznej Warszawy kwestie nasłonecznienia były także brane przez niego pod uwagę, zauważył, że taka orientacja miasta pozwoliła na oświetlenie wszystkich połączeń dachowych.

Bardzo ciekawy, z perspektywy dalszych przekształceń struktury miasta, był dowiedziony w pracy fakt deformacji dawnego przebiegu gościńców, spowodowany głównie parcelacją gruntów, która dążyła do prostokątnego obrysu działek, ignorującego niekiedy wcześniejszy przebieg powiązań komunikacyjnych. Do zobrazowania tego procesu Sosnowski wybrał charakterystyczne fragmenty Warszawy i znowu, poprzez nałożenie przebiegu gościńców z planów wcześniejszych, np. XVIII-wiecznego planu Tirregaille'a, na współczesny plan z podziałem gruntów, dowiódł słuszności swoich twierdzeń. W dalszych analizach Sosnowski nie pominął także wątku ekspansji przedmieść i skrupulatnie przebadął rozwój Warszawy poza średniowiecznymi murami miejskimi. W ekspansji przedmieść i ich szerokich ulic pełniących funkcje targowe doszukał się analogii do ulic-placów w Pradze Czeskiej, co znowu potwierdziło, że z powodzeniem sięgał po europejskie analogie, nie ograniczając się jedynie do polskich przykładów. Konsekwentnie, budował więc typologię form urbanistycznych w szerokim kontekście geopolitycznym.

Aby udowodnić swoje tezy Oskar Sosnowski używał analizy porównawczej i wspierał się uproszczonymi, ujednoczonymi rysunkami, w których omawiane zagadnienie było wyodrębniane graficznie. W prosty i logiczny sposób tłumaczył przyczyny rozwoju Starej Warszawy i Nowego Miasta wzdłuż rzeki. Rozwój Warszawy nowożytnej obrazowo zademonstrował znowu poprzez nałożenie na siatkę bazową obrysu jurydyk i ról miejskich. Kolory zastosowane przez niego w ilustracjach dodatkowo podkreśliły pasmowość całego prezentowanego układu i jeszcze wyraźniej wykazały jego wpływ na przebieg wielu współczesnych ulic, powtarzających ślad dawnych dróg narolnych.

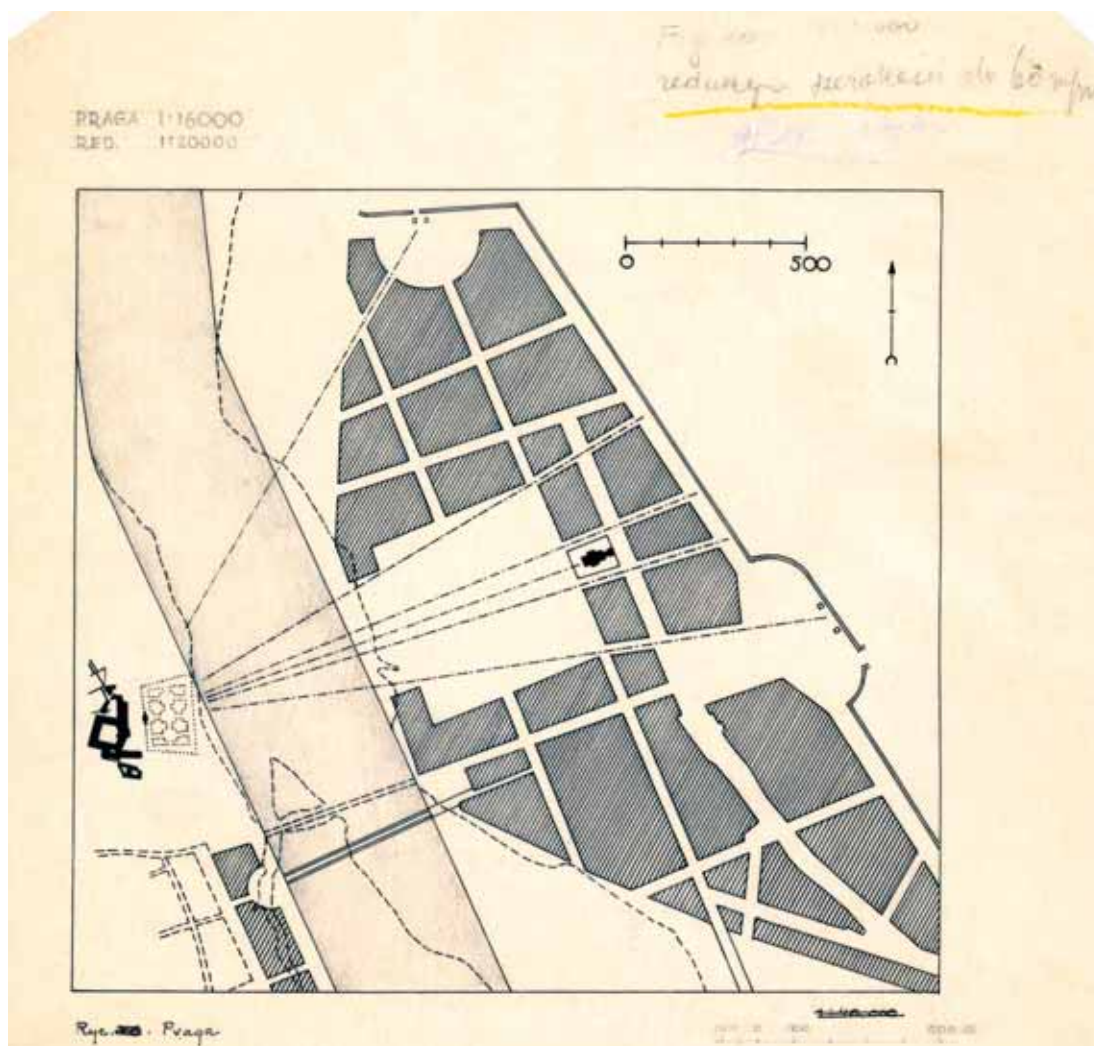
Tabl. XIX.

Ilustracja 6-4A. Projekt regulacji Pragi z 1828 roku. Wg: *Powstanie, układ i cechy charakterystyczne sieci ulicznej na obszarze Wielkiej Warszawy*, Zakład Architektury Polskiej, Warszawa 1930, tabl. XIX

Dzięki analizie stopnia rozrostu zabudowy w konkretnych ramach czasowych Sosnowski określił dynamikę rozrostu struktury miasta, odnajdując uzasadnienie tych procesów w sytuacji społecznej i gospodarczej. Oznacza to, że z powodzeniem zidentyfikował progi rozwojowe Warszawy, przeprowadzając analizę kolejnych epok. Jednocześnie dokonał syntezy na poziomie nazewnictwa, odnajdując dla danej fazy rozwoju sieci ulicznej odpowiednie określenia typologiczne. Na przykład nowożytny rozwój Warszawy opisał jako koncentryczny z *charakterystycznymi mackami wzdłuż gościńców*. W pracy uwydatnił także związki między parcelacją gruntów a przebiegiem późniejszych ulic poprzecznych. Co ciekawe, w poszukiwaniu podobieństw, wybiegał odważnie do miast amerykańskich, aby po chwili wykazać naiwność tego założenia i jego pozorność.

Oskar Sosnowski w swoim dziele obnażył wady, jak sam nazwał „anarchistycznego” rozrostu Warszawy nowożytnej, odnajdując w jurydykach jeden z największych proble-

Ilustracja 6-4B. Plan Pragi (tusz na kalce). W: Archiwum ZAP WAPW, Teka planów profesora Oskara Sosnowskiego

mów urbanistycznych Warszawy, który spowodował ogromne trudności formalne i ekonomiczne podczas budowy połączeń komunikacyjnych północ-południe. Autor podkreślił również negatywne efekty zaniechań planistycznych w przeszłości, kiedy to brakowało odpowiednich instytucji czuwających nad racjonalnym rozwojem miasta. Wskazał chaos panujący w sferze zarządzania państwem i miastem oraz przełożenie tego stanu na chorą strukturę miasta, rozbitego na części i dysfunkcyjnego jako całość. Według Oskara Sosnowskiego ratunkiem dla takiego stanu rzeczy była supremacja władzy i narzucenie wizji całościowej, co odnalazł autor w przebudowie stolicy na wzór francuski. Omawiając fazę rozwoju miasta w baroku, przywołał ciekawą dyskusję na temat schematu trójpromiennistych założeń trivium, rozsądając, który przypadek dotyczy Warszawy.

Na dalszych planszach na podkładzie bazowym autor konsekwentnie pokazał kolejne etapy rozwoju sieci ulicznej, rozróżniając kolorem nowe elementy struktury miasta. Sięgnął

także do opracowań w skali mniejszej — samych budynków, ale tylko w uzasadnionych przypadkach, kiedy miało to wpływ na kształtowanie sieci ulic. Poświęcił też uwagę placom, które podzielił na dwie grupy — celowo zaprojektowane i wytworzone samorzutnie. Dokonał ich krytycznego przeglądu, analizując także projekty ich przebudowy, które na podkładzie oznaczył kolorem czerwonym (il. 6-4A i 6-4B). Schodząc do poziomu opracowań w skali placu, skoncentrował się głównie na kompozycji urbanistycznej, wydobywając jej piękno i spójność ze stylem epoki. Jednocześnie, skrytykował brak dbałości o większą skalę, która, jak podkreślił, również powinna być wyrazem zamysłu estetycznego.

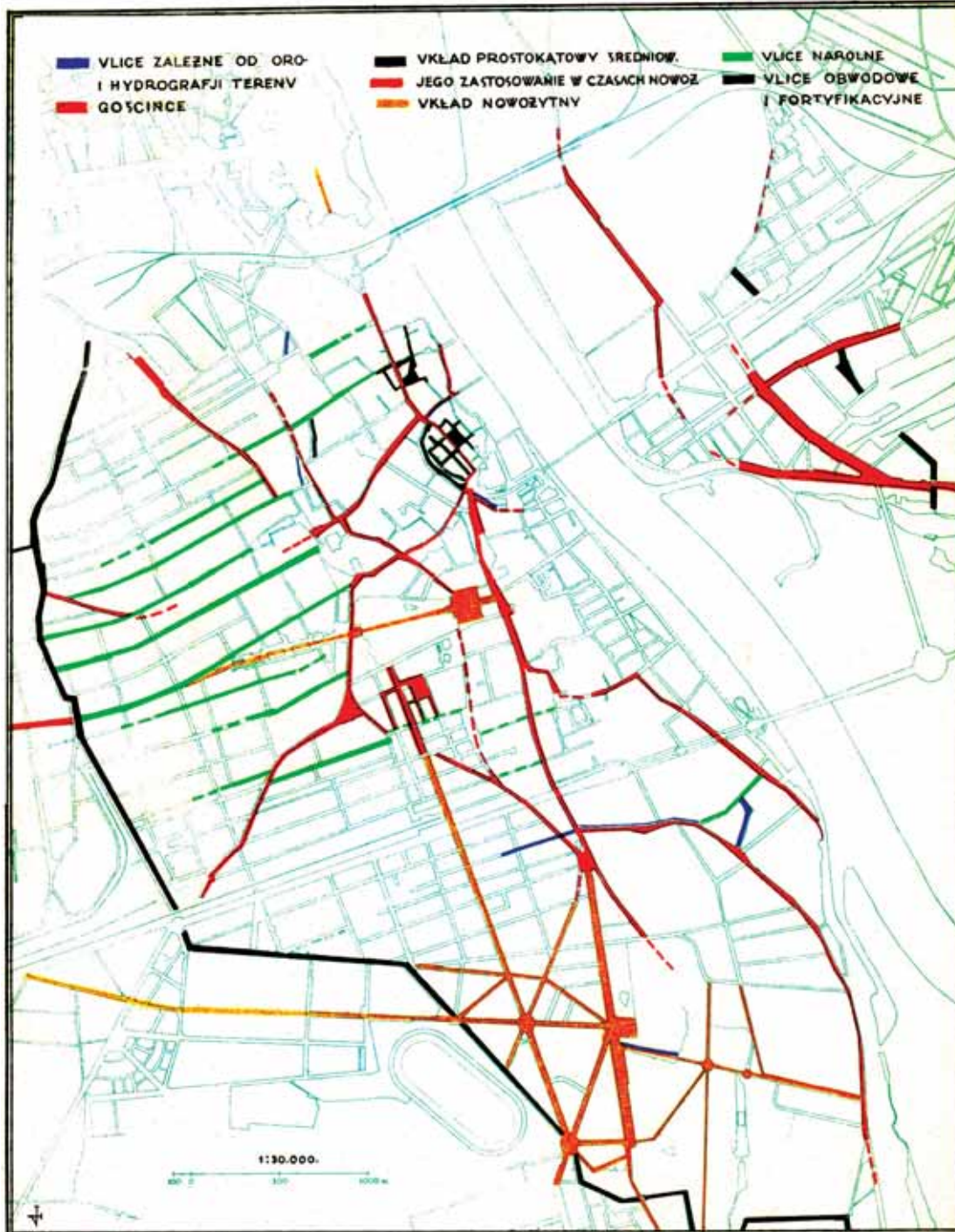
Synteza przeprowadzonych badań były kolejne ilustracje z rozwarstwowaną siecią uliczną i wskazaniem rodowodu powstania jej poszczególnych elementów. Na szczególną uwagę zasługuje tablica XX, zawierająca m.in. klasyfikację ulic Warszawy, powstałych przed 1831 rokiem. W opisie legendy autor rozróżnił podział na: ulice zależne od oro- i hydrografii terenu, gościńce, średniowieczny układ prostokątny, układ nowożytny, ulice narolne oraz ulice obwodowe i fortyfikacyjne (il. 6-5). Przy tej okazji warto wspomnieć, że odrębnym zagadnieniem badawczym wziętym przez Sosnowskiego pod uwagę przy studiach nad rozwojem sieci ulicznej Warszawy były fortyfikacje. Bardzo wymowne, także emocjonalnie, jest przedstawienie na planie destrukcyjnej roli, jaką w strukturze miasta odegrała budowa Cytadeli, stanowiąca dowód *niszczącego wpływu Rosji na dorobek kulturalny podbitego narodu*.

Podsumowaniem badań przedstawionych w opracowaniu była także identyfikacja kolejnych faz rozwojowych struktury przestrzennej Warszawy i wyróżnienie etapów: miasta średniowiecznego, fazy przedmieść, okresu związanego z przeniesieniem sejmów do Warszawy i podniesieniem Warszawy do statusu stolicy państwa, wieku XVIII oraz okresu Królestwa Kongresowego. Praca kończy się dyskusją i wnioskami, zawierającymi krytykę projektu biura regulacji. Opracowanie zamyka propozycja rozwiązania szczegółowego Węzła Wolskiego przy Reducie Sowińskiego, w której autor pokazał, jak w planowaniu miejskim zastosować wyniki badań i zaproponowaną przez niego autorską metodę. Jak wiemy, dalszy rozwój Zakładu Architektury Polskiej skoncentrowany był bardziej na architekturze niż urbanistyce, ale wypracowane wówczas metody pracy były na tyle uniwersalne, że wykorzystywane były w pracach Zakładu przez kolejne lata, a kontekst urbanistyczny zawsze był w nich obecny.

6. METODA BADANIA PRZESTRZENI MIASTA W SEKCJI IV URBANISTYCZNEJ ZAKŁADU ARCHITEKTURY POLSKIEJ

Metoda badania przestrzeni miasta, wypracowana przez Oskara Sosnowskiego i kontynuowana w ramach prac Sekcji, a także w działalności naukowej i projektowej profesora oraz jego uczniów, w znacznej mierze obowiązuje w dzisiejszej praktyce badawczej historyków urbanistyki, oraz w pracy architektów i urbanistów. Składają się na nią dwa etapy — analizy i syntezy:

- Etap analizy obejmuje:
- zapoznanie się z warunkami topograficznymi i klimatycznymi determinującymi powstanie i kształt danej struktury, w tym analizę położenia geograficznego miasta w sze-

Klasyfikacja ulic Warszawy, powstałych przed r. 1831.

Ilustracja 6-5. Oskar Sosnowski, Klasyfikacja ulic Warszawy powstałych przed 1831 rokiem. Wg: *Powstanie, układ i cechy charakterystyczne sieci ulicznej na obszarze Wielkiej Warszawy*, Zakład Architektury Polskiej, Warszawa 1930, tabl. XX

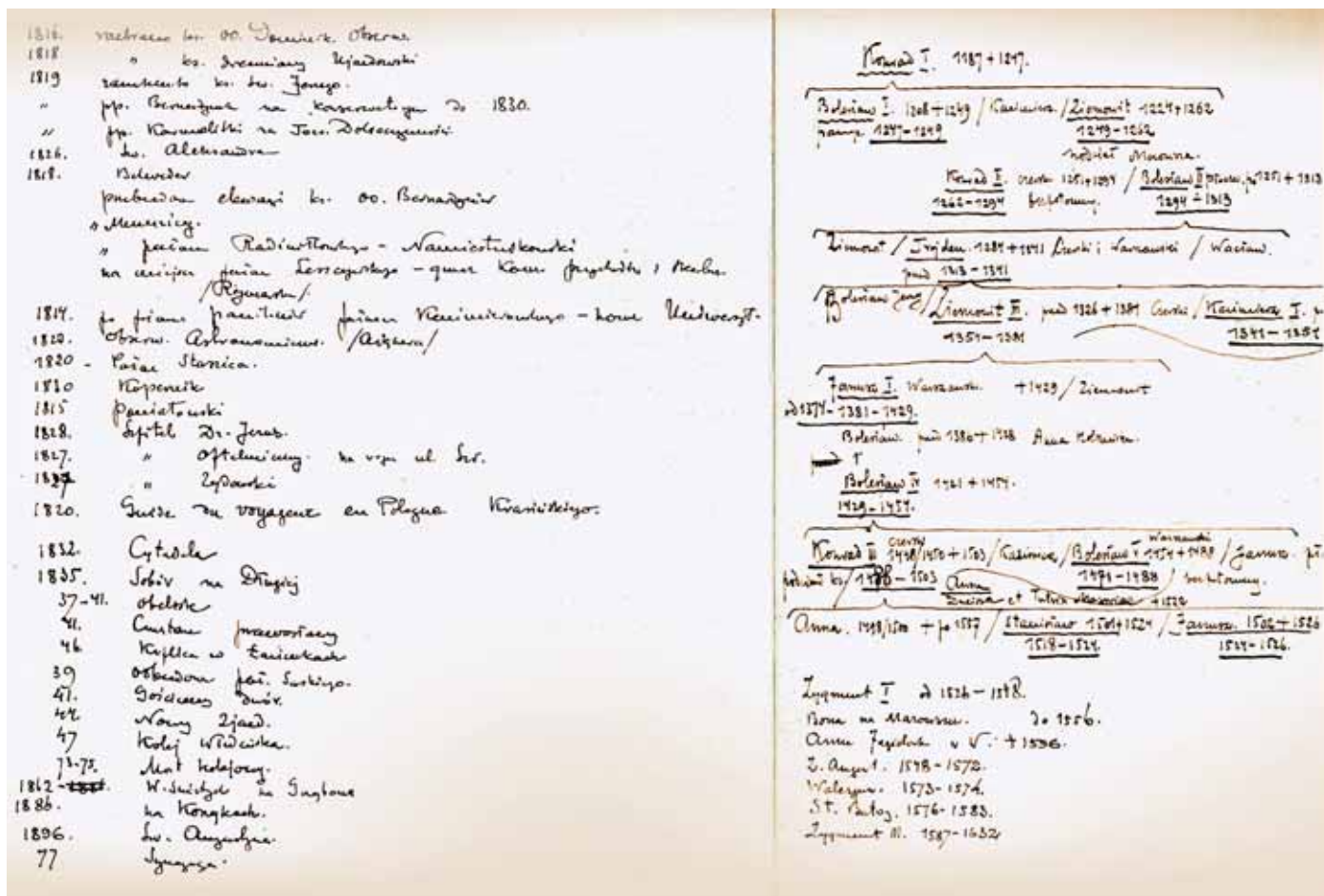
- rokim kontekście powiązań komunikacyjnych z innymi ośrodkami, rozpatrywaną w różnych skalach — od skali ponadkrajowej do lokalnej;
- prześledzenie dziejów miasta lub zespołu i wytypowanie najważniejszych etapów rozwoju, dzięki powiązaniu wydarzeń historycznych ze zmianami sposobu życia mieszkańców, które rzutowały na przekształcenia struktury urbanistycznej;
 - zgromadzenie, jako bazy dla realizacji powyższych celów, możliwie pełnych danych, w postaci planów historycznych lub ich odrysów, oraz materiału ilustrującego trzeci wymiar miasta — panoram, rysunków ukazujących architekturę miasta, fotografii, oraz literatury i dokumentów;
- Etap syntezy obejmuje:
- ukazanie struktury miasta z określeniem najwartościowszych, charakterystycznych dla danej epoki dziejów miasta elementów jego struktury, oraz przedstawienie struktury miasta i zespołów urbanistycznych jako zmiennych w czasie.

Za wybitnie nowatorską cechę badań prowadzonych przez Sosnowskiego uznać trzeba wprowadzenie do nich czynnika jakim jest czas. Miasto w ujęciu Sosnowskiego jest *continuum* stale zmieniającym się pod wpływem niełatwej do określenia liczby czynników. Znalezienie powiązań między dziejami miast a ich strukturą, oczywiście gdy posługujemy się uproszczeniem polegającym na wyodrębnieniu epok historycznych i przypisanych do nich form przestrzeni, w ujęciu Sosnowskiego, w przypadku każdego z badanych miast jest konfrontowane z jednostkową historią danego zespołu. To czyni analizę o wiele pełniejszą, indywidualizuje ją i pozwala na możliwie precyzyjne wartościowanie struktury.

Notatki profesora Sosnowskiego, które rzuciłyby światło na stosowaną przez niego metodę badawczą nie zachowały się. Sosnowski nie opublikował, jak wiadomo, zasad teoretycznych swojej metody. Autorki zapoznały się²⁵ z niewielką notatką profesora Sosnowskiego, będącą punktem wyjścia do przedstawienia dziejów Warszawy. Notatka przygotowana zapewne dla potrzeb publikacji jego fundamentalnego dzieła *Powstanie, układ i cechy charakterystyczne sieci ulicznej na obszarze Wielkiej Warszawy*²⁶ ukazuje nie tylko ogrom zgromadzonej przez profesora wiedzy historycznej, ale posiada również interesujący element — linię, na którą profesor Sosnowski naniósł wytypowane przez siebie, najważniejsze daty z dziejów Warszawy. Czy tak drobna notatka jest wystarczającą wskazówką dla określenia metody badań? Sądzymy, że wskazuje ona na próbę ujęcia dziejów miasta jako ciągu czasoprzestrzennego, gdyż niewątpliwie posłużyła do skonfrontowania dat z dziejów Warszawy z datami powstania wytypowanych najważniejszych warszawskich zespołów, które profesor omówił szczegółowo w pracy, ukazując w seriach rysunków ich przekształcenia przestrzenne (il. 6-6 i 6-7).

²⁵ Dzięki uprzejmości profesora Roberta Kunkla i doktora Wojciecha Wólkowskiego, kuratorów Archiwum ZAP, którzy wskazali autorkom Tekę zawierającą niewielkie fragmenty spuścizny Oskara Sosnowskiego: przerzysy planów historycznych, kalki z rysunkami zamieszczonymi następnie w jego publikacjach, planami i rekonstrukcjami przekształceń warszawskich zespołów urbanistycznych i z niestety bardzo skąpyimi odręcznymi notatkami. Za wskazanie Teki Oskara Sosnowskiego — autorki składają Kolegom z ZAP serdeczne podziękowania.

²⁶ Oskar Sosnowski, *Powstanie, układ i cechy charakterystyczne sieci ulicznej na obszarze Wielkiej Warszawy*, „Studja do dziejów sztuki w Polsce”, Tom drugi, *Varsoviana I*, Wydawnictwo ZAP, Warszawa MCMXXX (1930).

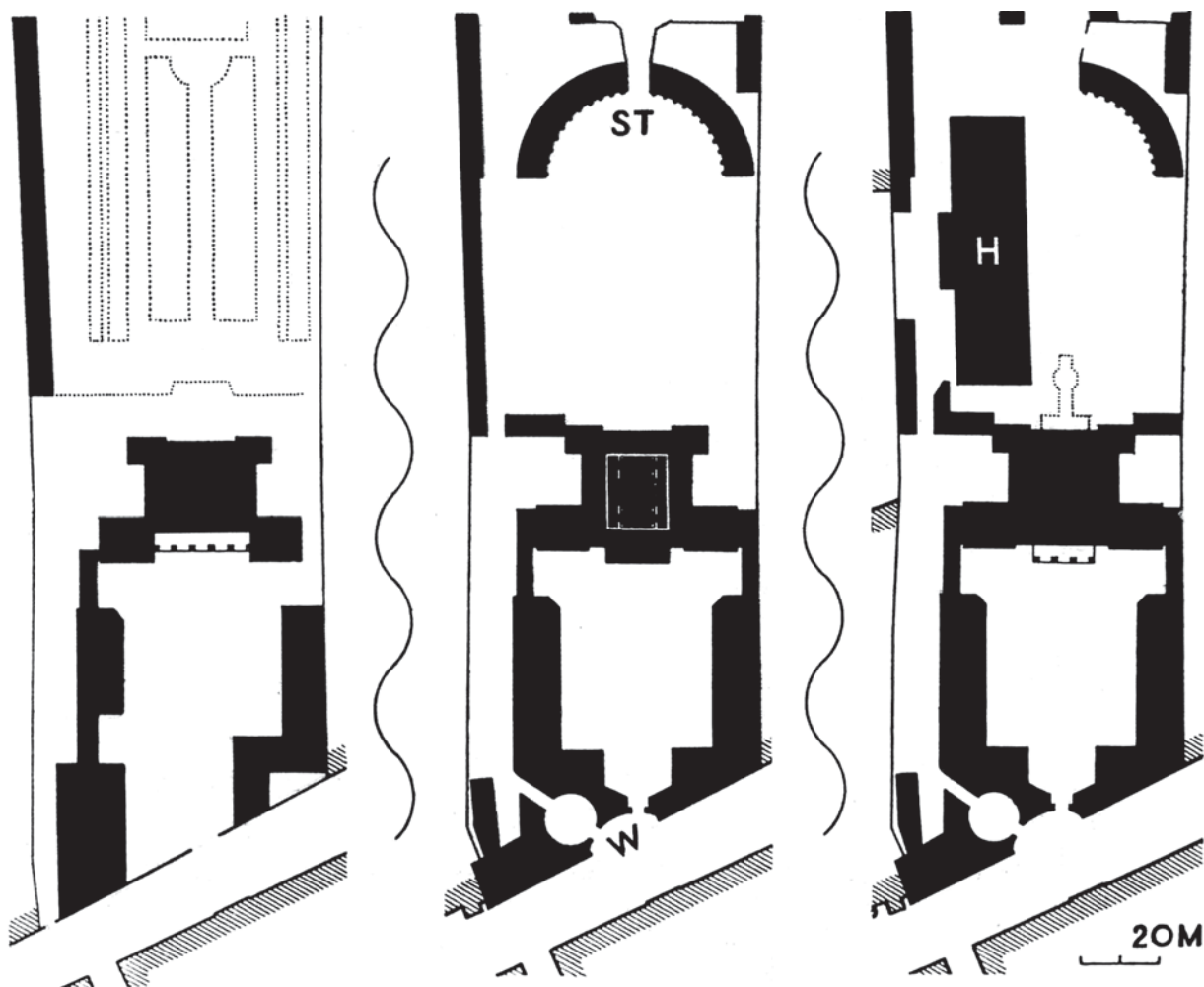

Ilustracja 6-6. Notatka profesora Oskara Sosnowskiego ukazująca ciąg dat z historii Warszawy naniesionych na linię, która posłużyła do porządkowania chronologii wydarzeń i do zestawienia jej z datami powstania obiektów. Archiwum ZAP WAPW, Teeka planów profesora Oskara Sosnowskiego

O wypracowanej w Zakładzie Architektury Polskiej metodzie analizy miast przeszłości wnioskować możemy także na podstawie prac Sosnowskiego dotyczących innych miast polskich. W 1934 roku opublikował pracę poświęconą Brodom i ich fortyfikacjom, która podkreślała związek naszych miast rezydencjonalnych z nurtem teoretycznym europejskiego Renesansu²⁷. W rok później przedstawił publikację, która kontynuowała zarysowane wcześniej wątki. W pracy *O planach osiedli sprzężonych w Polsce*²⁸ spróbował przedstawić wstępną typologię miast polskich. Wspomniał o podstawowej typologii obwiązującej wśród badaczy historii budowy miast oraz podzielił je na miasta „zakładane” (*crée*) i stopniowo narastające przez dłuższy czas — „samorodne” (*spontanée*). Uznając tę

²⁷ Oskar Sosnowski, *Studium pierwotnego założenia (1586) i obwarowania (1630-35) miasta Brodów*, „BHSiK”, R. II, 1935, nr 4, s. 247 i nast.

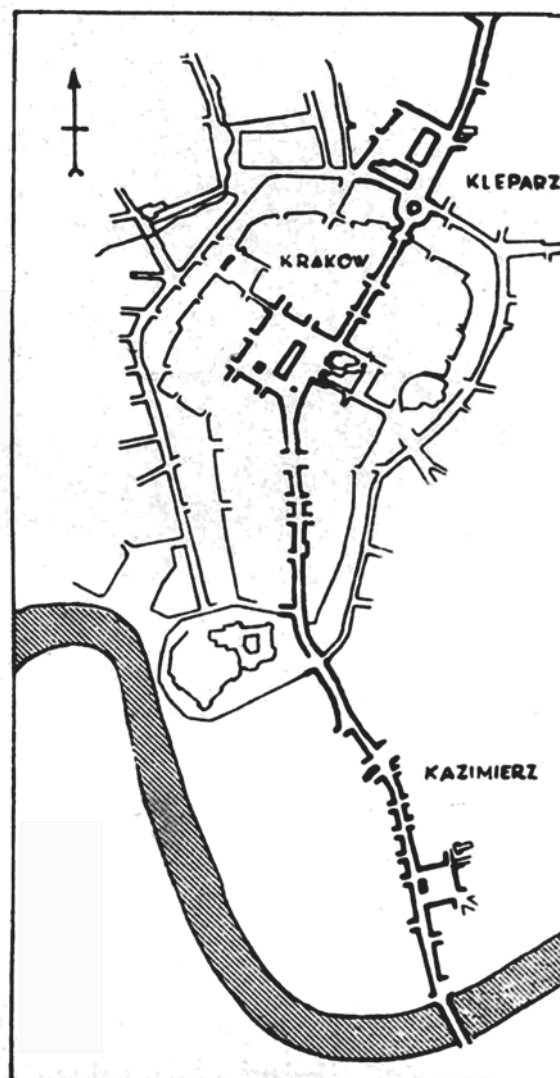
²⁸ Oskar Sosnowski, *O planach osiedli sprzężonych w Polsce*, „BHSiK”, Warszawa 1935/1936, R. IV, s. 69-78.

Ilustracja 6-7. Przekształcenia przestrzenne zespołu pałacu Paca przy ul. Miodowej w Warszawie. Sekwencja planów. Rysunek wykonany tuszem na kalce, około 1935 roku, jako ilustracja do artykułu Oskara Sosnowskiego, *Odnowienie wielkiej Sali w gmachu sądu okręgowego w Warszawie*, „BHSiK”, R. IV, z. 4, 1936, s. 321

typologię za niewystarczającą, zaproponował autorskie podejście do zagadnienia, polegające na wzięciu pod uwagę stopnia skomplikowania struktury i jej „rozwarstwienie chronologiczne”. Swoim badaniem objął zarówno miasta wielkie, jak Kraków czy Poznań, średniej wielkości, jak Łęczyca, Łańcut, Kamieniec, Łuck czy Ostróg, i małe, jak Szydłów. Przykłady dobrane zostały tak, aby zilustrować różne epoki w dziejach miast Polski — od średniowiecznych układów, do miast epoki nowożytnej, zwięńczając omówienie analizą planu warszawskiej Pragi (XIX w.). Artykuł zilustrował planami omówionych miast, w których, podobnie jak w wydanym w 1929 roku katalogu miast polskich ze zbiorów Zakładu Architektury Polskiej, ograniczył się do pokazania schematu ich układu. Ta praktyka ponownie naświetla cel uproszczenia planu miasta — szkic planu ma podkreślić podstawowe cechy struktury miasta, ułatwić ich interpretację i porównywanie z innymi przykładami, w celu syntezy badawczej (il. 6-8).

Ilustracja 6-8.
Kraków. Rysunek ilustrujący „sprzężenie”, dzięki drodze tranzytowej, ośrodków miasta średnio-wiecznego — lokacyjnego Krakowa, Kleparza i Kazimierza oraz Wawelu. Wg: Oskar Sosnowski, *O planach osiedli sprzężonych w Polsce*, „BHSiK”, R. IV, z. 4, Warszawa 1936, s. 71

PODSUMOWANIE

Wypracowana w Zakładzie Architektury Polskiej metoda badania przestrzeni miasta, nie doczekała się ostatecznego sformułowania. Przygotowywane przez Oskara Sosnowskiego, wraz z zespołem ZAP, ale nie opublikowane dzieło: *Dzieje architektury w Polsce*, traktowane było jako przyszłe *opus magnum* zawierające kompletną wiedzę na temat polskiej architektury. Mając na uwadze prace, które prowadzono w Sekcji Urbanistycznej Zakładu Architektury Polskiej, i traktowanie obiektów architektonicznych jako elementów osadzonych w kontekście przestrzeni miasta, mamy przekonanie, że urbanistyka historycznych miast polskich byłaby w nim szeroko reprezentowana. Świadczą o tym prace profesora Sosnowskiego i jego uczniów, dotyczące historii urbanistyki, prowadzone równoległe z opracowaniem materiałów do *Dziejów*. Studium Sosnowskiego dotyczące genezy fortyfikacji Brodów i sprzężenia zamek-miasto, zostało ukazane na tle badań renesansowych traktatów włoskich. Zainicjowanie badań nad renesansowym Zamościem, ukazuje związek z celami

badawczymi kolejnej sekcji Zakładu poświęconej *Architectura Militaris*. Dzieło Stanisława Herbsta i Jana Zachwatowicza *Twierdza Zamość*²⁹, poświęcone fortyfikacjom tego miasta, było równocześnie przykładem opracowania historii przekształceń miasta i wytyczyło kierunek dla badań kontynuowanych po drugiej wojnie światowej.

W Zakładzie Architektury Polskiej, pod kierunkiem Oskara Sosnowskiego, wypracowano metody porównawczej analizy miast historycznych, dzięki której wydobywano cechy wspólne i wybitne polskich zespołów urbanistycznych, rzutując je na tło dokonań europejskich.

Skromna, ale znacząca publikacja Oskara Sosnowskiego³⁰, dotyczy nieznanego wcześniej projektu parcelacji pod zabudowę mieszkalną gruntów położonych na warszawskim Powiślu, należących do Zamoyskich. Nowatorski sposób parcelacji został przedstawiony w niej, jako polska inicjatywa wyprzedzająca podobne rozwiązania zagraniczne. Sosnowski zauważył, że warszawski projekt, niestety nie zrealizowany, antycypował późniejszą o pół wieku angielską ideę rozluźnienia struktury miasta, opartą o koncepcję Howarda i realizację Unwina, a także niemieckie wczesne próby odejścia od pragmatycznego, „hobrechtowskiego”, sposobu wznoszenia zabudowy mieszkalnej w wielkich miastach.

Metoda porównawcza, polegająca na konfrontowaniu rozwiązań polskich i zagranicznych zespołów urbanistycznych, zastosowana przez Oskara Sosnowskiego już w jego monografii Warszawy, pozwoliła na udowodnienie, że polska architektura i urbanistyka składają się wspólnie na dziedzictwo kultury europejskiej — dowodem było ukazanie w monografii warszawskiej Osi Saskiej w zestawieniu z wielkimi osiami Paryża.

Wypracowana w celu porównywania zespołów urbanistycznych metoda nakładania treści planów historycznych na współczesny podkład planu miasta, mistrzowsko zaprezentowana przez Sosnowskiego w monografii Warszawy, była twórczym rozwinięciem wyżej wzmiankowanych metod graficznych znanych od końca XIX wieku. Sosnowski zastosował ją do pokazania ewolucji miasta w skali ogólnej i szczegółowej, czym niewątpliwie wyprzedził swoją epokę. Znamy wcześniejsze schematy ukazujące powiększające się w kolejnych przekrojach czasowych obszary wielkich miast europejskich, zwłaszcza Londynu, ale przejście od skali ogólnej, do skali zespołu urbanistycznego, było nowatorskie.

Do najważniejszych osiągnięć Zespołu Zakładu Architektury Polskiej należy współpraca wszystkich jego Sekcji na rzecz zbudowania ośrodka, w którym opracowywane byłyby kompleksowo dzieje polskiej architektury i urbanistyki, badane na tle związków z kulturą europejską. Twórca Zakładu i jego Sekcji, ujął przesłanki do realizacji tego celu w sposób aktualny do dzisiaj: ... [praca badawcza] *odbywa się w myśl zasad niepisanego Regulaminu Moralnego, którego nakazem głównym jest solidarność zbiorowego wysiłku i wzajemna lojalność towarzyszy pracy, a miarą jej jest tak często przeze mnie obserwowane ustępowanie sobie wzajemne materiałów i informacji do prac samodzielnych, co wśród uczonych zapewne nie częstym jest objawem*³¹.

²⁹ Stanisław Herbst, Jan Zachwatowicz, *Twierdza Zamość*, Warszawa 1936.

³⁰ Oskar Sosnowski, *Projekt parcelacji i zabudowy gruntów Andrzeja Zamoyskiego na Powiślu Warszawskim z 1862 r.*, „BHSiK”, R. IV, nr 4, Warszawa 1936, s. 278–280.

³¹ Oskar Sosnowski — *Zarys działalności Zakładu Architektury Polskiej w ubiegłym dziesięcioleciu*, „Biuletyn Naukowy wydawany przez Zakład Architektury Polskiej i Historji Sztuki Politechniki Warszawskiej”, „BHSiK”, R. I, nr 3, Warszawa 1933, s. 108.

SŁOWA KLUCZOWE — KEY WORDS

Słowa kluczowe: metody badań urbanistycznych, urbanistyka polska, urbanistyka międzywojenna

Key words: urban planning research methods, Polish urban planning, interwar urban planning

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest przeanalizowanie metodyki badań nad urbanistyką polską, którą wypracowano w Zakładzie Architektury Polskiej i przedstawienie jej na tle ówczesnie stosowanych rozwiązań. Metoda ta wpisuje się w postawę badawczą i twórczą, którą można określić jako kontekstualizm. Polega ona na dogłębnym zrozumieniu walorów środowiska i odpowiedzi na nie we własnej kreacji. Ta postawa jest uznana dzisiaj za niekwestionowaną podwalinę działalności architektów i urbanistów. Rozumienie, że aby móc wpisać się z własnym dziełem w zastany kontekst kulturowy, trzeba umieć rozpoznać cechy konkretnego miejsca — miasta, zespołu czy bezpośredniego otoczenia architektury, było obecne już w początkach istnienia Zakładu. Spektrum badań cech środowiska kulturowego, zostało ukierunkowane w Zakładzie Architektury Polskiej początkowo na zagadnienia dotyczące *stricte* architektury, a dzięki powołaniu do istnienia w 1926 roku sekcji urbanistycznej zyskało poszerzony kontekst.

Aby rozpocząć systematyczne badania nad polską urbanistyką zaczęto od gromadzenia w Zakładzie planów polskich miast — kopii planów w oryginalnych odbitkach i kopii własnych, czyli przerysów. Powstała w ten sposób baza wyjściowa do prowadzenia właściwych badań. Kolejnym etapem było, udokumentowane opublikowanymi szkicami Oskara Sosnowskiego, dogłębne rozpoznanie uwarunkowań powstania danego zespołu urbanistycznego. Obejmowało ono badanie aktualnej i dawnej fizjografii terenu (przekształceń terenu w czasie) i na tle uzyskanych wyników, określenie genezy danego zespołu i czynników rzutujących na jego formę. Szczególną uwagę poświęcano analizie historycznych szlaków handlowych, odnajdując ich ślad we współczesnej sieci ulic miast.

Równolegle badana była historia danego zespołu. Dla Warszawy Oskar Sosnowski sporządził rodzaj skali czasu, w którą wpisał najważniejsze wydarzenia historyczne, wiążąc je następnie z przekształceniami przestrzennymi miasta (zachowała się odręczna notatka Profesora). Nowatorskim etapem badań nad urbanistyką zespołów było „rozwarstwienie” faz ich przekształceń (na co zwróciła uwagę Teresa Zarębska). Cykl rysunków Oskara Sosnowskiego, zachowany w Archiwum ZAP — ilustruje tę metodę.

Badania urbanistyki w Zakładzie Architektury Polskiej nie ograniczały się wyłącznie do zagadnień związanych z Polską — rzutowane były na europejskie tło, czego dowodem jest przytoczenie przez Oskara Sosnowskiego w artykule poświęconemu warszawskiemu zespołowi domów fundacji Zamoyckiego unwinowskiego schematu zabudowy. Metoda prac badawczych nad urbanistyką polską, zainicjowana w ZAP przez Oskara Sosnowskiego, jest wkładem w rodzącą się wówczas w Europie nową dziedzinę projektowania urbanistycznego, stanowiąc punkt wyjścia dla kreacji nowych rozwiązań.

SUMMARY

POLISH URBAN PLANNING STUDIES AT THE DEPARTMENT OF POLISH
ARCHITECTURE OF THE WARSAW UNIVERSITY OF TECHNOLOGY:
OUTLINE OF THE BASIS OF RESEARCH METHODS

The objective of the article is an analysis of the methodology used in research into Polish urban planning as developed by the Department of Polish Architecture, including its presentation against a background of the then applied solutions. The method fits in with a research and creative footing

that may be termed as *contextualism*. It involves an in-depth understanding of environmental qualities and how they are responded to in a work. Today, this position forms the undisputed underpinning of the work of architects and urban planners. The understanding that in order to be able to introduce one's own work into a preexisting cultural context it is necessary to be able to identify the qualities of the specific space—city, complex, or immediate architectural surroundings—was already present in the beginnings of the existence of the Department. At the Department of Polish Architecture, the spectrum of research into the qualities of the cultural environment was initially aimed at strictly architectural matters. Thanks to the establishing in 1926 of an urban planning section it achieved a broader context.

In order to initiate systematic study into Polish urban planning, plans of Polish towns and cities—both original copies and personal, redrawn ones—began to be collected at the Department. This created a primary base for proper studies. A successive phase was the in-depth identification of conditions defining the emergence of a given complex, documented by the published sketches of Oskar Sosnowski. It encompassed studies of the current and former physiography of the terrain (the transformation of the land over time) and the defining of the genesis of the given complex as well as factors with an impact on its form against a background of findings. Special attention was directed at an analysis of historical trade routes and the identification of their traces in the modern street layouts of cities.

The history of the given complex was researched in parallel. In the case of Warsaw, Oskar Sosnowski developed something of a timescale into which he entered the most important historical events, successively tying them in with the spatial transformations of the city (the Professor's handwritten notes have survived). A novel phase in the urban research into complexes was the "stratification" of transformation phases (as noted by Teresa Zarębska). The series of drawings by Oskar Sosnowski, preserved in the Department of Polish Architecture archives, illustrate this method.

Urban planning studies at the Department of Polish Architecture did not limit themselves exclusively to questions linked with Poland. They were cast against their European background. This is made clear in an article by Oskar Sosnowski devoted to the Warsaw complex of buildings founded by Zamoyski, where he cites their Unwinian building scheme. The method applied to research work on Polish urban planning as initiated at the Department of Polish Architecture by Oskar Sosnowski is a contribution into the field of urban design, then just coming into existence in Europe, that served as a starting point for the development of new solutions.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Ignacy Drexler, *Odbudowanie wsi i miast na ziemi naszej*, Lwów 1916.
- [2] Ignacy Drexler, Docent Politechniki, *Techniczny substrat do konkursu na plan rozszerzenia i regulacji m. Lwowa (z Tablicą)*, Lwów 1914.
- [3] Ignacy Drexler, *Wielki Lwów (Le grand Leopold)*, nakładem gminy miasta Lwowa, Lwów 1920.
- [4] Roman Feliński, *Budowa miast*, Lwów 1914.
- [5] Stanisław Herbst, *Przegląd literatury dotyczącej Warszawy*, „BHSiK”, Warszawa 1936, R. 4, nr 4, s. 265–277.
- [6] Stanisław Herbst, Jan Zachwatowicz, *Twierdza Zamość*, Warszawa 1936.
- [7] Adam Kuncewicz, *Plany przeglądowe miast polskich*, Warszawa 1929.
- [8] Artur Küchnel, *Zasady budowy miast i miasteczek*, Lwów 1918.
- [9] Andrzej Liczbiński, Bohdan Ufnalewski, *Ilustrowany katalog źródeł kartograficznych* (red. serii Wojciech Trzebiński), zeszyt 6, Zakład Historii Architektury i Urbanistyki Polskiej Akademii Nauk, PWN, Warszawa 1962.

- [10] Andrzej K. Olszewski, *Architektura Warszawy (1919–1939)*, [w:] Emilia Borecka, Marian Drodowski (red.), *Warszawa II Rzeczypospolitej*, tom I, Warszawa 1968, s. 287–320.
- [11] Camillo Sitte, *Der Städtebaunachseinem Künstlerischen Grundsätzen*, Wiedeń 1889.
- [12] *Oskara Sosnowskiego świat architektury. Twórczość i dzieła*, pod redakcją Marii Brykowskiej, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2004.
- [13] Oskar Sosnowski, *Katedra Architektury Polskiej*, [w:] *Album Młodej Architektury Politechniki Warszawskiej*, Warszawa 1930.
- [14] Oskar Sosnowski, *Odnowienie wielkiej Sali w gmachu sądu okręgowego w Warszawie*, „BHSiK”, R. IV, nr 4, Warszawa 1936, s. 321–329.
- [15] Oskar Sosnowski, *O planach osiedli sprzężonych w Polsce*, „BHSiK”, Warszawa 1935, R. IV, nr 2, s. 69–78.
- [16] Oskar Sosnowski, Powstanie, układ i cechy charakterystyczne sieci ulicznej na obszarze Wielkiej Warszawy, „Studja do dziejów sztuki w Polsce”, Tom drugi, *Varsoviana I*, Wydawnictwo ZAP, Warszawa MCMXXX (1930).
- [17] Oskar Sosnowski, *Projekt parcelacji i zabudowy gruntów Andrzeja Zamoyskiego na Powiślu Warszawskim z 1862 r.*, „BHSiK”, R. IV, nr 4, Warszawa 1936, s. 278–280.
- [18] Oskar Sosnowski, *Studium pierwotnego założenia (1586) i obwarowania (1630–35) miasta Brodów*, „BHSiK”, R. II, 1935, nr 4, s. 247 i nast.
- [19] Oskar Sosnowski, *Zarys działalności Zakładu Architektury Polskiej w ubiegłym dziesięcioleciu*, „Biuletyn Naukowy wydawany przez Zakład Architektury Polskiej i Historji Sztuki Politechniki Warszawskiej”, „BHSiK”, R. I, nr 3, Warszawa 1933, s. 101–108.
- [20] Alicja Szmelter, *Początki urbanistyki współczesnej. Doświadczenia zagraniczne a środowisko warszawskich urbanistów przełomu XIX i XX w.*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2019.
- [21] Tadeusz Tołwiński, *Urbanistyka. Tom I. Budowa miasta w przeszłości*, Warszawa 1934.
- [22] Wojciech Trzebiński, *Instrukcja*, [w:] *Instytut Urbanistyki i Architektury, Seria Prac Własnych*, z. 5, Warszawa 1952.
- [23] Michał Walicki, *Wspomnienie o Oskarze Sosnowskim*, „BHSiK”, R. VIII, 1946, s. 13 i i nast.
- [24] Witold Wyszyński, *Sekcja IV Urbanistyki Z. A. P. Stan inwentaryzacji zabytków architektonicznych m. st. Warszawy. W częściach miasta z największym skupieniem zabytków*, „BHSiK”, R. 4, Nr 4, Warszawa 1936, s. 249.
- [25] Jan Zachwatowicz, przedmowa do: Andrzej Liczbiński i Bohdan Ufnalewski, *Ilustrowany katalog źródeł kartograficznych* (red. serii Wojciech Trzebiński), Zakład Historii Architektury i Urbanistyki Polskiej Akademii Nauk, PWN, Warszawa 1962, z. 6, s. 5.
- [26] Teresa Zarębska, „Genius loci” w projektach Oskara Sosnowskiego, [w:] *Oskara Sosnowskiego świat architektury. Twórczość i dzieła*. Pod redakcją Marii Brykowskiej, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2004, s. 33–44.
- [27] Teresa Zarębska, *Urbanistyczne aspekty twórczości Oskara Sosnowskiego*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, Tom XXXV, z. 3–4, Warszawa 1990, s. 253–271.
- [28] Teresa Zarębska, *Oskara Sosnowskiego projekt „Miasta-ogrodu Czerniaków”*, [w:] *Hortus Vitae. Księga pamiątkowa dedykowana Andrzejowi Michałowskiemu*, Warszawa 2001, s. 297–317.
- [29] *Zbiory Sekcji III Pomiarów Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki P.W.*, „BHSiK”, R. 4, Nr 4, Warszawa 1936, s. 233–248.

Ilustracja 7-0. Główne wejście do Gmachu Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej z historyczną tablicą zaprojektowaną przez działacza profesora Zygmunta Kamińskiego w 1930 roku. Fot. A. Dybczyńska-Bułyszko, 2015

MAŁGORZATA ROZBICKA
Zakład Architektury Polskiej
Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej

STUDIA I KARIERY WYBRANYCH ADEPTÓW WARSZAWSKIEJ SZKOŁY ARCHITEKTURY Z LAT 1915–1939

— PRZYCZYNNKI I DOPEŁNIENIA W ŚWIETLE
MATERIAŁÓW ARCHIWALNYCH ZE ZBIORÓW NAUKOWYCH
ZAKŁADU ARCHITEKTURY POLSKIEJ WYDZIAŁU
ARCHITEKTURY I DZIAŁU EWIDENCJI STUDENTÓW
POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ

Dążąc do osiągnięcia jak najlepszych rezultatów w nauczaniu projektowania architektonicznego Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej, nie zaniedbując wykształcenia w dziedzinach technicznych, od początku swego istnienia przykładał wielką wagę do równoległego kształcenia studentów na możliwie wysokim poziomie w zakresie przedmiotów artystycznych, rysunku odręcznego, architektonicznego i perspektywicznego oraz całego spektrum przedmiotów z dziedziny historii architektury i sztuki, z konserwacją zabytków włącznie (il. 7-2).

Być może właśnie ta celowo zachowana przez twórców pierwszego, a także kolejnych programów nauczania na WAPW równowaga *między dwoma czynnikami wykształcenia akademickiego architektonicznego: artystycznym i technicznym*¹ była jednym z powodów, dla którego założona w 1915 roku warszawska szkoła architektury od pierwszych lat swego istnienia przyciągała tak wielu młodych ludzi o bardzo różnorodnych talentach i zainteresowaniach, którzy — zarówno w okresie studiów, jak i po ich ukończeniu — próbowali swoich sił, i to często z dużym powodzeniem, nie koniecznie, albo nie tylko w dziedzinie architektury, ale również np. grafiki, scenografii, filmu, publicystyki, literatury i poezji, a także sportu.

PIERWSZE POKOLENIE SŁUCHACZY WAPW: „ARTYŚCI” (1915–1919)

Chociaż przyjęte w programie Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej z 1915 roku zrównoważone proporcje między przedmiotami technicznymi a artystyczno-humanistycznymi przez cały okres międzywojenny nie ulegały zasadniczym zmianom, to jednak

¹ S. Noakowski, *Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej*, [w:] Stanisław Noakowski, *Pisma, Mieczysław Wallis* (oprac.), Warszawa 1957, s. 119. Por. też *Wydział Architektury na Politechnice w Warszawie. Program*, Warszawa 1915.

7-1A

7-1B

7-1C

7-1D

7-1E

Ilustracja 7-1.

Studenci Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej z lat 1915–1939: **A** — Jerzy Sosnkowski, ok. 1916; **B** — Stefan Osiecki, ok. 1920; **C** — Jerzy Walerian Skolimowski, ok. 1926; **D** — Jerzy Hryniewiecki, ok. 1926; **E** — Zbigniew Czech, ok. 1927. Oryginały w aktach osobowych Archiwum Działu Ewidencji Studentów Politechniki Warszawskiej (ADES PW): **A** — nr 2523; **B** — nr 5109; **C** — 10814; **D** — nr 10194; **E** — nr 10435

Ilustracja 7-2. Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej — sala rysunku odręcznego. Stan około 1927 roku. Wg: „Tygodnik Ilustrowany”, 1927, nr 29

— zgodnie z poglądem dominującym do około połowy lat 20. XX wieku, że architektura *jest przede wszystkim sztuką* — w początkowym okresie działania Wydziału *na pierwsze miejsce wysunęły się czynniki artystyczne nauczania*². Rozwijaniu artystycznych talentów młodych adeptów architektury w tym pionierskim okresie niewątpliwie sprzyjały kameralne, *specjalnie miłe i braterskie*³ stosunki, jakie w relacji profesorowie–studenci panowały na Wydziale zwłaszcza w trudnych wojennych latach 1915–1920, gdy liczba jego słuchaczy wahała się od około 60 do 200 osób⁴. W rozbudzaniu w studentach artystycznych pasji z pewnością dużą rolę odgrywał również zapał i entuzjazm jego pierwszych wykładowców — architektów i artystów, którym dane było tworzyć od podstaw zręby programu i nauczania *wydziału architektury w tak długo upragnionej uczelni wyższej polskiej*⁵. Niemalże, jeśli nie zasadnicze znaczenie miała też ich osobowość, nad wyraz wówczas często wymykająca się ze sztywnych ram wytyczonych programem studiów. Niemniej barwne i różnorodne zbiorowisko indywidualności tworzyli także studenci,

² Z. Kamiński, *Dzieje życia w pogoni za sztuką*, Warszawa 1975, s. 542.

³ *Związek Słuchaczy Architektury*, [w:] L. Staniewicz, *Politechnika Warszawska 1915–1925. Księga Jubileuszowa*, Warszawa 1925, s. 483.

⁴ *Politechnika Warszawska 1915–1925...*, op. cit., s. 507–512; *Warszawska Szkoła Architektury*, Warszawa 1967, s. 31.

⁵ S. Noakowski, *Wydział Architektury...*, op. cit., s. 113.

szczególnie ci, urodzeni jeszcze w XIX wieku, immatrykulowani na Wydział w latach 1915–1919, z których znaczna część miała już za sobą doświadczenia wojenne, a także częściowe wykształcenie architektoniczne zdobyte na uczelniach zagranicznych. Wśród nich obok artystycznie utalentowanych, ale zainteresowanych głównie tworzeniem architektury, jak Bohdan Pniewski (1897–1965), Stanisław Brukalski (1894–1967), Szymon Syrkus (1893–1964), Lucjan Korngold (1897–1963) czy Roman Piotrowski (1895–1988), znalazły się też takie artystyczne indywidualności jak przykładowo Tadeusz Gronowski (1894–1990)⁶, Edmund John (1894–1989), Marian Walentynowicz (1896–1967), czy Jerzy Sosnkowski (1894–1945 [?]).

Profesor Zygmunt Kamiński (1888–1969), próbując scharakteryzować studentów, którzy rozpoczęli studia architektoniczne na Politechnice Warszawskiej w latach 1915–1919, napisał, że mieli oni *w jednej ręce miecz, w drugiej ołówek*⁷, co dobrze odzwierciedla ówczesną rzeczywistość akademicką. Wiemy bowiem, że spośród wspomnianych wyżej wybitnie artystycznie uzdolnionych słuchaczy Wydziału przykładowo Tadeusz Gronowski, który rozpoczął studia w warszawskiej szkole architektury bezpośrednio po maturze w 1915 roku, w listopadzie 1918 roku wstąpił do Wojska Polskiego, a w 1920 roku ochotniczo służył w Kompanii Zamkowej i pracował w Inspektoracie Budowlanym Ministerstwa Spraw Wojskowych⁸. Z kolei Jerzy Sosnkowski, w latach 1914–1916 żołnierz I Brygady Legionów, który po odbyciu jednego roku studiów architektonicznych we Lwowie wstąpił na Wydział Architektury PW w 1916 roku, po uzyskaniu w październiku 1918 roku tzw. półdyplomu, już w listopadzie w stopniu kaprała rozpoczął służbę w 2 pułku Szwoleżerów, a następnie był słuchaczem Szkoły Podchorążych, by na studia powrócić jesienią 1919 roku, a potem znów je przerwać i ponownie wznowić od semestru letniego roku akademickiego 1920/1921⁹. Natomiast starszy ułan, plutonowy Marian Walentynowicz, który został przyjęty na warszawski Wydział Architektury we wrześniu 1918 roku, już w końcu listopada tego roku wstąpił jako ochotnik do 1 pułku Ułanów Krechowieckich, w kwietniu 1919 roku został zaliczony „w stan” pododdziału sztabowego Dowództwa Twierdzy Brześć Litewski, by na Wydział zostać ponownie przyjętym w listopadzie 1920 roku¹⁰. Co przy tym jednak znamienne to, że wojskowe obowiązki wobec wybijającej się na niepodległość i walczącej o swoje granice Ojczyzny, w tych ciężkich latach nie przeszkadzały większości studentów Wydziału być bardzo aktywnymi na niwie życia akademickiego (il. 7-3).

Przykładowo, Tadeusz Gronowski był zaangażowany w organizację i jako „gospodarz” wszedł do pierwszego Zarządu, utworzonego w 1916 roku i bardzo pręźnie działającego przez cały okres międzywojenny, Związku Słuchaczy Architektury (ZSA)¹¹.

⁶ Por. m.in. A.A. Szablowska, *Tadeusz Gronowski. Sztuka plakatu*, Warszawa 2005.

⁷ *Wydział Architektury na Politechnice Warszawskiej*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1920, nr 14, s. 276.

⁸ Akta osobowe nr 1997, Zbiory Archiwum Działu Ewidencji Studentów Politechniki Warszawskiej (dalej Zb. ADES PW).

⁹ Akta osobowe nr 2523, Zb. ADES PW.

¹⁰ Akta osobowe nr 3574, Zb. ADES PW.

¹¹ T. Cieślowski (syn), *Od symbolu po przez kształt ku treści*, Warszawa 1916, s. 2.

W latach 1916–1919 współpracował też jako grafik, autor winiet i okładek, z pismem młodzieży akademickiej (potem młodzieży literackiej) „Pro Arte et Studio”, a także komitetem redakcyjnym wydanej w 1918 roku „Jednodniówki Akademickiej na rzecz Bratniej Pomocy Studentom”. Był też autorem plakatu „Warszawa swojej Politechnice”, anonsującego wielki kiermasz i raut, jaki na rzecz Towarzystwa Przyjaciół tej organizacji w styczniu 1920 roku miał się odbyć w Gmachu Głównym Politechniki Warszawskiej¹². Natomiast Jerzy Sosnkowski — autor noweli, utworu dramatycznego, kilku wierszy i ilustracji — razem z Tadeuszem Gronowskim, Bohdanem Pniewskim i Wilhelmem Hennebergiem (1891–1963) jako ilustratorami, był obok T. Dregi [?] i Tadeusza Ocioszyńskiego (1893–1969) współredaktorem „Jednodniówki Akademickiej” wydanej w 1917 roku w Warszawie¹³ (il. 7-4). Z kolei Edmund John, Bohdan Pniewski, Stanisław Brukowski i Jerzy Sosnkowski, a także Jerzy Gelbard (1894–1944), Wilhelm Henneberg (1891–1963) i malarz Emil Lindeman (1864–1945 [?]) na wiosnę 1920 roku wzięli udział w 13-dniowej wycieczce na Pomorze (Toruń, Pelplin, Kartuzy, Świecie, Chojnice, Wąbrzeźno i Gdańsk) — bodaj pierwszej studenckiej wyprawie naukowo-artystycznej, jaką w okresie międzywojennym z pomocą Związku Słuchaczy Architektury zorganizował profesor Zygmunt Kamiński. Z ponad 90 rysunków i akwarel powstałych podczas tej wycieczki, z których większość została w kwietniu 1920 roku zaprezentowana na wystawie w gmachu Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych¹⁴, ponad trzydzieści opublikował „Tygodnik Ilustrowany” jako ilustracje do dwóch artykułów, z których jeden, opisujący „wrażenia z ekspedycji”, wyszedł spod pióra jej uczestnika — studenta Jerzego Sosnkowskiego¹⁵ (il. 7-5A i B).

Niektórzy z pierwszych słuchaczy Wydziału Architektury PW, jak np. Tadeusz Gronowski i Edmund John, najpewniej nigdy formalnie studiów architektonicznych nie ukończyli. Według dokumentów zachowanych w Archiwum Działu Ewidencji Studentów Politechniki Warszawskiej (ADES PW) aktywność Gronowskiego jako studenta architek-

Ilustracja 7-3. Strona tytułowa „Jednodniówki Akademickiej”. Projekt graficzny: J. Sosnkowski (1917). Wg: „Jednodniówka Akademicka”, Warszawa 1917

¹² A.A. Szablowska, *Tadeusz Gronowski...*, op. cit., s. 32.

¹³ *Jednodniówka Akademicka*, J. Sosnkowski, T. Drega, T. Ocioszyński, W. Henneberg (red.), Warszawa 1917.

¹⁴ *Politechnika Warszawska 1915–1925...*, op. cit., s. 447.

¹⁵ J. Sosnkowski, *Gedanum, perła Pomorza. Wrażenia z ekspedycji*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1920, nr 14, s. 264–268 [273] i *Wydział Architektury na Politechnice Warszawskiej...*, op. cit., s. 274–278.

Ilustracja 7-4. T. Gronowski, ilustracje do nowelki J. Sosnkowskiego *Sen o potędze*. Wg: „Jednodniówka Akademicka”, Warszawa 1917

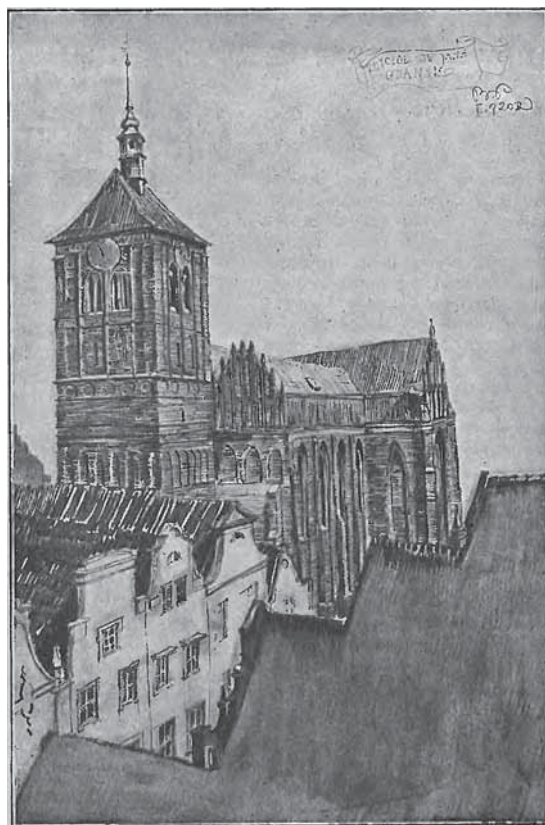
tury wydaje się stopniowo wygasać już około 1920 roku¹⁶. Jednakże, w czasach kiedy w środowisku polskich grafików reklamowych był on już osobą znaną i bardzo wpływową, przy różnych okazjach zwykł podkreślać znaczenie jakie dla jego rozwoju artystycznego jako grafika miały studia na warszawskim Wydziale Architektury. Gronowski doceniał przede wszystkim wpływ prof. Zygmunta Kamińskiego, w którego twórczym i rozumnym nauczaniu, jak twierdził, znaleźliśmy wspólne podstawy do pracy artystycznej. On nam wskazał genezę form architektonicznych i ujmowanie ich rysunkowe w płaszczyźnie. On zwrócił uwagę na piękno leżące w czystej formie, wskazał na bezpretensjonalne oddanie tej formy, a co najważniejsza on nauczył nas poważnego stosunku do sztuki i szacunku dla prawdziwej twórczości¹⁷.

Podobnie jak Tadeusz Gronowski również Edmund John, który w latach 1921–1924 na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej był asystentem w prowadzonej przez profesora Zygmunta Kamińskiego Katedrze Rysunku Odręcznego, ostatecznie wybrał ścieżkę kariery zawodowej grafika i malarza (il. 7-6). Już w 1919 roku wstąpił do Związku Polskich Artystów Grafików. W latach 20. XX wieku bywał też filmowym i teatralnym scenografem¹⁸

¹⁶ Akta osobowe nr 1997, Zb. ADES PW. Według A.A. Szablowskiej T. Gronowski studiował na WAPW do 1925 roku. Por. m.in. K.P., *O Tadeuszu Gronowskim*, „Arkady”, 1935, nr 3, s. 160–169 i A.A. Szablowska, *Tadeusz Gronowski...*, op. cit., s. 15.

¹⁷ T. Gronowski, *Plakaty Związku Słuchaczy Architektury*, „Grafika”, 1932, nr 1, s. 34.

¹⁸ E. John wykonał scenografię do niemych filmów fabularnych: *Skrzydlaty zwycięzca* (1924) i *Kochanka Szamoty* (1927).

7-5-A Ilustracja 7-5. Rysunki wykonane podczas studenckiej wycieczki naukowo-artystycznej na Pomorze (marzec–kwiecień 1920): A — J. Sosnkowski, *Wieża Łabędzia w Gdańsku*; B — B. Pniewski, *Kościół św. Jana w Gdańsku*. Wg: „Tygodnik Ilustrowany”, 1920, nr 14 7-5-B

oraz plakacistą i dekoratorem wnętrz. Od 1933 roku aktywnie działał jako sekretarz, a od roku 1937 prezes Koła Artystów Grafików Reklamowych (KAGR)¹⁹.

Bez wątplenia do najbardziej twórczo aktywnych, barwnych i wszechstronnie utalentowanych, a dziś niemal zupełnie zapomnianych, pierwszych studentów Wydziału należał Jerzy Sosnkowski, o którym Józef F. Gawlikowski, redaktor warszawskiego Wydawnictwa Biblioteki Dzieł Wyborowych, w 1926 roku napisał, że jest on *z powodzeniem architektem, jest malarzem teatralnym i dekoratorem wnętrz, ilustratorem i rysownikiem, estymowanym w Anglii — ojczyźnie rysunku, jest w końcu i przede wszystkim pisarzem o wybitnym i charakterystycznym talencie*²⁰.

Jerzy Sosnkowski, inaczej niż Tadeusz Gronowski czy Edmund John, studia na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej ukończył. Przy czym licząc łącznie z rokiem studiów zaliczonym przez niego na Politechnice Lwowskiej, zajęło mu to aż trzynaście lat. Co nie dziwi, jeśli przyjrzeć się bliżej jego bardzo wielowątkowemu i niemałemu dorob-

¹⁹ Por. „Reklama”, 1934, z. 5, s. 48; M. Zdrenka, *Polska historia dobrego projektowania. Koło Artystów Grafików Reklamowych*, [za:] <https://www.signs.pl/> [dostęp: 11.08.2020].

²⁰ J.F.G. [Józef Fr. Gawlikowski], *Przedmowa*, [w:] *Bosman Finta, Nowele*, Warszawa 1926, s. 7–8.

7-6

Ilustracja 7-6. Plakat E. Johna pt. „...Rzeczą żołnierza jest stworzyć dla Ojczyzny piorun, co błyska, a gdy trzeba uderzy” (1920). Oryg. w zbiorach prywatnych

Ilustracja 7-7. Okładka zbioru nowel J. Sosnkowskiego *Czerwone wyłogi*. Projekt graficzny: J. Sosnkowski. Wg J. Sosnkowski, *Czerwone wyłogi*, Warszawa 1917

7-7

kowi twórczemu z okresu studiów, a także wziąć pod uwagę, że przypuszczalnie od około 1924 roku, czyli po reorganizacji struktury Magistratu m.st. Warszawy, studiując architekturę jednocześnie pracował w jego Zarządzie jako inspektor artystyczny²¹.

Tylko w latach 1917–1927, poza nienajlepiej przyjętą przez krytyka „Wiadomości Literackich”²² powieścią *Auto, Ty i Ja [Miłość maszyn]* (1925), Jerzy Sosnkowski opublikował aż pięć zbiorów opowiadań, w których może za wyjątkiem pierwszego pt. *Czerwone wyłogi. Szkice i obrazki* (1917), zadedykowanego *Kolegom i Towarzyszom, podoficerom*

²¹ Por. *Czy wiesz kto to jest? Uzupełnienia i sprostowania*, S. Łoza (red.), Warszawa 1938, s. 287 i „Dziennik Zarządu m.st. Warszawy”, 1925, nr 1–4, s. 5.

²² ej [Edward Janus], *Jerzy Sosnkowski „Auto, ty i ja”*, „Wiadomości Literackie”, 1926, nr 22, s. 3.

i szeregowcom 3 plutonu 1 szwadronu I-go pułku ułanów Beliny (il. 7-7), z wielką wyobraźnią i pasją próbował konfrontować się z nurtującą go problematyką nowoczesności²³. Równocześnie pisał teksty, które w latach 1920–1928 z różną częstotliwością ogłaszał na łamach prasy ilustrowanej, m.in. w miesięcznikach „Naokoło Świata” i „Lot Polski” oraz w tygodnikach „Kino” i „Tygodnik Ilustrowany”. Publikował w nich opowiadania z gatunku science fiction²⁴, a także felietony²⁵ oraz reportaże z wycieczek po kraju²⁶ i Europie, m.in. do Kopenhagi (1926)²⁷ i Amsterdamu (1928)²⁸. Przy czym o ile jego publikacje beletrystyczne oscylowały głównie wokół szczególnie pasjonujących go w tamtym czasie problemów wpływu rozwoju techniki, a zwłaszcza lotnictwa, motoryzacji i radiofonii, na przyszłość ludzkiej kultury i cywilizacji, to w tekstach publicystycznych z lat 20. XX wieku poruszał też inne bliskie mu tematy, jak codzienne życie polskich oficerów²⁹ i studentów³⁰, czy też współczesna architektura³¹ i projektowanie wnętrz³².

Równolegle Jerzy Sosnkowski uprawiał grafikę użytkową i rysunek. W 1918 roku, podobnie jak Edmund John, wziął udział w konkursie na projekt polskiej marki pocztowej³³. Około 1921 roku założył razem z Franciszkiem Biske (1895–1938), również studentem Wydziału Architektury PW, firmę „DECOR”, która wykonywała *wszelkie prace wchodzące w zakres artystycznej grafiki stosowanej i dekoracji wnętrz*³⁴ (il. 7-8), w tym między inny-

²³ Mamy tu na myśli takie zbiory jego fantastycznych nowel, jak *Dom filozofów* (1921) i *Bosman Finta* (1926) — poświęcony bratu, *Generałowi Kazimierzowi Sosnkowskiemu*, czy też dedykowany *lotnikom polskim* tomik *Żywe powietrze* (1926) i wreszcie kończący listę jego publikacji książkowych zbiór nowel *Radjomiłość* (1927). Wiadomo też, że w 1926 roku Sosnkowski planował wydać, jako część trylogii *Pan Świata*, kolejną powieść *osnutą na tle życia współczesnego* pt. *Sługa Bafometa*, czego jednak nie udało mu się zrealizować. Zapowiedź tej publikacji została zamieszczona w tomie nowel J. Sosnkowskiego, *Żywe powietrze*, Wyd. Biblioteki Dzieł Wyborowych, Warszawa 1926, bns.

²⁴ J. Sosnkowski, *Jeniec atmosfery*, „Naokoło Świata”, 1924, nr 6, s. 61–68; *Katastrofa zaręczynowa*, „Lot Polski”, 1926, nr 5, s. 18–20; *Wrota raju*, „Lot Polski”, 1926, nr 8, s. 15–20; *Kilometr 1001*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1927, nr 30, s. 608–609.

²⁵ Np. J. Sosnkowski, *Plac Saski — Serce Warszawy*, „Naokoło Świata”, 1926, nr 29, s. 5–16; *Naprzód*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1927, nr 27, s. 540–541.

²⁶ M.in. J. Sosnkowski, *Gedanum...* op. cit., s. 264–273; *Polskie Klondyke*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1925, nr 29, s. 573–576; *Worochta — Szwajcaria Polski*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1928, nr 47, s. 865–867; *Polski samochód*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1927, nr 23, s. 454–455.

²⁷ J. Sosnkowski, *Kjöbenhavn — miasto wież — korespondencja napowietrzna z rysunkami autora*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1926, nr 38, s. 626–629.

²⁸ J. Sosnkowski, *Diament w morzu (Amsterdam)*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1928, nr 52, s. 964–966.

²⁹ J. Sosnkowski, *Życie Kraju. Nasi oficerowie*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1927, nr 43, s. 873.

³⁰ J. Sosnkowski, *Życie kraju. Nasi studenci*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1927, nr 29, s. 576.

³¹ J. Sosnkowski, *O nowoczesnej architekturze*, „Naokoło Świata”, 1925, nr 9, s. 77–86; *Konkurs genewski*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1926, nr 36, s. 589–590.

³² J. Sosnkowski, *Wnętrze nowoczesne a przemysł ludowy w Polsce*, [w:] *Gdynia jako uzdrowisko*, Gdynia 1928.

³³ Por. „Grafika”, 1930, z. 2, s. 19 i <https://znaczkisklep.com/pl/p/0001-Projekt-konkursowy-Polskie-Marki-Pocztowe-1918-rok-autor-Sosnkowski-Jerzy/28852> [dostęp: 10.07.2020].

³⁴ Ulotka reklamowa firmy „DECOR”, R. Biske. J. Sosnkowski i S-ka. Zb. Muzeum Narodowego w Warszawie, sygn. DI 133893.

mi projekty scenografii dla warszawskich teatrów miejskich i prywatnych³⁵ oraz plakaty³⁶. Zaprojektował też buławę, która w 1923 roku została wręczona Ferdynandowi Fochowi podczas uroczystości nominowania go na Marszałka Polski³⁷. Sosnkowski bywał również autorem okładek czasopism³⁸ i ilustratorem — głównie, choć nie tylko, swoich własnych publikacji³⁹ (il. 7-9A i B). Uczestniczył także w wystawach rysunków i akwareli zorganizowanych w 1920 i 1928 roku przez Związek Słuchaczy Architektury w warszawskiej „Zachęcie”⁴⁰.

W tym kontekście nie dziwi, że jako student Jerzy Sosnkowski na ogół aktywizował się tylko okresowo. Jednoznacznie świadczą o tym dokumenty zachowane w Archiwum Działu Ewidencji Studentów Politechniki Warszawskiej, z których wynika, że wszystkie przedmioty przepisane programem do zaliczenia przed pierwszym egzaminem dyplomowym (tzw. półdyplomem), który zdał we wrześniu 1918 roku na ocenę dostateczną, Sosnkowski zaliczył w okresie od marca do września 1918 roku. Z kolei zaliczenia z przedmiotów wymaganych przed końcowym egzaminem dyplomowym, który z wynikiem dobrym złożył w maju 1929 roku, uzyskał na przestrzeni zaledwie trzech miesięcy, od listopada 1928 do stycznia 1929 roku⁴¹.

Wiemy, że ćwiczenia z pierwszego kursu przedmiotu Architektura Polska Sosnkowski zaliczył na ocenę celującą jeszcze u Kazimierza Skórewicza (1868–1950), który na Wydziale Architektury PW wykładał go do 1919 roku. Egzamin i ćwiczenia z drugiej jego części zaliczył w grudniu 1928 roku już u Oskara Sosnowskiego (1880–1939) na ocenę dostateczną⁴². Co świadczą o tym, że musiał wykonać wymaganą inwentaryzację zabytku architektury monumentalnej⁴³. Ta jednak niestety w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej się nie zachowała.

³⁵ *Czy wiesz kto to jest? Uzupełnienia i sprostowania*, op. cit., s. 287.

³⁶ M.in. „Tutaj się spotykamy. W połączonych salach Teatru Wielkiego i Reduty. Wielki bal maskowy pod nazwą »Półpoście«” — plakat wykonany przez J. Sosnkowskiego pod firmą DECOR około 1921 roku. Por. A.A. Szablowska, M. Seńkiw, *Plakat polski. Ze zbiorów Muzeum Etnografii i Przemysłu Artystycznego Instytutu Narodoznawstwa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie*, Warszawa 2009, s. 162.

³⁷ *Czy wiesz kto to jest? Uzupełnienia i sprostowania*, op. cit., s. 287.

³⁸ M.in. J. Sosnkowski: rysunek pt. *Schody w Artushofie w Gdańsku* — okładka „Tygodnik Ilustrowany”, 1925, nr 4; rysunek pt. *Krążownik „Memfis” w porcie Kopenhaskim* — okładka „Tygodnik Ilustrowany”, 1926, nr 38.

³⁹ M.in. J. Sosnkowski: *Kjöbenhavn...*, op. cit.; *Katastrofa...*, op. cit.; *Kilometr 1001*, op. cit.; *Worochna...*, op. cit.; *Diament w morzu...*, op. cit.

⁴⁰ W. Husarski omawiając zorganizowaną przez ZSA w 1928 roku wystawę rysunków, akwareli i fotografii napisał, że Sosnkowski *przetwarza dalekie przestrzenie morskie w dekoracyjne fantazje*. Wg: W. Husarski, *Z Zachęty*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1928, nr 6, s. 111.

⁴¹ Akta osobowe nr 2523, Zb. ADES PW.

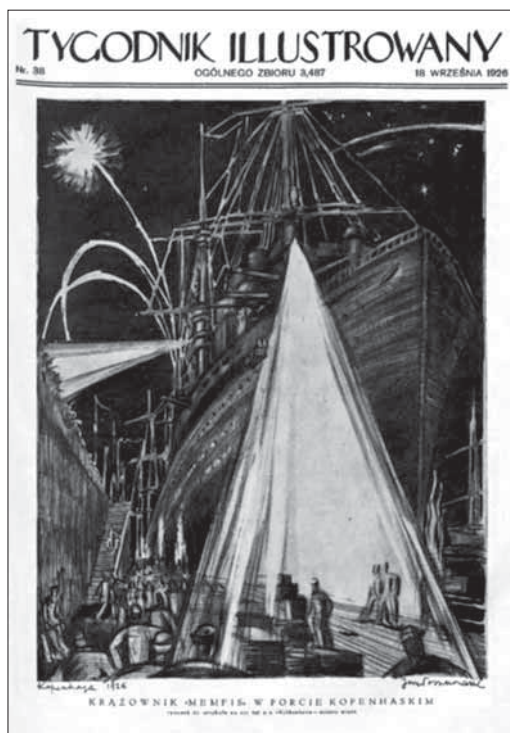
⁴² *Ibidem*.

⁴³ O. Sosnowski, od 1919 roku profesor kierownik Katedry Architektury Polskiej, od 1922 również Zakładu Architektury Polskiej, dopracowując w szczegółach zarysowaną w 1915 roku przez K. Skórewicza ideę przedmiotu Architektura Polska zdecydował, że jego wykładana na semestrze drugim część pierwsza poświęcona tzw. budownictwu ludowemu, wiejskiemu i małomiasteczkowemu, poza wykładami i wycieczkami, będzie w ramach ćwiczeń obejmować samodzielne wykonanie przez studentów pomiaru zabudowy wsi. Natomiast na zaliczenie drugiej części przedmiotu, realizowanej zazwyczaj na semestrach 5 i 6 już po tzw. półdyplomie, studenci będą zobligowani wykonać pomiar obiektu architektury monumentalnej.

Ilustracja 7-8. Ulotka reklamowa firmy „DECOR” R. Biskie, J. Sosnkowski i Kas (fragment). Projekt graficzny: J. Sosnkowski [?] (ok. 1921). Oryg. w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie, sygn. DI 133893

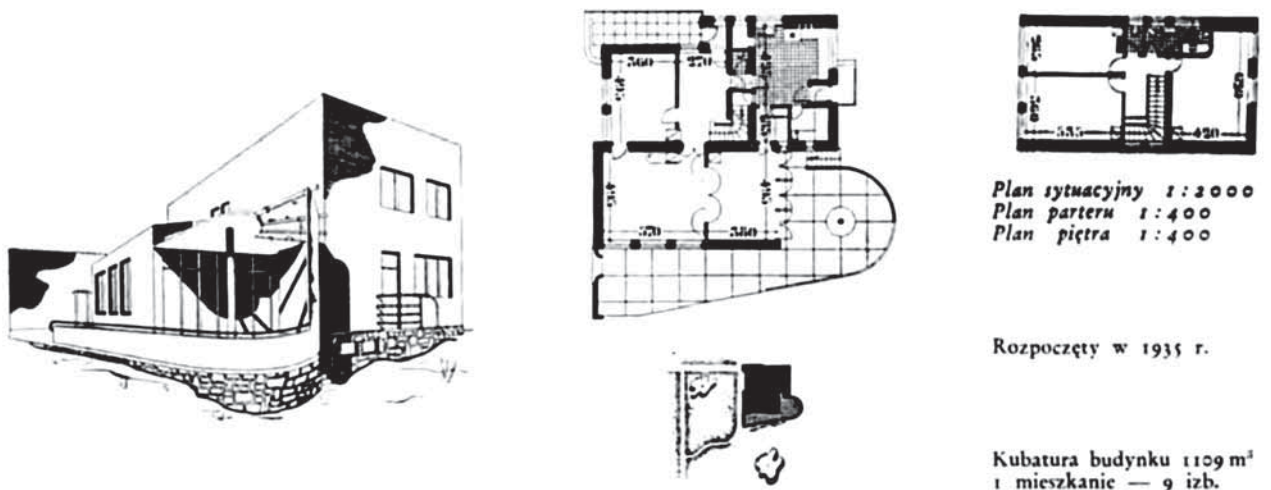
Ilustracja 7-9. Rysunki J. Sosnkowskiego: A — *Krażownik Memfis w porcie kopenhaskim*; B — ilustracja do własnej noweli *Szalona katedra*. Wg: A — „Tygodnik Ilustrowany”, 1926, nr 38; B — „Naokoło Świata”, 1925, nr 14

7-9-A

7-9-B

GÓRA KALWARIA. DOM DOWÓDCY

INŻ.-ARCH. J. SOSNKOWSKI

Ilustracja 7-10. Projekt domu dowódcy w Górze Kalwarii. Projekt: J. Sosnkowski (ok. 1935). Wg: *Sprawozdanie Funduszu Kwaterunku Wojskowego 1927–1937*, Warszawa 1938

Po uzyskaniu na Wydziale Architektury PW w sierpniu roku 1929 dyplomu inżyniera architekta, na podstawie egzaminu i projektu Muzeum Morskiego, wykonanego pod opieką promotorską profesora Czesława Przybylskiego⁴⁴, aktywność literacka Sosnkowskiego w zasadzie już na dobre, a publicystyczna na pewien czas przygasała. Jerzy Sosnkowski, zwolennik architektury nowoczesnej/modernistycznej, jego zdaniem pozytywnie odznaczającej się *swobodą i prostotą, brakiem komplikacji*⁴⁵, zaczął wówczas szerzej rozwijać podjętą już około 1928 roku⁴⁶ współpracę projektową z Funduszem Kwaterunku Wojskowego (FKW), która w latach 1929–1937 zaowocowała realizacją w sumie siedmiu oficerskich i podoficerskich domów mieszkalnych wykonanych według jego projektów: w Stanisławowie (1928)⁴⁷, w Jabłonie (1929)⁴⁸, na Żoliborzu w Warszawie (1933–1935)⁴⁹ i w Górze Kalwarii (1935–1937)⁵⁰ (il. 7-10). Działał też w komisji artystycznej

⁴⁴ Por. Akta osobowe nr 2523, Zb. ADES PW i Z Wydziału Architektury PW, „Architektura i Budownictwo”, 1929, nr 11–12, s. 86.

⁴⁵ ems., *Piękno Warszawy. Ankieta „Świata”*, „Świat”, 1930, nr 22, s. 5.

⁴⁶ *Sprawozdanie Funduszu Kwaterunku Wojskowego 1927–1937*, Warszawa 1938, s. 11.

⁴⁷ Projekt domu mieszkalnego dla oficerów w Stanisławowie, Zosin Wola 110, zrealizowany w 1928 roku. Por. *Sprawozdanie Funduszu...*, op. cit., s. 11.

⁴⁸ Dom mieszkalny dla oficerów w Jabłonie przy ul. Garażowej (ob. ul. Zegrzyńska 8). Por. *Sprawozdanie Funduszu...*, op. cit., s. 67.

⁴⁹ Dwa domy mieszkalne dla podoficerów w Warszawie, przy ul. Dymińskiego 10a i Krajewskiego. Por. *Sprawozdanie Funduszu...* op. cit., s. 96 i *Domy mieszkalne Funduszu Kwaterunku Wojskowego. Sprawozdanie 1930–1933*, Warszawa [1934], s. 72, 104, 209.

⁵⁰ Zespół trzech budynków mieszkalnych (dom dla dowódcy, dom dla oficerów i dom dla podoficerów) w Górze Kalwarii przy ul. Dominikańskiej 9, *Sprawozdanie Funduszu...*, op. cit., s. 65.

Ilustracja 7-11. Komisja artystyczno-techniczna Ligi Morskiej i Rzecznej podczas spotkania w 1930 roku. Widoczni od lewej (m.in.): gen. M. Zaruski, J. Sosnkowski i S. Gądzikiewicz. Wg: NAC sygn. 1-P-378

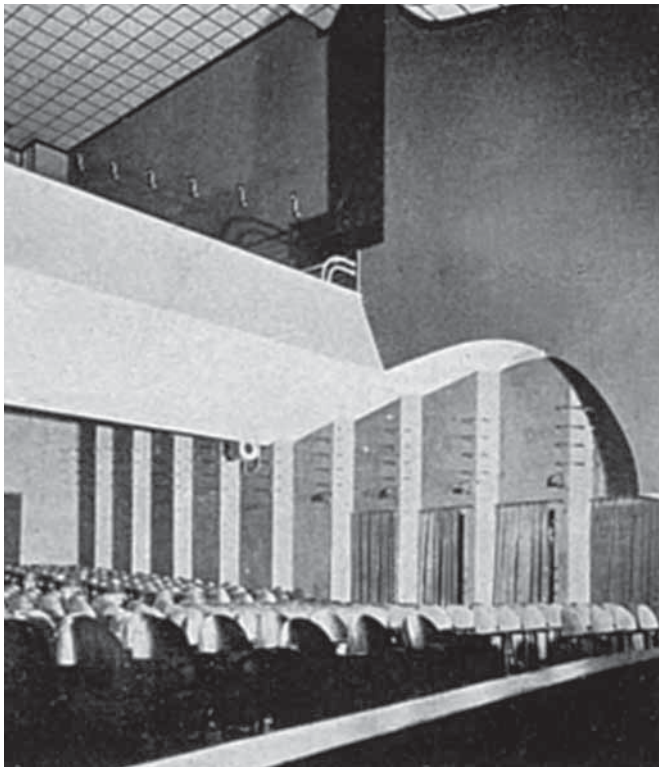
no-technicznej Ligi Morskiej i Rzecznej⁵¹ (il. 7-11). Jednak przedmiotem jego szczególnego zainteresowania, zarówno jako projektanta, jak też teoretyka i krytyka-publicyisty, stało się wówczas projektowanie i „filozofia” współczesnego wnętrza, która jak pisał *idzie dzisiaj po nowych torach. Tak samo, jak architektura. [...] Prostota, celowość, praktyczność, oszczędność — oto hasła*⁵².

W latach 1929–1930, tę swoją modernistyczną „filozofię” kształtowania wnętrz udało się Sosnkowskiemu razem z Juliuszem Żórawskim (1898–1967) z dużym sukcesem wcielić w życie w projekcie nowoczesnego, przystosowanego do projekcji filmów dźwiękowych, warszawskiego Kina „Atlantic”. W 1930 roku uznanego przez Stanisława Marzyńskiego (1904–1992) *za dodatni przykład dzisiejszej nowej, „warszawskiej” szkoły w architekturze*⁵³ (il. 7-12). Jako projektant, podobnie nowoczesny, adekwatny do funkcji, a zarazem pełen prostoty efekt plastyczno-architektoniczny Sosnkowski osiągnął również w zaprojek-

⁵¹ Por. fotografię członków komisji artystyczno-technicznej Ligi Morskiej i Rzecznej (Mariusz Zaruski, Jerzy Sosnkowski, Stanisław Gądzikiewicz), wrzesień 1930. Zb. Narodowego Archiwum Cyfrowego NAC), sygn. 1-P-378.

⁵² J. Sosnkowski, *O nowoczesnym pokoju stołowym*, „Wnętrze”, 1933, nr 1, s. 2.

⁵³ St. Marzyński, *O jednym z nowych kinematografów warszawskich*, „Architektura i Budownictwo”, 1930, nr 7, s. 246.

7-12

Ilustracja 7-12. Warszawa — wnętrze kina „Atlantic”. Stan w 1930 roku. Projekt: J. Sosnkowski i J. Żórawski (1930). Wg: „Architektura i Budownictwo”, 1930, nr 7

Ilustracja 7-13. Warszawa — wnętrze restauracji „Żywiec”. Stan w 1932 roku. Projekt: J. Sosnkowski (1931–1932). Wg: „Wnętrze”, 1932, nr 3

7-13

towanych w latach 1931–1932 (łącznie z wyposażeniem, witrynami i neonem reklamowym) wnętrzach warszawskiej restauracji „Żywiec”⁵⁴ (il. 7-13), a także w zrealizowanym w 1932 lub 1933 roku projekcie witryny i wnętrza położonego po sąsiedzku przy ulicy Marszałkowskiej sklepu firmy Mary Mill⁵⁵. Na początku lat 30. XX wieku architekt zaprojektował jeszcze wnętrza i meble dla Wyższej Szkoły Wojennej⁵⁶, opracował koncepcję i sprawował nadzór artystyczny nad realizacją wystawy budownictwa wojskowego w gmachu Kasyna Garnizonowego przy ulicy Szucha w Warszawie⁵⁷ oraz wykonał pro-

⁵⁴ J. Sosnkowski, *Wnętrze nowoczesnej restauracji*, „Wnętrze”, 1932, nr 3, s. 33–48.

⁵⁵ „Wnętrze”, 1933, nr 6, s. 114.

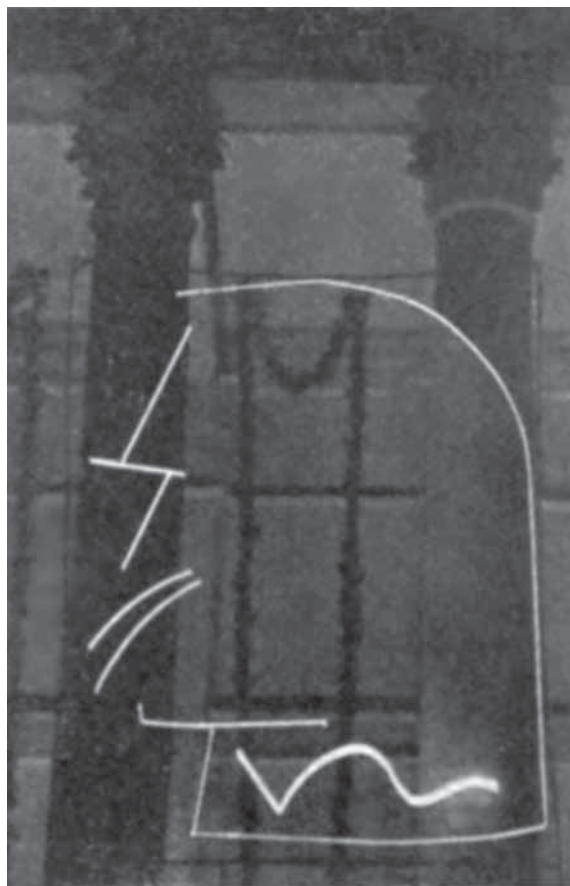
⁵⁶ „Wnętrze”, 1933, nr 1, s. 9.

⁵⁷ J. Sosnkowski jako kierownik artystyczny przygotował wystawę razem z zespołem projektantów, w składzie: S. Połujan, T. Gronowski, J. Poliński, mjr A. Król, A. Więckowski i J. Żórawski. Por. A. Król, *Piętnastolecie budownictwa wojskowego*. Por. „Architektura i Budownictwo”, 1933, nr 10–12, s. 295–301.

jekt aranżacji otoczenia pomnika Leopolda Lisa-Kuli w Rzeszowie⁵⁸. W 1932 roku spróbował też swoich sił jako scenograf filmowy⁵⁹, a także zaczął dość regularnie pisywać felietony do „Kuriera Warszawskiego”, w których zajmował się głównie kwestiami estetyki i polityki reklamowej współczesnego miasta⁶⁰.

W latach 1931–1934 Jerzy Sosnkowski mocno się zaangażował w redagowanie i pisanie fachowych artykułów do utworzonego, jak się wydaje głównie z jego inicjatywy, czasopisma „Wnętrze”, którego komitet redakcyjny poza nim składający się z tak wybitnych znawców tematu, jak profesorowie: Wojciech Jastrzębowski, Mieczysław Kotarbiński i Czesław Przybylski, stawiał sobie za cel przekonanie na konkretnych przykładach szerokiego grona czytelników do nowoczesnych rozwiązań wnętrzarskich oraz dokonań na tym polu polskich projektantów i firm wykonawczych⁶¹.

Po odejściu w dość niejasnych okolicznościach w 1935 roku z redakcji „Wnętrza”, Jerzy Sosnkowski jako projektant kontynuował współpracę z Funduszem Kwaterunku Wojskowego do około 1937 roku. Najpewniej nadal też pracował jako inspektor artystyczny w warszawskim Magistracie, na którego zlecenie okazjonalnie wykonywał również niewielkie zadania projektowe, jak np. projekt umieszczonego w 1935 roku na fasadzie Teatru Wielkiego neonowego wizerunku Marszałka Piłsudskiego⁶² (il. 7-14), czy też projekt dwóch podświetlanych fontann, które w 1938 roku w formie makiet zostały ustawione na Placu Piłsudskiego w Warszawie⁶³. W 1935 i 1936 roku Jerzy Sosnkowski powrócił do działalności jako architekt-projektant obiektów większej skali. Razem ze Zbigniewem Ihnatowiczem i Kazimierzem Pigułow-

Ilustracja 7-14. Warszawa, fasada Teatru Wielkiego — neon z profilem Marszałka J. Piłsudskiego. Stan w 1935 roku. Projekt: J. Sosnkowski (1935). Wg: „Reklama”, 1935, z. 2

⁵⁸ Czy wiesz kto to jest? *Uzupełnienia i sprostowania*, op. cit., s. 287.

⁵⁹ J. Sosnkowski razem z Cz. Piaskowskim zaprojektował scenografię do filmu fabularnego *Wielkomięski mrok* [*Rycerze mroku*], w reżyserii Bruno Bredschneidera i Stefana Szwarca. Wg: <http://www.fn.org.pl/archiwum/page/index986d.html?str=517> [dostęp: 5.09.2020].

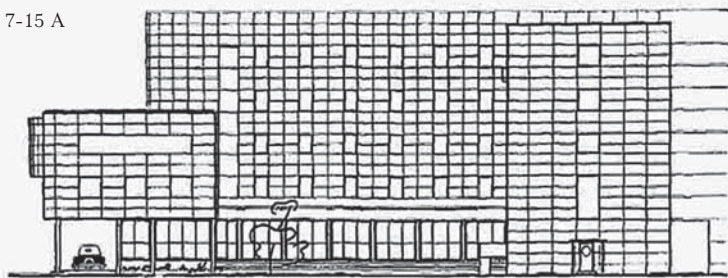
⁶⁰ M.in. J. Sosnkowski, *Światła wielkiego miasta*, „Kurier Warszawski”, 1932, nr 80, s. 16; *Fundamenty estetyki*, „Kurier Warszawski”, 1932, nr 88, s. 6; *Miasto kolorowe*, „Kurier Warszawski”, 1932, nr 236, s. 7–8; *Stolica w światłach*, „Kurier Warszawski”, 1932, nr 242, s. 7–8.

⁶¹ Por. m.in. J. Sosnkowski, *Filozofia wnętrza mieszkalnych*, „Wnętrze”, 1931, nr 1, s. 2–3 i *O nowoczesnym pokoju...*, op. cit., s. 5.

⁶² M. Wodnicki, *Racjonalne oświetlenie stoisk wystawowych*, „Reklama”, 1935, z. 2, s. 12.

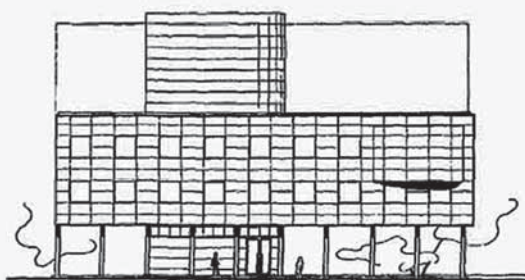
⁶³ G. Piątek, *Sanator. Kariera Stefana Starzyńskiego*, W.A.B., 2016, s. 213.

7-15 A

ELEWACJA POŁUDNIOWA.

1:500

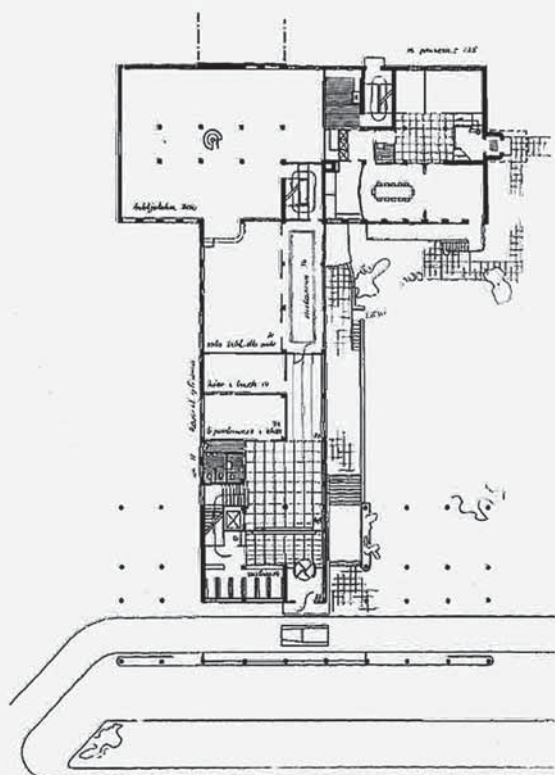

ELEWACJA OD UL. ROZBRAT.

1:500

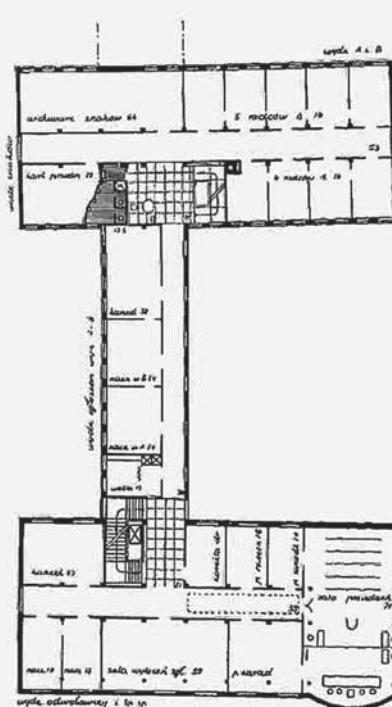
Ilustracja 7-15. Konkurs zamknięty na gmach Urzędu Patentowego RP przy ulicy Rozbrat w Warszawie — projekt: J. Sosnkowski, Z. Ihnatowicz, K. Pigułowski (1936): A — elewacje południowa i od ulicy Rozbrat; B — plany przyziemia i piętra. Wg: „Architektura i Budownictwo”, 1936, nr 11

7-15 B

PLAN PRZYZIEMIA

1.500

PLAN PIĘTRA

skim, jako współpracownikami, wziął udział kolejno w konkursie architektonicznym na regulację placu Piłsudskiego⁶⁴ i w zamkniętym konkursie na projekt gmachu Urzędu Patentowego Rzeczypospolitej Polskiej przy ulicy Rozbrat w Warszawie, do którego poza nim zostali jeszcze zaproszeni Bohdan Pniewski i Rudolf Świerczyński⁶⁵ (il. 7-15A i B). Niestety udział Jerzego Sosnkowskiego w wymienionych konkursach zakończył się niepowodzeniem.

W 1937 roku Sosnkowski wznowił współpracę z „Kurierem Warszawskim”, którą z mniejszą już intensywnością kontynuował w 1938 roku. W swoich felietonach, pod którymi podpisywał się jako inżynier architekt, nadal dzielił się spostrzeżeniami i przemyśleniami na temat kierunków rozwoju i estetyki wielkich współczesnych miast. Pisał głównie o Warszawie, której problemy starał się przedstawiać w szerszym kontekście doświadczeń znanych mu z autopsji z innych światowych metropolii. Interesowała go zieleń, planowy rozwój miejskiej architektury i urbanistyki, a w szczególności wielkomiejska reklama wizualna i świetlna, którą w *organizmie wielkiego miasta* postrzegał jako swego rodzaju *zło konieczne*⁶⁶. W tekstach publikowanych w 1938 roku coraz więcej uwagi zaczął też poświęcać rozważaniom na temat kierunków przyszłego rozwoju architektury, którą jako *związek organiczny wszystkich, bez mała, sztuk innych* osobiście uważał za sztukę absolutnie nadrzędną i wyjątkową⁶⁷.

Do grona wybitnie uzdolnionych plastycznie pierwszych adeptów warszawskiej szkoły architektury niechybnie należał również Marian Walentynowicz. Syn inżyniera-technologa Rafała Walentynowicza i Wilhelminy z Siemaszków, urodzony w 1896 roku w Petersburgu, gdzie ukończył V Gimnazjum (1907–1915), 3-letnią Szkołę Rysunku J. Goldbladta (1912–1915) oraz Kurs palaczy i maszynistów przy rosyjskim Ministerium Handlu i Przemysłu (1915). Tam też od 1915 roku studiował na Wydziale Metalurgii Petersburskiej Politechniki, a potem w Instytucie Inżynierów Cywilnych (1916–1917). W 1917 roku jako ochotnik wstąpił do pułku inżynieryjnego 1-go Korpusu Polskiego w Rosji. W lutym 1918 roku został przez bolszewików aresztowany i skazany na śmierć. Po ucieczce z niewoli *via* Petersburg zapewne w lecie 1918 roku dotarł do Warszawy, gdzie w październiku został przyjęty na Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej. Jak już wcześniej wspomniano, okoliczności dziejowe zdecydowały jednak, że regularne studia na warszawskim Wydziale w praktyce rozpoczął dopiero po zakończeniu wojny bolszewickiej — w listopadzie 1920 roku⁶⁸.

Marian Walentynowicz, podobnie jak Jerzy Sosnkowski, studiował niespiesznie, jednak przedmioty kursowe zaliczał na ogół dość systematycznie. W czerwcu 1923 roku zaliczył między innymi wymagane przed tzw. półdyplomem egzamin i ćwiczenia u profesora Oskara Sosnkowskiego z pierwszej części kursu Architektury Polskiej. Na zaliczenie

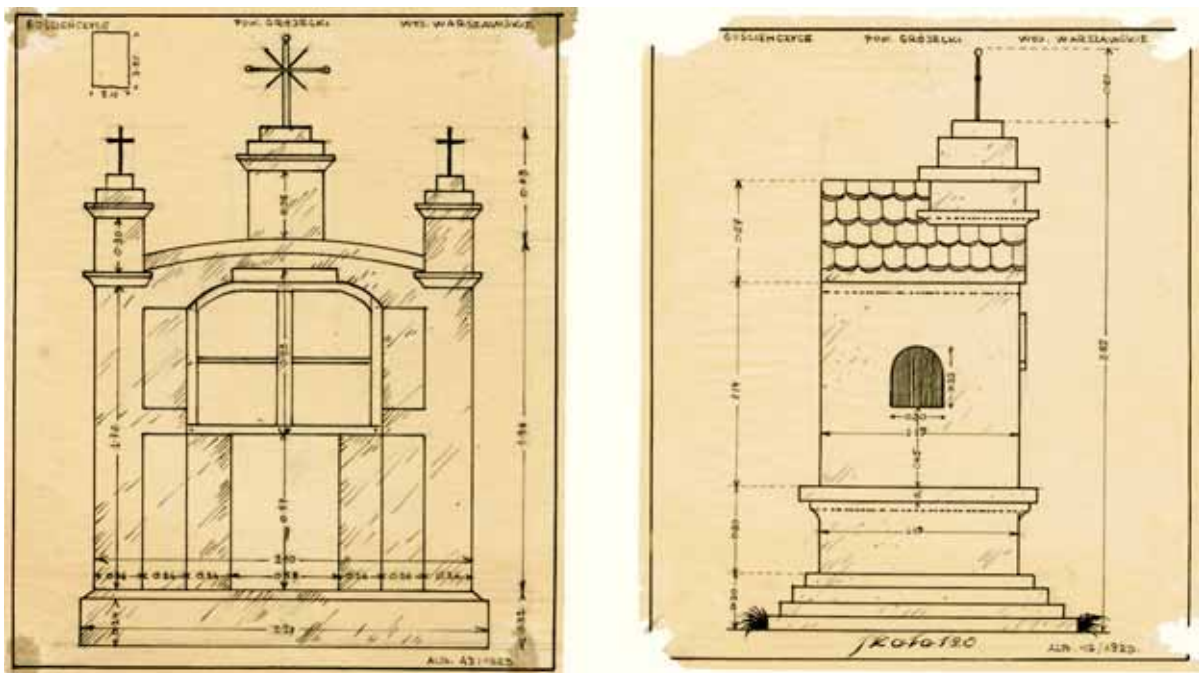
⁶⁴ *Program i warunki 44 konkursu SARP*, „Architektura i Budownictwo”, 1935, nr 3–4, s. 97, 110.

⁶⁵ *Konkurs zamknięty na projekt gmachu Urzędu Patentowego RP w Warszawie*, „Architektura i Budownictwo”, 1936, nr 11, s. 368–370 i 372.

⁶⁶ J. Sosnkowski, *Reklamy kaleki*, „Kurier Warszawski”, 1937, nr 181, s. 15.

⁶⁷ J. Sosnkowski, *Sztuka sztuk*, „Kurier Warszawski”, 1938, nr 310, s. 18.

⁶⁸ Akta osobowe nr 3574, Zb. ADES PW.

Ilustracja 7-16. Gościeńczyce (ob. woj. mazowieckie, pow. Grójec) — kapliczka przydrożna, elewacja frontowa i boczna. Pomiar i rysunek: M. Walentynowicz (1923). Zb. Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (dalej Zb. ZAP WAPW), Album Inwentaryzacji Wsi (dalej Album), nr 42

ćwiczeń wykonał inwentaryzację wsi Gościeńczyce (ob. woj. mazowieckie, pow. Grójec), za którą uzyskał ocenę dostateczną⁶⁹. Ponieważ Album pomiarów wykonanych przez Walentynowicza zachował się w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej, wiemy że poza opisem inwentaryzowanej wsi wykonał, choć dość pobieżnie, wymagane Programem Inwentaryzacji Wsi rysunki pomiarowe wybranych zagród i chałup, a dodatkowo także rysunki w skali 1:20 frontowej i bocznej elewacji istniejącej we wsi murowanej kapliczki⁷⁰ (il. 7-16).

Ostatecznie tzw. pierwszy egzamin dyplomowy student Marian Walentynowicz zdał w czerwcu 1923 roku. Od września 1924 jako zastępca asystenta pracował na Wydziale Architektury PW w Katedrze Rysunku Odręcznego⁷¹. Jednocześnie, podobnie jak wielu innych jego wydziałowych kolegów, czynnie uczestniczył w życiu akademickim. W 1921 roku wziął udział w co najmniej dwóch wycieczkach naukowo-artystycznych zorganizowanych przez Komisję Wycieczkową Związku Słuchaczy Architektury — do Wilna (il. 7-17 i 7-18) i Sandomierza⁷² (il. 7-19). Jesienią 1924 roku społecznie zaangażował się

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ M. Walentynowicz, Album Inwentaryzacji Wsi (dalej Album), nr 42 (1923). Zb. Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (dalej Zb. ZAP WAPW).

⁷¹ *Politechnika Warszawska 1915–1925...*, op. cit., s. 542; Z. Kamiński, *Katedra Rysunku, Malarstwa i Rzeźby*, [w:] *Warszawska Szkoła Architektury*, Warszawa 1967, s. 182.

⁷² Kilka rysunków wykonanych przez M. Walentynowicza podczas wycieczek do Wilna i Sandomierza znajduje się w Zbiorach Specjalnych Instytutu Sztuki PAN.

Ilustracja 7-17. Studenci Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej podczas wycieczki naukowo-rysunkowej do Wilna w 1921 roku (widoczni od lewej F. Biske, J. Mucharski, Z. Saska i M. Walentynowicz). Rysunek: M. Walentynowicz (1921). Zb. Specjalne Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk (dalej IS PAN), b.s.

w przygotowanie ekspozycji Pierwszej Polskiej Wystawy Przemysłowej w Konstantynopolu⁷³. Spośród studentów WAPW poza nim do Istanbulu pojechali wówczas także Jan Mucharski (1900–1981) i Juliusz Żórawski oraz przypuszczalnie m.in. Bohdan Lachert (1900–1987) i Józef Szanajca (1902–1939)⁷⁴. Dowcipny reportaż ze wspomnianej wyprawy, autorstwa J. Żórawskiego i J. Mucharskiego z ilustracjami tego ostatniego i Mariana Walentynowicza, ukazał się w 1925 roku na łamach „Naokoło Świata”⁷⁵. Dorobek rysunkowy z pobytu studentów architektury w Turcji, razem z rysunkami i akwarelami ze studenckich wycieczek do Włoch (1923) oraz Francji i Wielkiej Brytanii (1924), Związek Słuchaczy Architektury zaprezentował w końcu 1924 roku na wystawie w Gmachu Głównym Politechniki Warszawskiej⁷⁶. Swoje prace Walentynowicz przedstawiał również na innych wy-

⁷³ K. Szymkowiak, *I Polska Wystawa Przemysłowa Konstantynopol 12.IX–7.X.1924*, <http://exspace.pl/articles/show/303> [dostęp: 15.08.2020].

⁷⁴ B. Lachert i J. Szanajca na Polską Wystawę Przemysłowo-Handlową w Konstantynopolu wykonali projekty m.in. bramy wejściowej i kiosku „Stoczni Gdańskiej”. Por. *Katalog I-ej Wystawy Architektury Nowoczesnej w Warszawie*, „Blok”, 1926, nr 11, s. 4.

⁷⁵ J. Mucharski, J. Żórawski, *Z pielgrzymki na wschód*, „Naokoło Świata”, 1925, nr 9, s. 113–120.

⁷⁶ Plakat J. Żórawskiego „Wystawa rysunków i akwarel studentów Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej” (1924). Por. A.A. Szablowska, M. Seńkiw, *Plakat polski...*, op. cit., s. 176; *Politechnika Warszawska 1915–1925...*, op. cit., s. 483. Zaprezentowany na wystawie rysunek M. Walentynowicza „Łaźnia w Galacie” został opublikowany w „Tygodniku Ilustrowanym”, 1924, nr 49.

Ilustracja 7-18. Studenci i profesorowie Wydziału Architektury podczas wycieczki naukowo-rysunkowej do Wilna w 1921 roku — „Nasi w Wilnie” (od lewej widoczni: M. Goldberg, S. Węgrzyn, J. Mucharski, M. Talko-Porzecki, prof. J. Kłós, Z. Saska). Wg Zb. Specjalne Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk (dalej IS PAN), b.s.

stawach organizowanych przez ZSA — w 1928 roku w Zachęcie⁷⁷ i w 1931 roku w podziemiach Domu Towarowego B-ci Jabłkowskich w Warszawie⁷⁸.

W 1924 roku Walentynowicz zaczął szerzej rozwijać, zapoczątkowaną już około 1920 roku⁷⁹, współpracę z wydawnictwem Gebethnera i Wolfa. Od 1924 roku jego rysunki regularnie zaczęły się ukazywać na łamach magazynu ilustrowanego „Naokoło Świata” i (rzadziej) w „Tygodniku Ilustrowanym”. Początkowo na potrzeby redakcji magazynu „Naokoło Świata” wykonywał głównie ilustracje do cudzych artykułów oraz ozdobne winiety i rysunkowe rebusy. Zdarzało mu się jednak publikować w nim również własne teksty, jak np. zilustrowane dowcipnymi rysunkami jego osobiste wrażenia z pobytu w Kairouan w Tunisie⁸⁰. W tym samym czasopiśmie w 1929 roku Walentynowicz opublikował także

⁷⁷ W. Husarski w swojej recenzji z wystawy ZSA napisał, że *Walentynowicz dobrze odczuwa kolorystyczne piękno dalekich miast*. Wg: W. Husarski, *Z Zachęty*, op. cit., s. 111.

⁷⁸ *Wystawa Młodych Grafików Z.S.A.*, „Reklama”, 1931, nr 7, s. 27; T. Gronowski, *Plakaty Związku Sztuczaków...*, op. cit., s. 34.

⁷⁹ Oprawa graficzna M. Walentynowicza do nut i melodii A. Karasińskiego *Ułański Walc*, Wyd. Gebethner i Wolf, ok. 1920.

⁸⁰ M. Walentynowicz, *Kairouan*, „Naokoło Świata”, 1925, nr 20, s. 149–162.

Ilustracja 7-19. Studenci Wydziału Architektury podczas wycieczki naukowo-rysunkowej do Sandomierza w 1921 roku — „Nasi w Sandomierzu” (od lewej widoczni: H. Kosmólska, J. Mucharski, J. Żórawski, F. Biske, Wągrowski, M. Walentynowicz, [?], T. Filipowicz, H. Walczak, M. Goldberg z Lorcją). Rys. M. Walentynowicz (1921). Wg: Zb. Specjalne IS PAN), b.s.

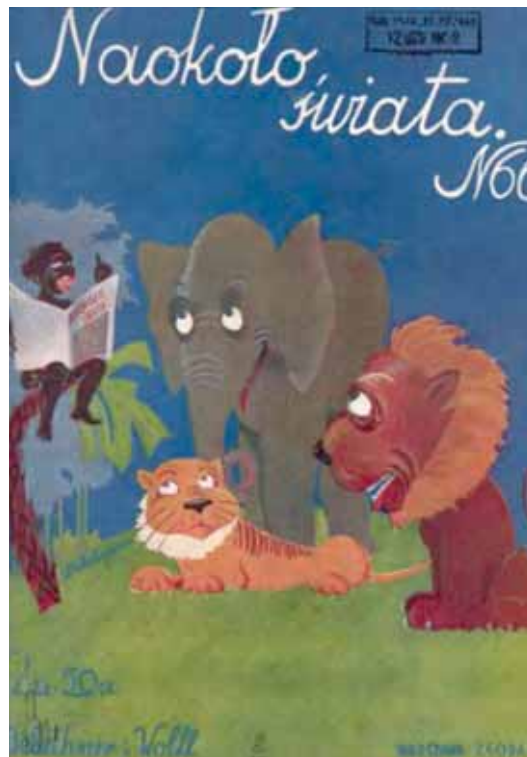
kilkustronicową, zabawną rysunkowo-fotograficzną relację ze swojej podróży do Francji, Hiszpanii, Maroka, Tunezji i Włoch⁸¹. Przymyślnie on też był autorem, opatrzonego jego rysunkami-projektami m.in. warszawskiego Domu pod Orłami i Teatru Wielkiego, żartobliwego artykułu-wywiadu z *genialnym inżynierem Wondółkiewiczem*, twórcą zatwierdzonego ponoć do realizacji projektu Warszawy jako *nowoczesnego miasta podziemnego*, który został opublikowy w 1928 roku w primaaprilisowym numerze „Tygodnika Ilustrowanego”⁸².

Od 1926 roku Walentynowicz coraz częściej bywał też autorem okładek miesięcznika „Naokoło Świata”⁸³ (il. 7-20A i B) oraz humorystyczno-satyrycznych rozkładówek i cało-

⁸¹ M. Walentynowicz, *Przygody Tartarin’a czyli... Jedna z podróży Mariana Walentynowicza*, „Naokoło Świata”, 1929, nr 64, s. 83–98.

⁸² *Warszawa u progu nowej ery (wywiad z inż. Wondółkiewiczem)*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1928, nr 13, s. 263.

⁸³ M. Walentynowicz był autorem okładek magazynu „Naokoło Świata” w 1926 roku do numeru 25, w 1928 roku do numeru 56, w 1929 roku do numerów: 58, 61, 66, w 1930 roku do numeru 80, w 1931 roku do numerów: 84, 90.

Ilustracja 7-20. Okładki magazynu ilustrowanego „Naokoło Świata”. Projekt graficzny: M. Walentynowicz (1929). Wg: A — „Naokoło Świata” 1929, nr 6; B — „Naokoło Świata” 1929, nr 66

stronicowych rysunków do jego rubryki pt. „Z teki humorysty”⁸⁴ (il. 7-21A i B). Jako stały ilustrator/rysownik tego czasopisma szczególnie aktywny był w latach 1929–1932. W ramach współpracy z wydawnictwem Gebethnera i Wolfa zajmował się także oprawą graficzną publikowanych przez nie zeszytów z nutami popularnych przebojów, najczęściej z repertuaru warszawskiego teatryku Morskie Oko⁸⁵ (il. 7-22A i B). Równolegle projektował plakaty⁸⁶, druki reklamowe i reklamy prasowe także dla innych zleceńodawców, m.in. dla firm F. Staszewski, Bronisław Rudzki i Browary Ciechanowskie⁸⁷. Podobnie jak wielu jego kolegów z Wydziału i on spróbował swoich sił jako scenograf. W 1928 roku zaprojektował scenografię do filmu o dziejach Legionów i życiu Józefa Piłsudskiego pt. *Komendant*, który jednak nigdy nie wszedł na ekrany kinowe⁸⁸.

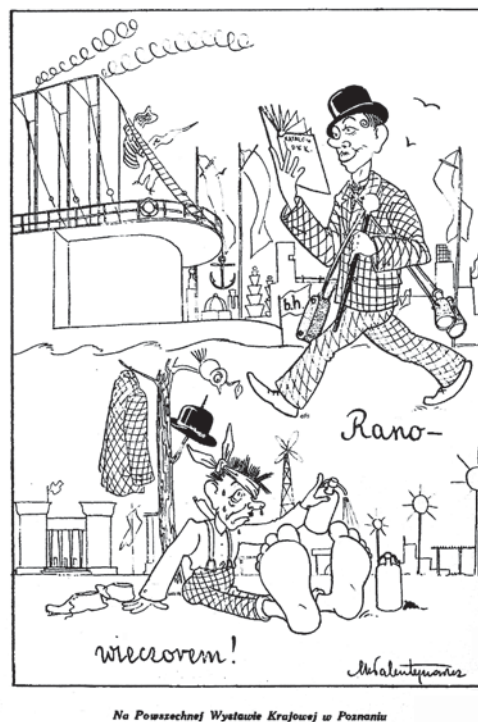
⁸⁴ M.in. „Naokoło Świata”, w 1926 roku do numeru 30; w 1928 roku do numeru 55; w 1929 roku do numerów: 57, 58, 62, 63, 66 i 67; w 1930 roku do numerów: 71, 74, 75, 77, 80; w 1931 roku do numerów: 81, 82, 83, 84, 89, 90, 91, 91; w 1932 roku do numerów: 93, 94, 95, 96, 99, 100, 101, 104.

⁸⁵ M.in. wydane przez Wydawnictwo Gebethnera i Wolfa nuty i słowa takich przebojów Teatru Morskie Oko, jak: A. Włast, J. Petersburski, *Miłość Blues*, 1925; A. Włast, J. Petersburski, *Dla Ciebie*, 1925; A. Włast, Z. Karasiński i S. Kataszek, *O Dolores*, 1928; A. Włast, J. Petersburski, *Wandatango argentyńskie z Teatru Morskie Oko*, 1928.

⁸⁶ M.in. plakaty: „Kino Casino N. Świat 50” (1927); „Pociąg Wystawa” (1935).

⁸⁷ Np. „Tygodnik Ilustrowany”, 1928, nr 47 i „Naokoło Świata”, 1929, nr 57, 60 i 61.

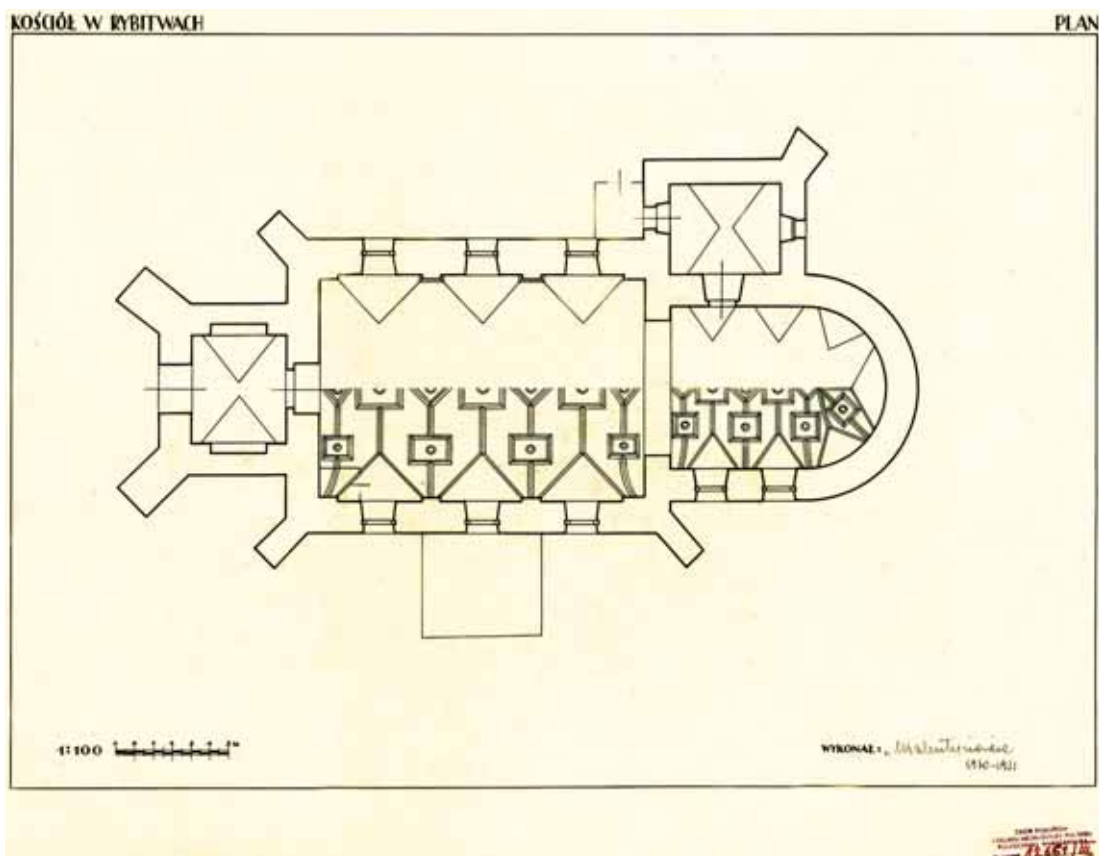
⁸⁸ <http://www.filmpolski.pl/fp/index.php?film=22294> [dostęp: 1.09.220].

Ilustracja 7-21. Rysunki M. Walentyńcowa z rubryki „Z teki humorysty” czasopisma ilustrowanego „Naokoło Świata”: A — „Nasi za granicą”; B — „Na Powszechnej Wystawie Krajowej w Poznaniu”. Wg: A — „Naokoło Świata”, 1925, nr 12; B — „Naokoło Świata”, 1929, nr 62

Ilustracja 7-22. Okładki zeszytów z nutami przebojów z repertuaru Teatru Morskie Oko. Projekt graficzny: M. Walentyńcowa; A — A. Własta, H. Hosson, *Pragnę pana pocałować...*, Warszawa 1928; B — A. Własta, J. Kagan, *Złota Pantera*, Warszawa 1929

Ilustracja 7-23. Rybitwy (ob. woj. lubelskie, pow. Opole Lubelskie) — plan kościoła parafialnego p.w. Wszystkich Świętych. Pomiar i rysunek: M. Walentynowicz (1930–1931). Zb. ZAP WAPW, sygn. 12661

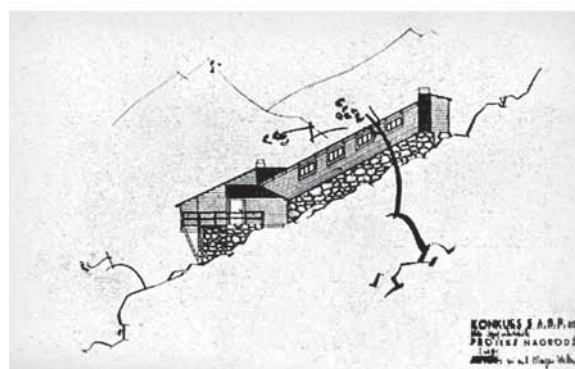
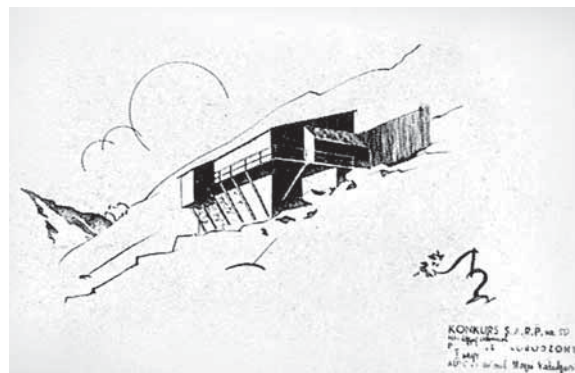
Okolo 1930 roku, Walentynowicz jako rysownik-illustrator rozpoczął współpracę z pisarzem, Kornelom Makuszyńskim (1884–1953). Nakładem wydawnictwa Gebethnera i Wolfa z ilustracjami i okładkami według jego projektu kolejno ukazały się wówczas książki Kornela Makuszyńskiego *Najweselejsze opowiadania* (1930) i *Ze środy na piątek* (1931). Mniej więcej w tym samym czasie zaktywizował się też jako student i na powrót zaczął systematycznie zaliczać przedmioty przewidziane programem studiów architektonicznych. W zbiorach Zakładu Architektury Polskiej zachowała się inwentaryzacja pomiarowa wykonana przez niego w roku akademickim 1930/1931 w ramach zaliczenia ćwiczeń z drugiej części przedmiotu Architektura Polska — pomiar wzniesionego po 1613 roku późno-renańskiego parafialnego kościoła p.w. Wszystkich Świętych w Rybitwach (ob. woj. lubelskie, pow. Opole Lubelskie), obejmujący jego plan i przekrój podłużny w skali 1:100 oraz przekrój poprzeczny i elewację tylną w skali 1:50⁸⁹, przez profesora Oskara Sosnowskiego oceniony na czwórke⁹⁰ (il. 7-23).

⁸⁹ M. Walentynowicz, *Inwentaryzacja kościoła parafialnego p.w. Wszystkich Świętych w Rybitwach (1930–1931)*. Zb. ZAP WAPW, sygn. 12661–12664.

⁹⁰ Akta osobowe nr 3574, Zb. ADES PW.

Studia na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej Marian Walentynowicz ostatecznie ukończył po czternastu latach — w marcu 1932 roku. Jak wspominał, jako pracę dyplomową przygotował projekt obrotowego lotniska na skrzyżowaniu Al. Jerozolimskich i ul. Marszałkowskiej w Warszawie⁹¹. Uzyskanie dyplomu inżyniera architekta zasadniczo jednak nie wpłynęło na zmianę wcześniej już przez niego obranego pola działalności twórczej. W 1934 roku razem z innymi architektami-grafikami, jak Adam Bowbelski, Zygmunt Gorski, Jerzy Hryniewiecki, Maciej Nowicki, Stefan Osiecki, Jan Poliński, Stanisława Sandecka, Jerzy W. Skolimowski, Andrzej Stypiński, wstąpił do Koła Artystów Grafiki Reklamowej (KAGR)⁹². Jako architekt-projektant Walentynowicz swoich sił spróbował bodaj tylko jeden raz. W 1935 roku wziął udział w konkursie architektonicznym SARP na typy *schronisk górskich i kajakowych*, w którym jego projekt zdobył pierwszą nagrodę w kategorii *schronisko górskie z drewna na około 50 osób*⁹³ (il. 7-24). Jednak, mimo że projektowaniem architektonicznym praktycznie się nie zajmował, był jednak członkiem Stowarzyszenia Architektów Polskich SARP⁹⁴. Związek z wyuczonym zawodem w jakimś sensie utrzymywał również pracując od 1933 roku w warszawskiej Prywatnej Żeńskiej Szkole Architektury im. Stanisława Noakowskiego, gdzie jako wykładowca cieszył się ponoć wyjątkową sympatią⁹⁵. Przede wszystkim jednak rozwijał współpracę z wydawnictwem Gebethnera i Wolfa. Do magazynu „Nadokoło Świata” nadal regularnie wykonywał ilustracje i rysunki humorystyczne, w których z właściwym sobie poczuciem humoru ukazywał zaobserwowane śmieszności natury ludzkiej i ówczesnej rzeczywistości.

Swego rodzaju punktem zwrotnym w karierze Mariana Walentynowicza, rysownika-ilustratora był rok 1932, kiedy to podczas jego spotkania z Janem Gebethnerem powstał

Ilustracja 7-24. Konkurs architektoniczny SARP na typy schronisk górskich i kajakowych — projekt: M. Walentynowicza nagrodzony I nagrodą w kategorii „schronisko górskie z drewna na około 50 osób”. Wg: „Arkady”, 1935, nr 6

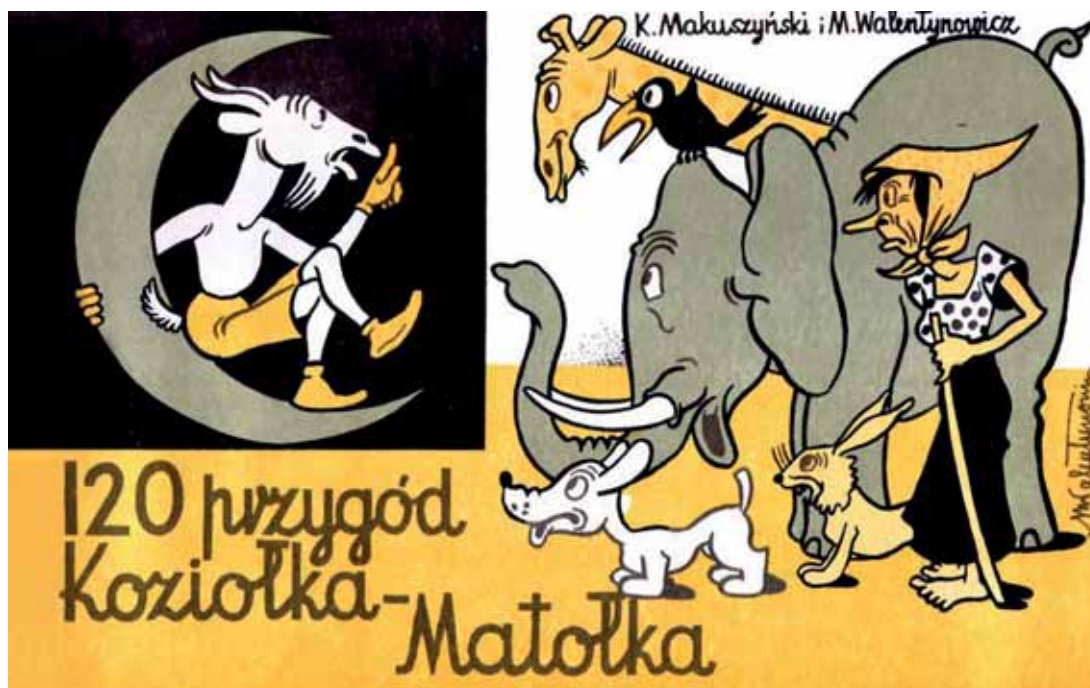
⁹¹ <https://www.polskieradio.pl/39/156/Artykul/1571983,Marian-Walentynowicz-%e2%80%93-zycie-bez-patosu> [dostęp: 17.07.2020].

⁹² „Sztuki Piękne”, 1934, nr 4, s. 157.

⁹³ 50 konkurs SARP na typy schronisk górskich i kajakowych, „Architektura i Budownictwo”, 1935, nr 10, s. 313–314; Z konkursu na typowe plany schronisk, „Arkady”, 1935, nr 6, s. 334.

⁹⁴ Czy wiesz kto to jest? Uzupełnienia i sprostowania, op. cit., s. 331. Por. też „Komunikat SARP”, 1939, nr 6, s. 7.

⁹⁵ <http://www.tab.edu.pl/images/pliki/Konkurs%20-%20historia%20szkoly%201927%20-2017.pdf> [dostęp: 30.08.2020].

Ilustracja 7-25. Okładka pierwszej części przygód Koziołka Matołka. Projekt graficzny: M. Walentynowicz (1933). Wg: K. Makuszyński, M. Walentynowicz, *120 przygód Koziołka Matołka*, Warszawa 1933

pierwszy pomysł *Koziołka Matołka*⁹⁶. Po przekonaniu do niego Kornela Makuszyńskiego już od 1933 roku zaczęły się rok po roku ukazywać, od początku odnosząc wielki sukces, ilustrowane przez Walentynowicza komiksowe opowieści dla dzieci, najpierw o Koziołku Matołku (1933–1934)⁹⁷ (il. 7-25), potem o Małpce Fiki-Miki (1935–1936)⁹⁸, a w końcu także oparte na motywach rodzimych legend bogato ilustrowane opowieści: *O wawelskim smoku* (1937) i *Wanda leży w naszej ziemi* (1938).

Pracując nad kolejnymi tomami komiksowych opowiadań Walentynowicz nie rezygnował jednak z realizacji swoich pasji podróżniczych. Od czasu studiów stale podróżował. Poza Europą, był w Indiach, na wyspach Malajskich, w Chinach, Japonii, na Hawajach, w Afryce i Ameryce. Rysunkowy plon swoich podróży, a w szczególności wrażenia z pobytu na wyspie Bali przedstawił we wrześniu 1937 roku podczas wernisażu w warszawskiej kawiarni Café Swann⁹⁹.

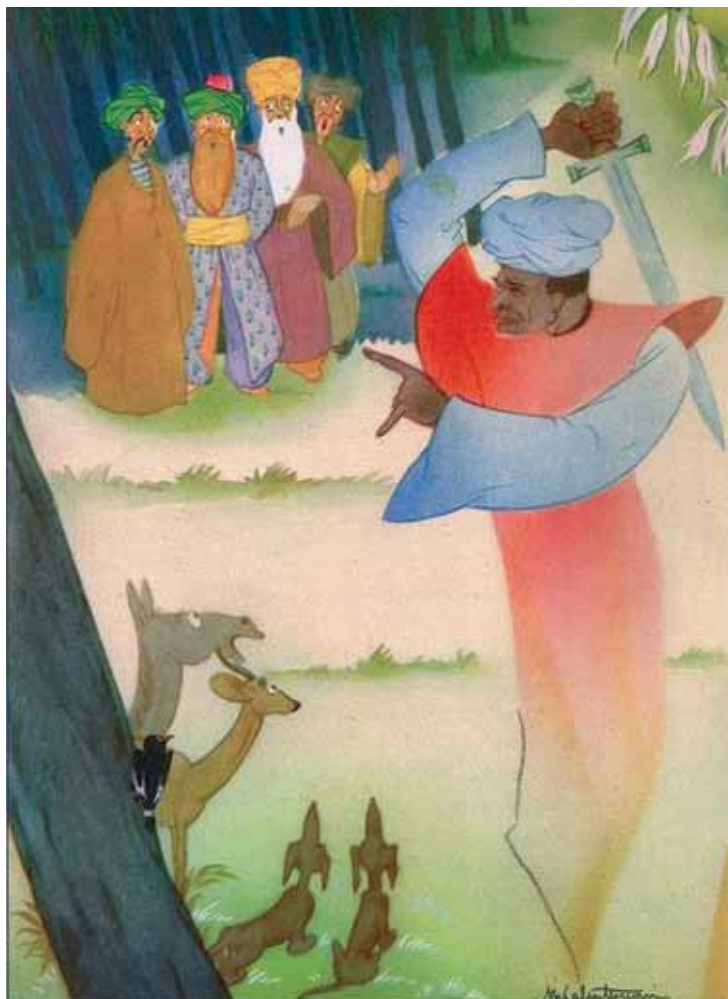
⁹⁶ J. Gebethner, *Młodość wydawcy*, Warszawa 1977, s. 64.

⁹⁷ K. Makuszyński, M. Walentynowicz: *120 przygód Koziołka Matołka* (1933); *Druga księga przygód Koziołka Matołka* (1933); *Trzecia księga przygód Koziołka Matołka* (1934); *Czwarta księga przygód Koziołka Matołka* (1934). Por. też m.in. J. Staroń, *Matolek Broda. Przygody twórczo-wydawnicze*, „Poznańskie Studia Polonistyczne”, Seria Literacka 26 (46), s. 355–367.

⁹⁸ K. Makuszyński, M. Walentynowicz: *Awantury i wybryki małej małpki Fiki-Miki* (1935); *Fiki-Miki dalsze dzieje, ten kto czyta, ten się śmieje* (1936); *Na nic płacze, na nic krzyki, koniec przygód Fiki-Miki* (1936).

⁹⁹ *Czy wiesz kto to jest? Uzupełnienia i sprostowania*, op. cit., s. 331. Por. też druk reklamowy: *Wystawa szkiców Mariana Walentynowicza z podróży naokoło świata, Café Swann, Warszawa ul. Nowy Świat 23/25, wrzesień 1927*.

Ilustracja 7-26. Ilustracja Mariana Walentynowicza do bajki z tomu *Bajki z 1001 nocy*. Wg: *Bajki z 1001 nocy*, Warszawa 1942

Zapewne jednym z ostatnich przed wybuchem wojny większych dokonań ilustratorskich Walentynowicza były wykonane przez niego w technice akwareli, pastelowe w kolorycie ilustracje do *Bajek* Hansa Christiana Andersena i *Baśni* Braci Grimm, wydanych niezwykle starannie w 1938 roku przez oficynę Jakuba Przeworskiego. W 1938 lub 1939 roku powstały zapewne także jego równie piękne ilustracje do *Bajek z 1001 nocy*, opublikowanych przez wydawnictwo Gebethnera i Wolfa dopiero w okresie okupacji niemieckiej w 1942 roku (il. 7-26).

Tadeusz Gronowski, Edmund John i Jerzy Sosnkowski wojnę przeżyli w okupowanej Warszawie. Tadeusz Gronowski w tych latach ilustrował m.in. wydawnictwa podziemne, a także razem z Bohdanem Pniewskim zajmował się projektowaniem luksusowych mebli¹⁰⁰. W przypadku Jerzego Sosnkowskiego jedynym znanym śladem jego aktywności twórczej z czasów okupacji są ilustracje do wydanej w 1941 roku w Warszawie powieści sensacyjnej Józefa Krysińskiego *Mieszkanie przy ul. Wielkiej*. Natomiast ostatnia sprawdzona

¹⁰⁰ A.A. Szablowska, *Tadeusz Gronowski...*, op. cit., s. 23–24.

Ilustracja 7-27. Lokal pierwszej redakcji „Polski Walczącej”. Rys. M. Walentynowicz (1941). Wg: „Odsiecz. Polska Walcząca w Ameryce”, 1941, nr 10

o nim wiadomość pochodzi z 1944 roku i dotyczy zwolnienia go z gestapowskiego aresztu¹⁰¹. Brak niestety potwierdzonych informacji na temat okoliczności jego wyjazdu do Argentyny, gdzie zmarł ponoć po 1945 roku.

Tadeusz Gronowski i Edmund John po zakończeniu wojny pozostali w kraju. Obaj powrócili do uprawiania grafiki użytkowej i malarstwa. Tadeusz Gronowski projektował plakaty, ilustracje i okładki książek, starając się na ile było to możliwe podejmować tematy ideowo neutralne. Współpracował z Bohdanem Pniewskim przy aranżowaniu wnętrza Sejmu i Teatru Wielkiego. Projektował też pawilony wystawowe. Utrzymując nadal wysoką pozycję w środowisku grafików dwukrotnie był wybierany na prezesa Zarządu Głównego Związku Polskich Artystów Plastyków. Był też profesorem Akademii Sztuk Pięknych¹⁰². Z kolei Edmund John już w 1945 roku zatrudnił się na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej, gdzie jako starszy asystent w Katedrze Rysunku, Malarstwa i Rzeźby pracował do 1960 roku¹⁰³. Obaj twórcy zmarli w wieku 94 lat — Edmund John w 1989, a Tadeusz Gronowski w 1990 roku.

Natomiast najmłodszy z nich — Marian Walentynowicz po wybuchu drugiej wojny światowej przez Rumunię i Francję przedostał się do Szkocji. W 1941 roku jako rysownik i karykaturzysta pracował w redakcji wydawanego w Windsor w Kanadzie tygodnika „Odsiecz. Polska Walcząca w Ameryce”¹⁰⁴ (il. 7-27). Zaprojektował tzw. Znak Spadochronowy, zatwierdzony przez generała Władysława Sikorskiego w 1941 roku jako odznaka bojowa polskich spadochroniarzy. W 1944 roku jako korespondent wojenny przy dywizji pancerniej generała Stanisława Maczka przebył szlak bojowy od lądowania w Normandii do zdobycia Wilhelmshaven¹⁰⁵. Po wojnie powrócił do kraju, gdzie dalej projektował okładki i ilustrował książki. Po 1956 roku, już po śmierci Kornela Makuszyńskiego, zajął się przygotowaniem reedycji ich przedwojennych książeczek dla dzieci, m.in. o Koziołku Matołku i Małpce Fiki-Miki, a także tworzył nowe komiksowe opowieści — m.in. dla tygodnika „Przygoda”. Zmarł w Warszawie w 1967 roku w wieku 71 lat.

¹⁰¹ Por. J. Kirszak, *Notatki generała Kazimierza Sosnkowskiego z kampanii wrześniowej 1939 r.*, „Niepodległość”, 2007, t. LVII, s. 169.

¹⁰² A.A. Szablowska, *Tadeusz Gronowski...*, op. cit., s. 23–28.

¹⁰³ *Warszawska Szkoła...*, op. cit., s. 261.

¹⁰⁴ „Orzeł Biały”, „Orzeł Biały”, 1941, nr 1, s. 2.

¹⁰⁵ M. Walentynowicz, *Wojna bez patosu. Z notatnika i szkicownika korespondenta wojennego*, Warszawa 1969.

DRUGIE POKOLENIE SŁUCHACZY WAPW: „ARTYŚCI-SPORTSMANI” (1920–1939)

Reforma programu nauczania zapoczątkowana na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej w końcu roku akademickiego 1924/1925 miała na celu przede wszystkim dostosowanie obranego wcześniej przez warszawską szkołę kierunku kształcenia artystyczno-humanistyczno-technicznego do zasadniczych przemian, jakie od około 1923 roku zaczęły zachodzić zarówno w architekturze, jak i w zawodzie architekta. W jej ramach Wydział, nie rezygnując z zapewnienia studentom gruntownego wykształcenia w dziedzinach humanistycznych i artystycznych, starał się stopniowo zwiększać liczbę kursowych projektów, wzbogacać treści nauczania w zakresie urbanistyki i kształtowania krajobrazu, a także komasować niektóre przedmioty, tak by pozyskać godziny dydaktyczne na rozszerzenie programu m.in. w zakresie ekonomiki projektowania, budownictwa i instalacji budowlanych¹⁰⁶. Na organizacyjne aspekty reformy studiów niewątpliwie miała też wpływ stale rosnąca liczba słuchaczy Wydziału, która na poziomie około 600 studentów ostatecznie ustabilizowała się dopiero pod koniec II połowy lat 20. XX wieku¹⁰⁷.

Na Wydziale Architektury PW nadal aktywnie działał skupiający większość jego studentów Związek Słuchaczy Architektury, który nieprzerwanie prowadził szeroką działalność artystyczną, naukową i wydawniczą, pomagał studentom w znalezieniu pracy, organizował wystawy, konkursy, wycieczki krajowe i zagraniczne, a także studenckie życie towarzyskie, w tym słynne coroczne „Bale Młodej Architektury”¹⁰⁸. Jednakże od około połowy lat 20. XX wieku coraz większą dla niego konkurencją zaczął się stawać warszawski Akademicki Związek Sportowy (AZS), którego liczba członków tylko na przestrzeni lat 1923–1929 wzrosła ponad dwukrotnie¹⁰⁹. O tym, że uprawianie sportu zaczęło w tym czasie stanowić ważny element życia akademickiego również studentów Wydziału Architektury PW świadczą biografie wielu jego ówczesnych słuchaczy, którzy coraz częściej poza zajmowaniem się, czy to z potrzeby serca, czy dla zarobku, architekturą, grafiką lub publicystyką równoległe w barwach AZS zaczęli uprawiać, nie tylko hobbystycznie, ale nierzadko również wyczynowo np. wioślarstwo, narciarstwo czy taternictwo.

Jedną z barwniejszych, wszechstronnie utalentowanych postaci wydziałowych „sportsmanów” z pokolenia urodzonego już w XX wieku był Stefan Osiecki (1902–1977).

Choć Stefan Osiecki urodził się w Warszawie, lata 1911–1916 spędził w Zakopanem, gdzie wraz z ojcem, Stanisławem Osieckim, taternikiem i działaczem turystycznym, już jako chłopiec zaczął uprawiać narciarstwo i wspinaczkę wysokogórską. Do 1916 roku uczył się w Gimnazjum Realnym profesora Czesława Odrowąża Pieniązka w Zakopanem¹¹⁰,

¹⁰⁶ *Warszawska Szkoła...*, op. cit., s. 61–65.

¹⁰⁷ *Politechnika Warszawska 1915–1925...*, op. cit., s. 507–512; *Warszawska Szkoła...*, op. cit., s. 31.

¹⁰⁸ *Związek Słuchaczy Architektury*, [w:] *Politechnika Warszawska 1915–1925...*, op. cit., s. 481–484; S. Żaryn, *O Związku Słuchaczy Architektury Politechniki Warszawskiej*, „Architektura i Budownictwo”, 1925, nr 3–4, s. 122–123.

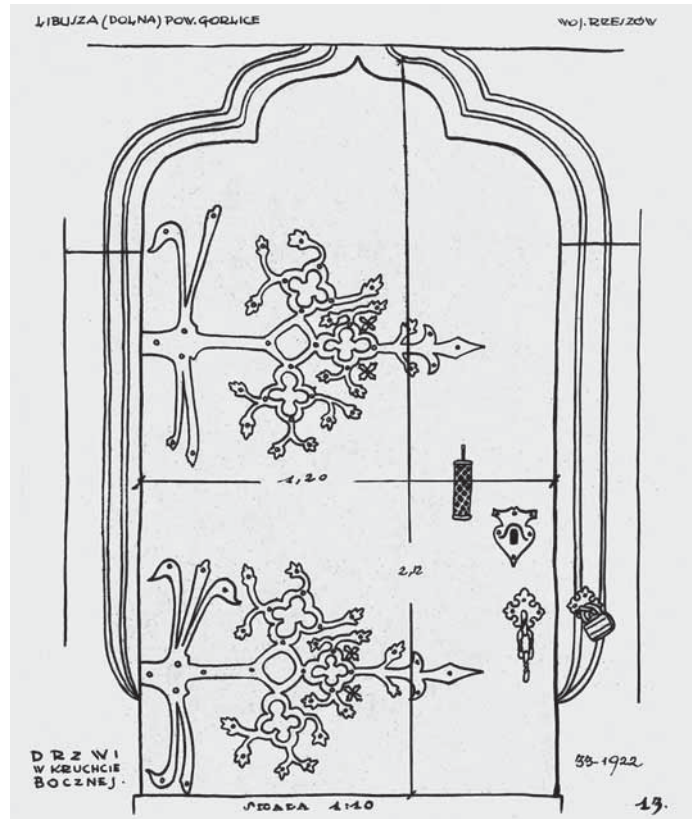
¹⁰⁹ D. Słapek, M. Szumiło, H. Hanusz, *Sport, co Gryfa wart! Akademicki Związek Sportowy (1908–2017)*, Lublin 2019, s. 170.

¹¹⁰ Por. *Prywatne Gimnazjum Realne w Zakopanem... w roku szkolnym 1915/16*, Zakopane 1916, s. 91, 93.

7-28A

Ilustracja 7-28. Libusza Dolna (ob. woj. małopolskie, pow. Gorlice) — drewniany kościół parafialny p.w. Narodzenia Najświętszej Marii Panny; A — widok perspektywiczny; B — detal drzewi w kruchcie bocznej. Pomiar i rysunki: S. Osiecki (1922). Zb. ZAP WAPW, Album nr 33

7-28 B

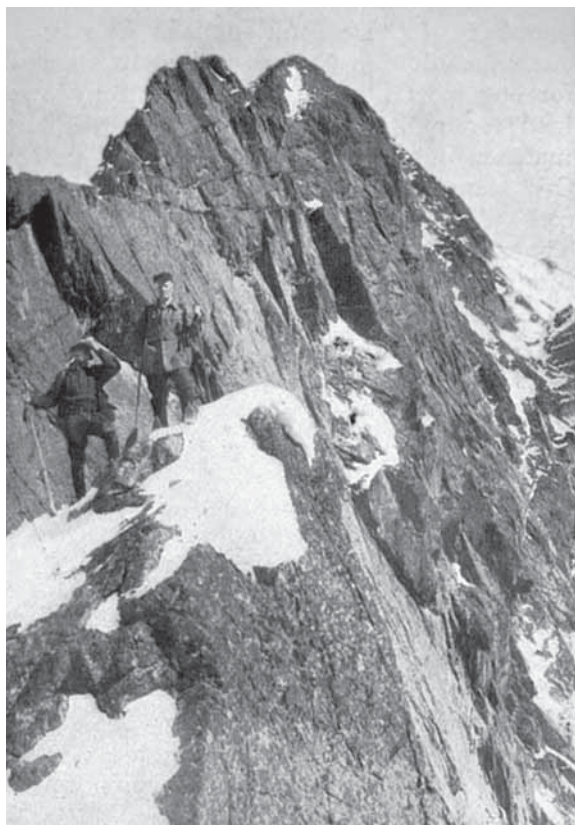
a po przeprowadzce do Warszawy w Szkole Handlowej Zgromadzenia Kupców. Po zdaniu egzaminu maturalnego, w lipcu 1920 roku jako ochotnik wstąpił do 201 pułku szwoleżerów, a po zwolnieniu ze służby wojskowej w listopadzie złożył podanie o przyjęcie na Wydział Architektury PW¹¹¹.

Dokumenty archiwalne zachowane w Archiwum Działu Ewidencji Studentów Politechniki Warszawskiej wskazują, że Stefan Osiecki początkowo studiował architekturę dość pilnie, choć nie uzyskiwał zbyt wysokich ocen. Przykładowo jego ćwiczenia z rysunku odręcznego profesor Zygmunt Kamiński konsekwentnie oceniał zaledwie jako dostateczne. Przed pierwszym egzaminem dyplomowym, który zdał w lutym 1923 roku, zaliczył między innymi ćwiczenia z pierwszej części Architektury Polskiej. Wykonana wówczas przez niego inwentaryzacja wsi Libusza Dolna (ob. woj. małopolskie, pow. Gorlice), za którą od Oskara Sosnowskiego otrzymał ocenę dobrą¹¹², do dziś zachowała się w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej¹¹³. Stąd też wiemy, że poza wymaganymi: opisem wsi i pomiara-

¹¹¹ Akta osobowe nr 5109, Zb. ADES PW.

¹¹² Ibidem.

¹¹³ S. Osiecki, album nr 33 (1922), Zb. ZAP WAPW.

Ilustracja 7-29. M. Zaruski i S. Osiecki w drodze na Zamarłą Turnię w Tatrach. Wg: „Narciarstwo Polskie”, t. II, 1927 7-29

Ilustracja 7-30. Załoga wioślarskiej czwórki ze sternikiem na przystani w 1932 roku (od lewej widoczni: E. Kobyliński, S. Urban, sternik J. Skolimowski, J. Ślęzak i J. Braun). Wg: NAC sygn. 1-S-3304-1

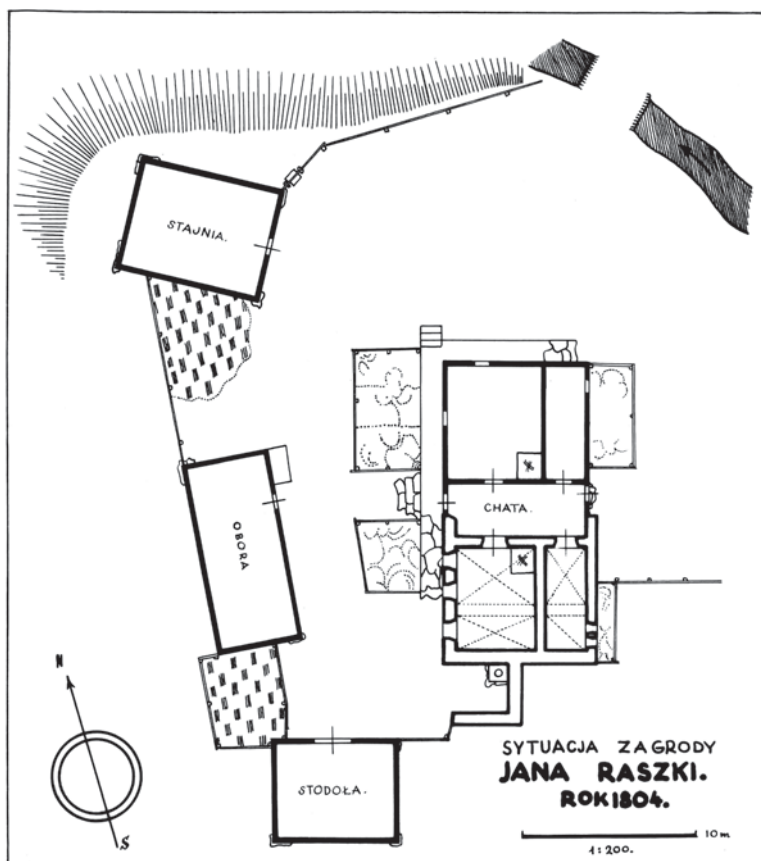
mi najstarszej, najbardziej typowej i najnowszej chaty, Osiecki dodatkowo wykonał pomiary wybranych budynków gospodarczych oraz rysunek perspektywiczny i kilka detali miejscowego drewnianego kościoła¹¹⁴, a także zadokumentował istniejącą we wsi kapliczkę i krzyż (il. 7-28A i B).

Co najmniej od 1925 roku Osiecki był aktywnym członkiem i tzw. kapitanem sportowym sekcji narciarskiej warszawskiego Akademickiego Związku Sportowego¹¹⁵. Nadal też był czynnym taternikiem. W 1925 roku dokonał między innymi pierwszych przejść zimowych Granią Soliską od Bystrego Przechodu do Soliskowej Przełęczy i na Szczyrbski Szczyt, a w 1928 roku podjął pierwszą próbę wejścia północno-wschodnią ścianą na szczyt Mnicha¹¹⁶ (il. 7-29). Swoimi taternickimi doświadczeniami dzielił się, choć nie często,

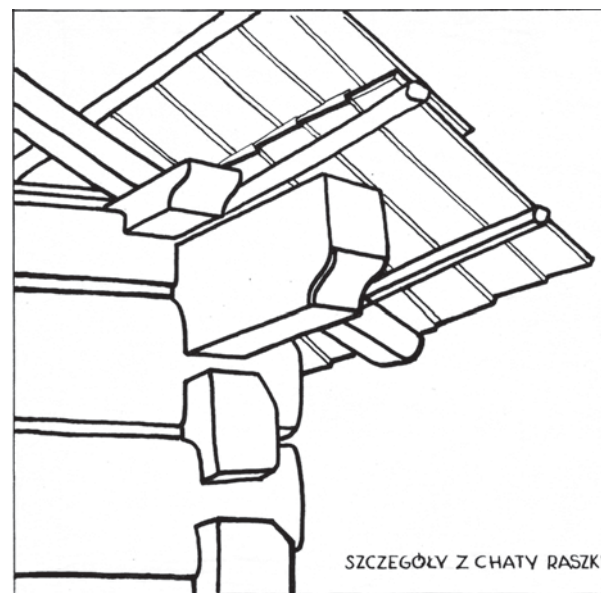
¹¹⁴ Zabytkowy XVI-wieczny drewniany kościół parafialny p.w. Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Libuszy Dolnej spłonął w lutym 1986 roku.

¹¹⁵ „Kurier Sportowy”, 1925, nr 42, s. 15; „Narciarstwo Polskie”, t. I, Kraków 1925, s. 178, „Narciarstwo Polskie”, t. II, Kraków 1927, s. 25.

¹¹⁶ „Narciarstwo Polskie”, t. I, Kraków 1925, s. 251.

7-31A

7-31B

Ilustracja 7-31. Wisła (ob. miasto Wisła, woj. śląskie, pow. Cieszyn) — zagroda Jana Raszki: A — plan sytuacyjny; B — detal chaty. Pomiar i rysunki: J.W. Skolimowski (1934). Zb. ZAP WAPW, Album nr 311

na łamach fachowych periodyków¹¹⁷. Około 1927 roku zainteresował się filmem. Z poparciem Polskiego Towarzystwa Turystycznego w latach 1927–1928 udało mu się ponoć zrealizować nawet dwa filmy krótkometrażowe o tematyce taternickiej i narciarskiej¹¹⁸. Równolegle uprawiał rysunek i grafikę. Swoje prace graficzne zaprezentował m.in. na wystawach Związku Słuchaczy Architektury w 1928¹¹⁹ i 1931 roku¹²⁰.

Przypuszczalnie około 1927 roku Osiecki zawarł znajomość z młodszym od niego o pięć lat Jerzym Walerianem Skolimowskim (1907–1985)¹²¹, studentem Wydziału Architektury PW od 1926 roku, z którym w latach 1927–1930, a potem znów od około 1936 do 1939 roku ściśle współpracował zarówno na polu grafiki użytkowej¹²², jak i projektowania architektonicznego.

¹¹⁷ M.in. S. Osiecki, *Śnieg i skały*, „Sport Zimowy”, 1930, nr 3, s. 2.

¹¹⁸ https://z-ne.pl/t,haslo,3536,osiecki_stefan.html [dostęp: 20.08.2020].

¹¹⁹ W. Husarski, *Z Zachęty*, op. cit., s. 111.

¹²⁰ *Wystawa Młodych Grafików...*, op. cit., s. 27.

¹²¹ T. Barucki, *Skolimowski Jerzy Walerian*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXXVIII/2, z. 157, Warszawa–Kraków 1998, s. 233–236, a także Akta osobowe nr 10814, Zb. ADES PW.

¹²² M. Zdrenka, *Historia Polskiego Projektowania (5): Kreatywne duety z Warszawskiej Politechniki*, [za:] <https://www.signs.pl/> [dostęp: 3.08.2020].

Jerzy Walerian Skolimowski, urodzony w Łukowie, syn urzędnika Dyrekcji Kolei Państwowych w Warszawie¹²³, był podobnie jak Stefan Osiecki zapalonym sportowcem, członkiem sekcji wioślarskiej warszawskiego Akademickiego Związku Sportowego, potem Warszawskiego Towarzystwa Wioślarskiego (il. 7-30). Jako charyzmatyczny sternik dwójek i czwórek wioślarskich był medalistą Igrzysk Olimpijskich w Amsterdamie (1928), Los Angeles (1932) i Berlinie (1936)¹²⁴ oraz XXXIV Mistrzostw Europy w Budapeszcie (1933)¹²⁵. Brał także udział w wielu krajowych zawodach wioślarskich¹²⁶. Odnosił też sukcesy w narciarstwie — w 1936 roku zdobył akademickie mistrzostwo Polski, a w 1937 tytuł mistrza Warszawy¹²⁷.

Jerzy Walerian Skolimowski na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej studiował z przerwami. Egzamin tzw. półdyplomowy z wynikiem dobrym zdał jesienią 1930 roku¹²⁸, wtedy też na zaliczenie pierwszej części przedmiotu Architektura Polska razem z Januszem Ostrowskim (1909–2000) wykonał zachowaną w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej, uzupełnioną własnymi fotografiami, inwentaryzację pomiarową części wsi Wisła (ob. miasto Wisła, woj. śląskie, pow. Cieszyn) (il. 7-31A i B) i wsi Rembelszczyzna (ob. woj. mazowieckie, pow. Legionowo)¹²⁹.

Ponieważ zarówno Osiecki, jak i Skolimowski byli sportowymi pasjonatami, już pierwsze ich wspólne plakaty i okładki, o bardzo charakterystycznej grafice opartej na dynamicznym kontrastowaniu rysowanych przestrzennie i płasko zgeometryzowanych form, w większości, choć oczywiście nie tylko¹³⁰, dotyczyły tematyki

Ilustracja 7-32. Okładka III tomu wydawnictwa „Narciarstwo Polskie” zaprojektowana z wykorzystaniem plakatu „Zakopane 1929. Zawody Narciarskie FIS”. Projekt graficzny plakatu i okładki: S. Osiecki i J.W. Skolimowski (1929). Wg „Narciarstwo Polskie”, t. III, Kraków 1929

¹²³ Ojciec Jerzego Skolimowskiego był starszym instruktorem stacyjnym przy Węźle Eksploatacyjnym — ze stanowiskiem st. Referendarza, wg: *Sprawozdanie z działalności Dyrekcji Kolei Państwowych w Warszawie 1918–1928*, Warszawa 1928, s. 171, 187.

¹²⁴ *Czy wiesz kto to jest? Uzupełnienia i sprostowania*, op. cit., s. 280.

¹²⁵ J. Bojańczyk, *Wioślarskie Mistrzostwa Europy w Budapeszcie*, „Sport Wodny”, 1933, nr 14, s. 270.

¹²⁶ J. Bojańczyk, *Wiosenne regaty międzyklubowe w Warszawie dn. 16–17 czerwca 1934 r.*, „Sport Wodny”, 1934, nr 11, s. 217.

¹²⁷ *Czy wiesz kto to jest? Uzupełnienia i sprostowania*, op. cit., s. 280.

¹²⁸ Akta osobowe nr 10814, Zb. ADES PW.

¹²⁹ J. Ostrowski, J. Skolimowski, album nr 311 (1930), Zb. ZAP WAPW.

¹³⁰ Np. plakaty „Baczość! Naucz się chodzić po ulicy...” (1927–1928), a także „Cukier krzepi”, za który w 1928 roku S. Osiecki i J. W. Skolimowski uzyskali II nagrodę w konkursie przemysłu cukierniczego. Por. A.A. Szablowska, M. Seńkiw, *Plakat polski...*, op. cit., s. 240 i T. Barucki, *Skolimowski Jerzy Walerian*, op. cit. s. 234.

Ilustracja 7-33. Okładki wydawnictw o tematyce sportowej. Projekt graficzny: S. Osiecki: A — „Sport Zimowy”, 1930, nr 3; B — „Sport w Polsce”, 1931

sportowej. Byli autorami m.in. plakatów „Wioślarskie Mistrzostwa Europy Bydgoszcz 1929” i „Zakopane 1929 (Zawody Narciarskie FIS)”, który wykorzystali też jako okładkę III tomu wydawnictwa „Narciarstwo Polskie”¹³¹ (il. 7-32), a także plakatu „Mistrzostwa Świata w Hokeju na Lodzie. Krynica, Polska 1930”, przez krytyka „Wiadomości Literackich” uznanego za *prawdziwą rewelację*¹³².

Stefan Osiecki dyplom ukończenia studiów architektonicznych z wynikiem dobrym uzyskał po dziewięciu latach studiów w lipcu 1929 roku na podstawie egzaminu i projektu wykonanego z zakresu Projektowania Wiejskiego u profesora Aleksandra Bojemskiego¹³³. Już jako dyplomowany inżynier architekt, w duecie ze Skolimowskim lub też samodzielnie, nadal jednak głównie zajmował się grafiką reklamową. W 1930 roku ich wspólne prace graficzne były prezentowane m.in. na urządzonej w krakowskim Muzeum Przemysłowym Ogólnopolskiej Wystawie Afiszów i Druków Reklamowych¹³⁴. Indywidualnie w tym okresie Osiecki był autorem, m.in. plakatu „Długodystansowe Mistrzostwa Polski w Pły-

¹³¹ „Narciarstwo Polskie”, t. III, Kraków 1929.

¹³² „Wiadomości Literackie”, 1931, nr 3, s. 5.

¹³³ Akta osobowe nr 5109, Zb. ADES PW; Z *Wydziału Architektury PW*, „Architektura i Budownictwo”, 1929, nr 11–12, s. 86.

¹³⁴ J. Wójcicki, *Ogólnopolska Wystawa Afiszów i Druków Reklamowych*, „Rzeczy Piękne”, 1930, nr 10–12, s. 162.

Ilustracja 7-34. Letnie Igrzyska Olimpijskie w Los Angeles (1932) — polscy sportowcy w wiosce olimpijskiej Baldwin Hills Los Angeles (po prawej w pierwszym rzędzie J.W. Skolimowski). Wg: NAC sygn. 1-M-796-27

waniu, Gdynia 3.VIII.1930”¹³⁵, okładek do dodatku „Sport Zimowy”¹³⁶ i publikacji Związku Polskich Związków Sportowych „Sport w Polsce” (1931) (il. 7-33A i B). Jako ilustrator-karykaturzysta współpracował także z tygodnikami „Cyrulik Warszawski” i „Kino”¹³⁷. Warto też nadmienić, że w 1932 roku razem z Mieczysławem Orłowiczem, J. Kołodziejczykiem i Stanisławem Lenartowiczem opracował „Informator Turystyczny”, który w niepodległej Polsce był pierwszą publikacją całościowo ujmującą wszelkie informacje na temat organizacji turystyki w Polsce i na świecie¹³⁸.

W 1932 roku, kiedy Jerzy Walerian Skolimowski był najprawdopodobniej zajęty przygotowaniem do letniej Olimpiady w Los Angeles (il. 7-34), Osiecki powrócił do swoich zainteresowań filmowych. Podjął pracę jako scenograf przy realizacji dwóch filmów fabularnych — *Pałac na kółkach* w reżyserii Ryszarda Ordyńskiego¹³⁹ i *Dzikie Pola* Józefa Lejtesa¹⁴⁰. Przy czym w przypadku tego ostatniego nie tylko był współtwórcą scenografii¹⁴¹

¹³⁵ A.A. Szablowska, M. Seńkiw, *Plakat polski...*, op. cit., s. 345.

¹³⁶ „Sport Zimowy”, 1930 nr 3 i nr 4 oraz „Sport Zimowy”, 1932, nr 2.

¹³⁷ L., *Hryniewiecki Osiecki*, „Arkady”, 1935, nr 7, s. 417.

¹³⁸ *Informator Turystyczny*, „Przegląd Turystyczny”, 1932, nr 3, s. 10.

¹³⁹ <http://www.fn.org.pl/archiwum/page/indexd639.html?str=522> [dostęp: 17.07.2020].

¹⁴⁰ <https://filmpolski.pl/fp/index.php?film=22388> [dostęp: 2.09.2020].

¹⁴¹ L., *Hryniewiecki Osiecki*, „Arkady”, op. cit., s. 417.

7-35A

7-35B

Ilustracja 7-35. Film fabularny „Dzikie Pola”, reżyseria: J. Lejtes, scenografia: S. Osiecki, E. Kanarek, S. Norris (1932): **A** — plakat reklamowy autorstwa S. Osieckiego; **B** — scenografia wnętrza według projektu: S. Osieckiego. Wg: A — „Grafika”, 1932, nr 4; B — „Arkady”, 1935, nr 7

i zaprojektował plakat reklamowy¹⁴² (il. 7-35A i B), ale też pełnił w jego ekipie funkcję asystenta reżysera i zadebiutował jako aktor (zagrał Makversona, podporucznika armii amerykańskiej). Jeszcze przed końcem 1932 roku aktywnie włączył się też w przygotowania do zainicjowanej przez Konstantego Narkiewicza-Jodko (1901–1963) pierwszej polskiej wyprawy alpinistyczno-naukowej w Andy. Wyprawa ta, która trwała od grudnia 1933 do maja 1934 roku, okazała się wielkim, szeroko komentowanym w prasie polskiej i zagranicznej, do dziś pamiętanym sukcesem polskiego alpinizmu. Dokonała eksploracji masywu La Ramada, zdobywając jego najwyższe szczyty, na czele z Mercedario i Anconcagua¹⁴³ (il. 7-36). Osiecki, któremu w sześciuosobowej ekipie przypadła rola filmowca dokumentalisty, z nakręconych w Andach materiałów w 1934 roku zmontował dwa średniometrażowe filmy dokumentalne — *7000 metrów nad poziomem morza* i *Polska wyprawa w Andy*¹⁴⁴ (po przemontowaniu i skróceniu w 1944 roku znanego pt. *Roof of America*), a także napisał dwa wspomnieniowe artykuły do magazynu „Taternik”¹⁴⁵.

¹⁴² „Grafika”, 1932, nr 4.

¹⁴³ „Taternik”, 1935, nr 2; J.A. Szczepański, *Słowo wstępne*, „Taternik”, 1956, nr 3–4, s. 83.

¹⁴⁴ A. Kwiatkowski, *Polski film górski*, „Wierchy”, 1963, nr 32, s. 201.

¹⁴⁵ „Taternik”, 1935, nr 2: S. Osiecki, *Mercedario. Przygotowanie*, s. 33–37 i *Parę Wspomnień...*, s. 74–76.

Ilustracja 7-36. Pierwsza wyprawa polskich wspinaczy w Andy (1933–1934) — zdobywcy szczytu Aconcagua (od lewej widoczni: K. Narkiewicz-Jodko, S. Osiecki, S. Daszyński). Fot. W. Ostrowski. Wg: „Taternik”, 1935, nr 2

Po powrocie z Argentyny wiosną 1934 roku, kiedy Jerzy Walerian Skolimowski kończył u profesora Czesława Przybylskiego¹⁴⁶ projekt dyplomowy stadionu kolarskiego¹⁴⁷ (il. 7-37), Stefan Osiecki nawiązał współpracę, początkowo prawdopodobnie dość luźną, z wcześniej już kooperującym ze Skolimowskim¹⁴⁸, Jerzym Hryniewieckim (1908–1989). Również członkiem sekcji narciarskiej warszawskiego Akademickiego Związku Sportowego, który w 1933 roku chcąc zarobkowo zająć się grafiką i projektowaniem wnętrz przerwał rozpoczęte w 1926 studia na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej¹⁴⁹. Zanim jednak na dobre rozwinęła się ich wspólna działalność graficzna i projektowa, w 1934 roku Osiecki jeszcze razem ze Skolimowskim z powodzeniem wystartowali w konkursie na plakat reklamowy Spółki Akcyjnej w Bielsku „Włóczki-Wełny — Trójkąt w kole” (II nagroda) i zaprojektowali lekki, przeszklony pawilon „Turystyka” na Wystawę Drogową zorganizowaną w 1935 roku na Politechnice Warszawskiej¹⁵⁰ (il. 7-38), a Osiecki

¹⁴⁶ Wg „Album Młodej Architektury”, 1935 promotorem jego projektu dyplomowego był Adolf Szyszko-Bohusz.

¹⁴⁷ „Album Młodej Architektury”, 1935 i F.M., *Architektura wczoraj, dziś i jutro*, „Naokoło Świata”, 1935, nr 129, s. 19–24.

¹⁴⁸ Plakat pt. „Miesiąc Pomorza Związku Obrony Kresów”, J. Hryniewiecki, J.W. Skolimowski (1930). Por. A.A. Szablowska, M. Seńkiw, *Plakat polski...*, op. cit., s. 331.

¹⁴⁹ Akta osobowe nr 10194, Zb. ADES PW.

¹⁵⁰ J. Hryniewiecki, *Z wystawy drogowej*, „Arkady”, 1935, nr 6, s. 346–354 i „Reklama”, 1936, nr 3, s. 19.

7-38

Ilustracja 7-37. Stadion kolarski, widok perspektywiczny — projekt dyplomowy J.W. Skolimowskiego, promotor Cz. Przybylski (1934). Wg: „Album Młodej Architektury”, 1935

7-37

Ilustracja 7-38. Wystawa Drogowa na Politechnice Warszawskiej w 1935 roku — pawilon wystawowy „Turystyka”. Proj. S. Osiecki, J.W. Skolimowski (1935). Wg: „Reklama”, 1935, nr 3

solo zaprojektował świetny plakat „The Lopek Dancing”¹⁵¹ (il. 7-39) i opracował wzór graficzny Górskiej Odznaki Turystycznej Polskiego Towarzystwa Turystycznego (PTT)¹⁵².

Współpraca Stefana Osieckiego z Jerzym Hryniewieckim w pełni rozwinęła się dopiero w 1935 roku¹⁵³ (il. 7-41). Ich spółka autorska wykonała wówczas co najmniej kilkanaście doskonałych plakatów, bardzo różnorodnych tematycznie i graficznie, które odniosły wiele spektakularnych sukcesów¹⁵⁴. Między innymi ich plakat „Oszczędzamy Budujemy” zwyciężył w konkursie na plakaty reklamowe/propagandowe Pożyczki Inwestycyjnej¹⁵⁵, a plakat „Polska, Raj Narciarzy” wygrał konkurs Ministerstwa Komunikacji¹⁵⁶ (il. 7-40). Spółka Hryniewiecki-Osiecki z powodzeniem próbowała też swoich sił na polu projekto-

¹⁵¹ „Arkady”, 1935, nr 7.

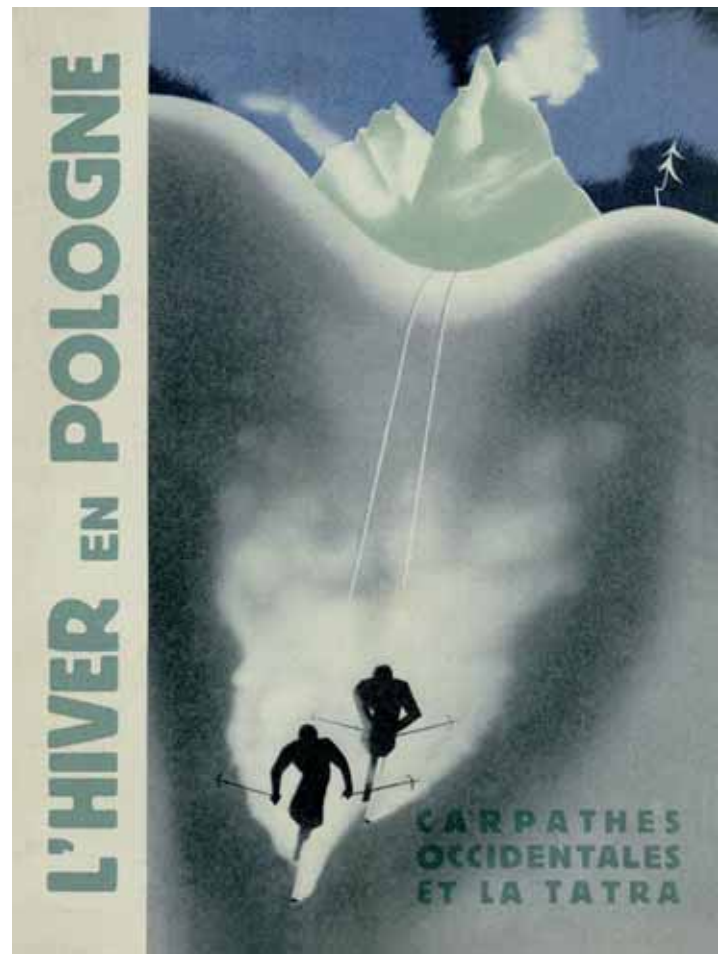
¹⁵² Krótka historia Górskiej Odznaki Turystycznej PTT-PTTK, <http://www.cotg.pttk.pl/> [dostęp: 15.08.2020].

¹⁵³ Por. m.in. M. Zdrenka, *Historia Polskiego Projektowania (5): Kreatywne duety z Warszawskiej Politechniki*, [za:] <https://www.signs.pl/> [dostęp: 3.08.2020].

¹⁵⁴ L., *Hryniewiecki Osiecki*, „Arkady”, 1935, nr 7, s. 417.

¹⁵⁵ *Propaganda Pożyczki Inwestycyjnej*, „Reklama”, 1935, nr 2, s. 7.

¹⁵⁶ L., *Hryniewiecki Osiecki*, op. cit., s. 417.

Ilustracja 7-39. Plakat „The Lopek Dancing”. Projekt graficzny: S. Osiecki (ok. 1935). Wg: „Arkady”, 1935, nr 7

Ilustracja 7-40. Plakat „Polska. Raj dla Narciarzy” na okładce prospektu reklamowego. Projekt plakatu i okładki: J. Hryniewiecki, S. Osiecki (1935). Wg: *L'hiver en Pologne. Carpathes, occidentales et la Tatra*, Warszawa ok. 1935

Ilustracja 7-41. Spółka autorska Hryniewiecki Osiecki. Wg: „Arkady”, 1937, nr 7

7-42

Ilustracja 7-42. Okładka druku reklamowego „STARACHOWICE. Kotły RECK do ogrzewania centralnego”. Projekt graficzny: J.W. Skolimowski (ok. 1935). Wg: *Rocznik Polskiej Grafiki Reklamowej 1935*, Polska Agencja Telegraficzna, 1938

7-43

Ilustracja 7-43. Okładka magazynu ilustrowanego „Naokoło Świata”. Projekt graficzny: J.W. Skolimowski, A. Stypiński (1934). Wg: „Naokoło Świata”, 1934, nr 126

wania wewnątrz. Jej dziełem były m.in. wnętrza i witryna sklepu firmy „Monofoto”¹⁵⁷ i lokalu dancinowego Cafe Club w Warszawie¹⁵⁸. Wyjątkowo intensywna i owocna działalność spółki zakończyła się jednak już z początkiem 1936 roku kiedy Jerzy Hryniewiecki zdecydował się wznowić studia architektoniczne i przystąpić w czerwcu do pierwszego, a w listopadzie tego samego roku również do drugiego egzaminu dyplomowego¹⁵⁹. W tej sytuacji Osiecki powrócił do współpracy z Jerzym Walerianem Skolimowskim, który w międzyczasie, po ukończeniu studiów architektonicznych w 1934 roku, podjął już samodzielną działalność zawodową. Razem z Eugeniuszem Szparkowskim (1904–1985) i Andrzejem

¹⁵⁷ „Album Młodej Architektury”, 1935, bns.

¹⁵⁸ J. Hryniewiecki, *Elewacja sklepu jako czynnik reklamy*, „Reklama”, 1935, nr 4–5, s. 7.

¹⁵⁹ Akta osobowe nr 10194, Zb. ADES PW.

Ilustracja 7-44. Krynica Górna — górna stacja kolei linowo-terenowej. Stan około 1939 roku. Projekt: S. Osiecki, J.W. Skolimowski, E. Szparkowski (1936). Wg: „Architektura i Budownictwo”, 1939, nr 4–5.

Stypińskim (1907–1975)¹⁶⁰ zaangażował się między innymi w realizowany pod kierownictwem Lecha Niemojewskiego projekt wnętrza statku M/S Piłsudski¹⁶¹, potem nadzorował w stoczni Monfalcone we Włoszech prace wnętrzarskie na M/S Batorym. Projektował również druki reklamowe i plakaty (il. 7-42), których część zaprezentował na Wystawie polskiej grafiki użytkowej w Pradze¹⁶². Przymuszczenie w tym okresie powstały również jego projekty osiedla robotniczego w Rumii-Janowie i nowego typu wagonu kolejowego¹⁶³.

Jerzy Walerian Skolimowski zapoczątkowaną w zespole Lecha Niemojewskiego współpracę z Andrzejem Stypińskim rozwijał też na innych polach. W 1934 roku razem zaprojektowali m.in. plakat na „Mistrzostwa Siermięcze w Warszawie ...VI 1934”, a w 1935 roku stoisko Towarzystwa Starachowickich Zakładów Górniczych SA na wystawie BGK na Kole w Warszawie¹⁶⁴ i okładki do kilku numerów magazynu „Naokoło Świata”¹⁶⁵ (il. 7-43).

¹⁶⁰ J. Daranowska-Łukaszewska, *Stypiński Andrzej Józef (1907–1975)*, *Polski Słownik Biograficzny*, T. XLV/2, z. 185, Warszawa–Kraków 2008, s. 205–206.

¹⁶¹ M.in. P.M.L., *M/S Piłsudski*, „Arkady”, 1935, nr 1, s. 9–21.

¹⁶² *Wystawa polskiej grafiki użytkowej w Pradze Czeskiej*, „Sztuki Piękne”, 1934, nr 2, s. 66–67.

¹⁶³ *Czy wiesz kto to jest? Uzupełnienia i sprostowania*, op. cit., s. 279.

¹⁶⁴ „Tygodnik Ilustrowany”, 1935, nr 36, s. 717.

¹⁶⁵ „Naokoło Świata”, 1935, nr 137, 139, 140.

W 1937 roku wspólnie wystartowali też w zorganizowanym przez Państwowy Monopol Zapałczany konkursie na etykiety, na którym ich projekty przedstawiające widoki z polskich miast zostały uznane za *utwory prawdziwie artystyczne*¹⁶⁶.

Osiecki i Skolimowski, po wznowieniu współpracy około 1936 roku, wspólnie zajęli się już nie tylko grafiką użytkową, ale też projektowaniem architektonicznym. Razem z Eugeniuszem Szparkowskim w 1936 roku na zlecenie Ligi Popierania Turystyki opracowali projekt realizacyjny stacji górnej kolei linowo-terenowej i rozplanowania Góry Parkowej w Krynicy¹⁶⁷ (il. 7-44). Owocem ich współdziałania w tym okresie nadal były też doskonałe plakaty turystyczne „Pologne” i „Poland, Zakopane, Kasprowy”, wykonane z wykorzystaniem efektownej techniki prószu i modnego fotomontażu. Jednak ich współpraca nie była już tak intensywna jak poprzednio, jako że już na wiosnę 1936 roku Osiecki zaangażował się w organizację kolejnej wyprawy w Andy, której celem tym razem miała być eksploracja Puna de Atacama, południowej części górskich terenów argentyńsko-chilijskiego pogranicza. Wyprawa, która trwała od października 1936 do maja 1937 roku, tak jak pierwsza również zakończyła się sportowym i propagandowym sukcesem. Każdy z jej uczestników, wśród nich Osiecki, zdobył bowiem kilka szczytów sześciotysięcznych, co podobnie jak wyniki naukowe ekspedycji zostało odnotowane zarówno przez polską, jak i światową prasę. Osiecki po uroczystym podsumowaniu wyników wyprawy w Santiago, na którym poza odczytem zaprezentował także swój film z pierwszej ekspedycji *Polska wyprawa w Andy*¹⁶⁸, jeszcze przez kilka miesięcy pozostał w Chile. Stał się tam *czołową postacią Sekcji Santiago Club Andino de Chile. Prowadził szkolenia narciarskie i andynistyczne, organizował obozy i wyjazdy w góry*¹⁶⁹, a także realizował prace graficzne (il. 7-45). W środowisku chilijskich wspinaczy wysokogórskich zyskał wówczas taką popularność i sympatię, że w 1947 roku jeden z bezimiennych andyjskich pięcioletnich został na jego cześć nazwany „Cerro Esteban Osiecki”¹⁷⁰. Do kraju Osiecki powrócił najpóźniej dopiero na początku 1938 roku¹⁷¹.

W tym okresie Jerzy Walerian Skolimowski, razem z Aleksandrem Kodelskim (1898–1972), Wacławem Hryniewiczem (1909–1987) i Stanisławem Różańskim (1899–1981) zaangażował się w projekty ekspozycji turystycznych organizowanych przez Ministerstwo Komunikacji w polskim pawilonie wystawowym i w Palais de Chemins de Fer na Wystawie Światowej „Sztuka i Technika — Paryż 1937”. Na wystawie te składały się m.in. wielkie fotografie, plastyczna mapa turystyczna Polski oraz modele i plany miast, w tym historyczne plany Warszawy przygotowane przez Sekcję Urbanistyki Zakładu Architektury Polskiej

¹⁶⁶ Z.N.R., *Echa konkursu na projekty etykiet na pudełka do zapalek*, „Arkady”, 1937, nr 3, s. 163.

¹⁶⁷ S. Marzyński, *Nowe inwestycje turystyczne w Polsce*, „Architektura i Budownictwo”, 1939, nr 4–5, s. 23–25.

¹⁶⁸ J.T. Wojsznis, *Druga wyprawa w Andy 1936/37 r. W południową część Puna de Atacama. Opis wyprawy*, „Taternik”, 1956, nr 3–4, s. 85–110.

¹⁶⁹ *Szczyt Osieckiego w Andach*, „Głos Seniora”, marzec 2005, s. 3, http://www.nyka.home.pl/glos_sen/pdf/gs200503.pdf [dostęp: 18.09.2020].

¹⁷⁰ M.in. plakat „Ski en Chile”. Por. *Rocznik Polskiej Grafiki Reklamowej, 1938*, Polska Agencja Telegraficzna, 1938.

¹⁷¹ *Czy wiesz kto to jest? Uzupełnienia i sprostowania*, op. cit., s. 223.

7-45

Ilustracja 7-45. Plakat „Ski en Chile”. Projekt graficzny: S. Osiecki (1937). Wg: *Rocznik Polskiej Grafiki Reklamowej 1938*, Polska Agencja Telegraficzna, 1938

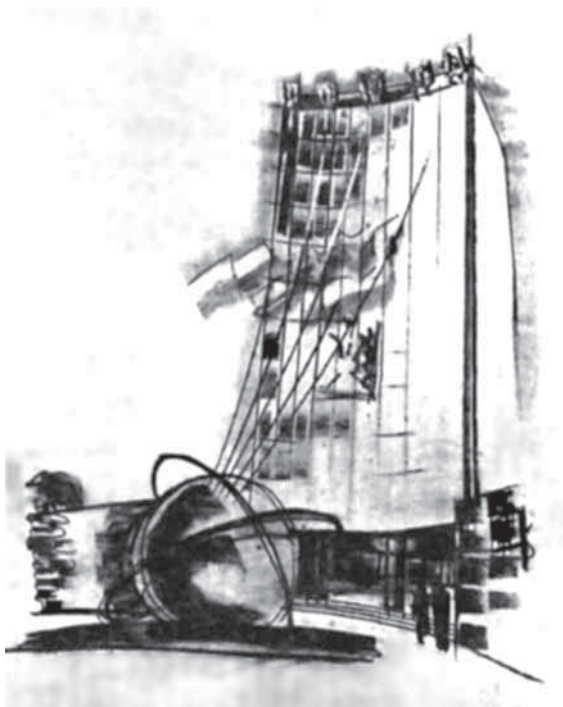
7-46

Ilustracja 7-46. Wystawa Światowa „Sztuka i Technika — Paryż 1937”, ekspozycja Ministerstwa Komunikacji — stolik i kryte skórą niebarwioną fotele z miedzi oksydowanej. Projekt: J.W. Skolimowski (1937). Wg: *Katalog oficjalny Działu Polskiego na Międzynarodowej Wystawie Sztuka i Technika 1937 w Paryżu*, Warszawa 1937

i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej. Jerzy Walerian Skolimowski osobiście był między innymi autorem projektu, stanowiącego element jednej z ekspozycji — stolika i trzech foteli z miedzi oksydowanej krytych niebarwioną skórą (il. 7-46). Razem z wieloma innymi polskimi architektami-grafikami Skolimowski wziął też udział w urządzonej w Pavillon de la Publicité wystawie plakatów reklamowych¹⁷². Najwyraźniej prace jego autorstwa zostały docenione skoro z Paryża powrócił z dyplomem honorowym i dwoma złotymi medalami¹⁷³.

¹⁷² *Katalog oficjalny Działu Polskiego na Międzynarodowej Wystawie Sztuka i Technika 1937 w Paryżu*, Warszawa 1937, s. A46, E94, 95E, 121H, 139J. Por. też m.in. W.S., *Pawilon polski na wystawie*, „Kurier Warszawski” (wydanie specjalne pt. *Międzynarodowa Wystawa w Paryżu, maj–listopad 1937*), 1937, s. 45.

¹⁷³ *Czy wiesz kto to jest? Uzupełnienia i sprostowania*, op. cit., s. 279.

Ilustracja 7-47. Konkurs SARP na opracowanie projektu szkicowego Pawilonu Polskiego na Wystawę Światową w Nowym Yorku w 1939 roku — wyróżniony I nagrodą projekt S. Osieckiego, J.W. Skolimowskiego, E. Szparkowskiego, L. Piętki i W. Hryniewicza. Wg: „Architektura i Budownictwo”, 1938, nr 3

Osiecki i Skolimowski swój największy sukces architektoniczny, razem z Eugeniuszem Szparkowskim, Lucjanem Piętką i Wacławem Hryniewiczem, odnieśli w 1938 roku. Wygrali wówczas konkurs Stowarzyszenia Architektów Polskich SARP na opracowanie projektu szkicowego Pawilonu Polskiego na nowojorską Wystawę Światową w 1939 roku, na który wpłynęło blisko 100 prac¹⁷⁴ (il. 7-47). Do urzeczywistnienia ich projektu, w którym Andrzej K. Olszewski dostrzegł charakterystyczne dla końcowej fazy międzywojennego modernizmu *kontrasty form* — „barokowe” *krzywizny, dostawione do bryły rotundy, elewacje ożywione żłobkowaniem, bogate faktury lica ścian*¹⁷⁵, niestety jednak nie doszło. Ostatecznie do realizacji została bowiem skierowana praca Jana Cybulskiego i Jana Galinowskiego, która w konkursie zajęła III miejsce.

W 1938 roku do dorobku Osieckiego i Skolimowskiego należało również kilka wielce udanych plakatów. Między innymi plakat Osieckiego „Śnieg i słońce w górach” i Skolimowskiego „FIS Zakopane 1939”, oraz wspólnie przez nich sygnowane plakaty: „FIS Championship of the World Zakopane-Poland 11–19.02.1939” i „Balonem do stratosfery”¹⁷⁶. Jeszcze przed wybuchem wojny w 1939 roku, spółka autorska Osiecki i Skolimowski zdążyła opracować m.in.

oprawę graficzną książki Józefa Radziwińskiego *Budujemy Polskę*¹⁷⁷ i zaprojektować razem z Andrzejem Stypińskim plakat i prospekt PLL LOT Danzig/Gdańsk–Warszawa¹⁷⁸.

Spośród studentów „artystów-sportsmanów” Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej postacią wartą przypomnienia wydaje się też być Zbigniew Czech — od Stefana Osieckiego młodszy o siedem, a od Jerzego Waleriana Skolimowskiego o dwa lata. Syn skromnego agronoma, kierownika wiejskiej szkoły rolniczej, urodzony w 1909 roku w Brzozowej (ob. Sobieszyn), skąd wraz z rodzicami po wybuchu I wojny światowej był zmuszony wyjechać najpierw na Wołyń, a potem w głąb Rosji. Do Polski powrócił dopiero w 1919 roku. Początkowo mieszkał i uczył się w Puławach, a w 1924 roku przeniósł się do Ciechanowa, gdzie w 1927 roku zdał maturę w Gimnazjum im. Zygmunta Krasiń-

¹⁷⁴ Konkurs powszechny nr 95 na projekt szkicowy Pawilonu Polskiego na Światowej Wystawie w Nowym Yorku w 1939 r., „Architektura i Budownictwo”, 1938, nr 3, s. 77–82.

¹⁷⁵ A.K. Olszewski, *Nowy York 1939–1940. Wystawa Światowa*, [w:] A.M. Drexlerowa, A.K. Olszewski, *Polska i Polacy na powszechnych wystawach światowych 1851–2000*, Warszawa 2005, s. 254.

¹⁷⁶ „Grafika”, 1938, z. 1.

¹⁷⁷ J. Radziwiński, *Budujemy Polskę*, Warszawa 1939.

¹⁷⁸ „Grafika”, 1939, z. 3–4.

Ilustracja 7-48. Fragment fotomontażu ilustrującego artykuł Z. Czecha pt. *Galernicy*. Wg: „Naokoło Świata”, 1933, nr 12

skiego. W tym samym roku złożył podanie o przyjęcie na Wydział Mechaniczny Politechniki Warszawskiej i zapisał się do sekcji wioślarskiej warszawskiego Akademickiego Związku Sportowego, w którego barwach jako zawodnik rezerwowy wioślarskiej ósemki już w 1928 roku wziął udział w Igrzyskach Olimpijskich w Amsterdamie¹⁷⁹. Jesienią tego samego roku ostatecznie jednak zrezygnował ze studiów na Wydziale Mechanicznym i przeniósł się na Wydział Architektury PW¹⁸⁰. Jako student architektury nadal bardzo aktywnie uprawiał wioślarstwo. Zarówno w 1929, jak i 1930 roku w konkurencji czwórek i ósemek bez sternika zdobywał brązowe medale na Wioślarskich Mistrzostwach Polski¹⁸¹ (il. 7-48).

Jako grafik reklamowy Zbigniew Czech zadebiutował najpewniej około 1930 roku. Zapewne jedną z pierwszych jego prac był wykonany dla firmy Bracia Jabłkowscy plakat „Wszystko dla młodzieży szkolnej...”¹⁸². W listopadzie 1931 roku wziął udział w kilkakrotnie już wspomianej Wystawie Młodych Grafików Związku Słuchaczy Architektury w podziemiach Domu Towarowego B-ci Jabłkowskich¹⁸³.

Podobnie jak wielu innych „poszukujących” słuchaczy Wydziału i on na studiowaniu architektury koncentrował się okresowo. W pierwszej fazie studiów szczególnie aktywny był w 1929 roku. Z zachowanych z tego okresu w Archiwum Działu Ewidencji Studentów Politechniki Warszawskiej świadectw jego zaliczeń wynika, że uczył się dobrze. Przy-

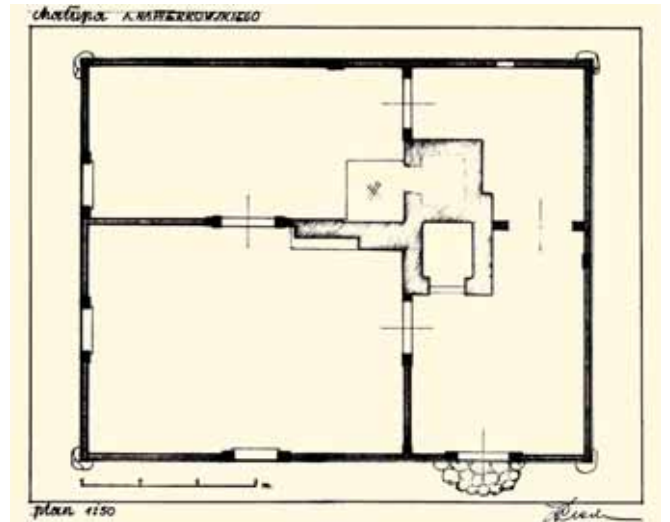
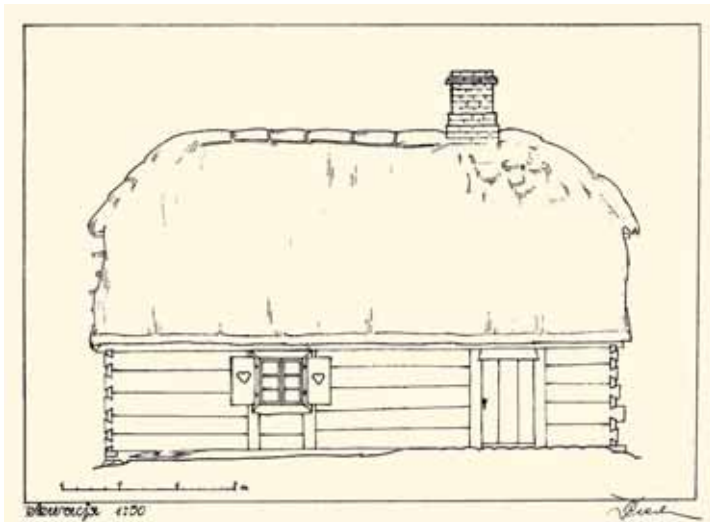
¹⁷⁹ R. Kobendza, *Sekcja wioślarska AZS w Warszawie 1917–1939*, Warszawa 1991, s. 25, 62, 64, 83, 84; R. Wryk, *Akademicki Związek Sportowy 1908–1939*, Poznań 1990, s. 351, 383.

¹⁸⁰ Akta osobowe nr 10435, Zb. ADES PW.

¹⁸¹ R. Wryk, *Akademicki Związek...*, op. cit., s. 265.

¹⁸² A.A. Szablowska, M. Seńkiw, *Plakat polski...*, op. cit., s. 324.

¹⁸³ „Reklama”, 1931, nr 7.

7-49A

Ilustracja 7-49. Pągosty [Łyczki] (ob. woj. mazowieckie, pow. Ciechanów) — najstarsza chata we wsi.
A — elewacja; B — plan. Pomiar i rysunki: Z. Czech (1932). Zb. ZAP WAPW, Album nr 354

7-49B

7-50

Ilustracja 7-50. Pągosty [Łyczki] (ob. woj. mazowieckie, pow. Ciechanów) — widok ogólny zabudowy wsi.
Fot. Z. Czech (1932). Zb. ZAP WAPW, Album nr 354

kładowo egzamin i ćwiczenia z pierwszej części przedmiotu Architektura Polska zaliczył u profesora Oskara Sosnowskiego w kwietniu 1932 roku odpowiednio na ocenę bardzo dobrą i dobrą¹⁸⁴. W zbiorach Zakładu Architektury Polskiej zachował się wykonany wówczas przez niego Album inwentaryzacyjny drobnoszlacheckiej wsi Pągosty Łyczki (ob. woj. mazowieckie, pow. Ciechanów), w którym poza starannie wypełnioną ankietą, planem wsi oraz rysunkami pomiarowymi budynków gospodarczych i chat (najstarszej, najbardziej typowej i najnowszej) (il. 7-49A i B), zamieścił również dość bogaty autorski materiał fotograficzny¹⁸⁵ (il. 7-50).

Szczególnie pomyślny dla Zbigniewa Czecha był czerwiec 1933 roku. Nie tylko bowiem z wynikiem dobrym zdał wtedy tzw. egzamin półdyplomowy, ale również decyzją jury obradującego pod przewodnictwem Juliana Tuwima zdobył pierwszą nagrodę w konkursie poetyckim ogłoszonym przez redakcję miesięcznika „Naokoło Świata” dla poetów, *którzy jeszcze nie ogłaszali swoich wierszy*¹⁸⁶.

Publikacja jego zwycięskiego wiersza *Wiosenny bieg*¹⁸⁷ w lipcowym numerze „Naokoło Świata” dała początek trwającej do około 1936 roku współpracy redakcji tego poczytnego magazynu ilustrowanego z tym młodym adeptem architektury, który okazał się być nie tylko utalentowanym poetą, ale też zdolnym felietonistą i grafikiem. Jeszcze w tym samym 1933 roku na łamach „Naokoło Świata” Zbigniew Czech poza wierszem *Chinina 0,3*¹⁸⁸ opublikował pięć felietonów ilustrowanych autorskimi fotomontażami, w których na ogół, choć nie tylko, poruszał tematy sobie najbliższe, jak sport¹⁸⁹, w szczególności wioślarstwo, i architektura¹⁹⁰. Wkrótce na zlecenie redakcji zaczął też projektować barwne okładki, w których w charakterystyczny dla siebie sposób łączył motywy graficzne z elementami modnego fotomontażu (il. 7-51A i B). W sumie w latach 1933–1935 Zbigniew Czech na łamach magazynu ilustrowanego „Naokoło Świata” opublikował trzy wiersze¹⁹¹, jedną nowelę¹⁹² i około dwunastu felietonów, często ilustrowanych własnymi fotomontażami¹⁹³, a także zaprojektował okładki do jego siedmiu numerów¹⁹⁴. Ponadto w tych latach zdarzało mu się publikować felietony również w „Tygodniku Ilustrowanym”¹⁹⁵,

¹⁸⁴ Akta osobowe nr 10435, Zb. ADES PW.

¹⁸⁵ Z. Czech, album nr 354 (1932), Zb. ZAP WAPW.

¹⁸⁶ „Naokoło Świata”, 1933, nr 110, s. 14.

¹⁸⁷ *Nasz konkurs literacki*, „Naokoło Świata”, 1933, nr 111, s. 36–37.

¹⁸⁸ Z. Czech, *Chinina 0,3*, „Naokoło Świata”, 1933, nr 113, s. 35.

¹⁸⁹ Np. Z. Czech, *Galernicy*, „Naokoło Świata”, 1933, nr 112, s. 30–33; Z. Czech, *Boisz się*, „Naokoło Świata”, 1933, nr 114, s. 28–33.

¹⁹⁰ Np. Z. Czech, *Piramidy na Kruczej*, „Naokoło Świata”, 1933, nr 113, s. 4–9.

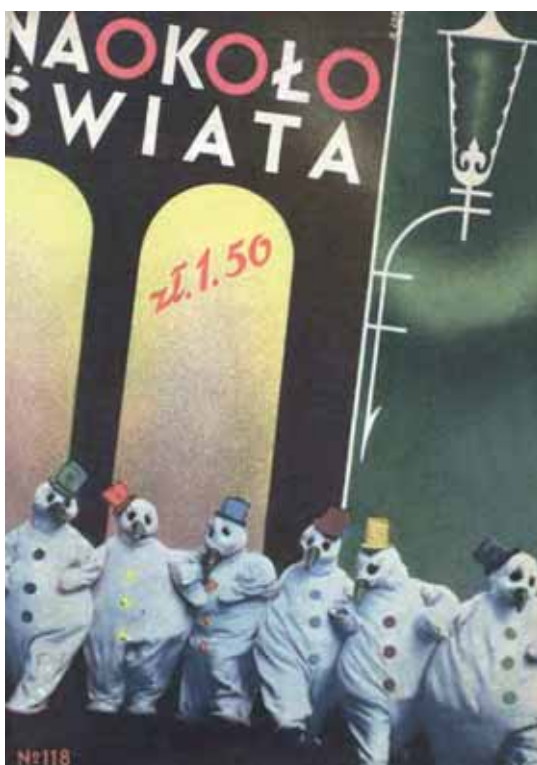
¹⁹¹ Z. Czech, *Wiosenny bieg*, „Naokoło Świata”, 1933, nr 111, s. 36; *Chinina 0,3*, „Naokoło Świata”, 1933, nr 113; *Hala maszyn*, „Naokoło Świata”, 1935, nr 139 s. 16–17.

¹⁹² Z. Czech, *Kto kogo?*, „Naokoło Świata”, 1934, nr 121, s. 5–10.

¹⁹³ M.in. Z. Czech, *Urojony towarzysz*, „Naokoło Świata”, 1934, nr 116, s. 11–12 i *Walka z cieniem*, „Naokoło Świata”, 1935, nr 130, s. 42–47.

¹⁹⁴ „Naokoło Świata”, 1933, nr 116; 1934, numery: 117, 118, 119, 121, 124 oraz 1935, nr 136.

¹⁹⁵ Z. Czech, *Nowe osiedle*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1935, nr 36, s. 708.

Ilustracja 7-51. Okładki magazynu ilustrowanego „Naokoło Świata”. Projekt graficzny: Z. Czech: A — „Naokoło Świata”, 1934, nr 118; B — „Naokoło Świata”, 1935, nr 136

a także projektować na zamówienie innych zleceniodawców plakaty reklamowe¹⁹⁶ i meble¹⁹⁷ (il. 7-52).

Wiele wskazuje na to, że z początkiem roku akademickiego 1934/1935 Zbigniew Czech powoli zaczął się już przygotowywać do finalizacji studiów. W tym też czasie na zaliczenie ćwiczeń z drugiej części przedmiotu Architektura Polska wykonał razem z Eugeniuszem Wierzbickim (1909–1991) zachowany w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej pomiar inwentaryzacyjny, dziś całkowicie zrujnowanego, dziewiętnastowiecznego drewnianego dworu we wsi Cholewy (ob. woj. mazowieckie, pow. warszawski zachodni, gm. Błonie), obejmujący plan, dwa przekroje i dwie elewacje w skali 1:50 oraz detale w skali 1:10¹⁹⁸ (il. 7-53A i B).

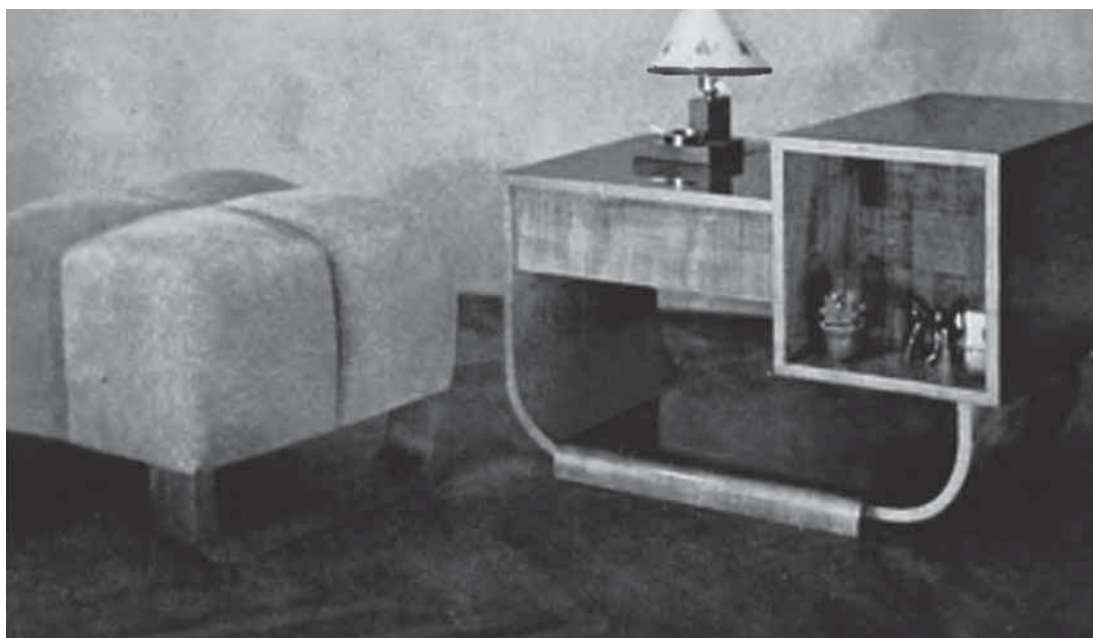
W Archiwum Działu Ewidencji Studentów PW niestety nie zachowały się dokumenty dotyczące szczegółów jego egzaminu dyplomowego. Wiemy tylko, że zdał go pomyślnie w 1936 roku¹⁹⁹. W następnym roku, dyplomowany architekt Zbigniew Czech, nie do koń-

¹⁹⁶ Np. plakat/ogłoszenie reklamujące akumulatory firmy Rohn-Zieliński [w:] „Reklama”, 1936, z. 5, s. 7.

¹⁹⁷ Fotografie zaprojektowanych przez Z. Czecha mebli (biurka, biblioteki, stolika i pufa, fotela i stolika oraz tapczanu i biblioteki) zostały opublikowane w roczniku „Album Młodej Architektury”, 1936.

¹⁹⁸ Zb. WAPW, sygn. 18537-18544.

¹⁹⁹ *Warszawska Szkoła...*, op. cit., s. 273.

Ilustracja 7-52. Stolik i puf. Projekt: Z. Czech (ok. 1936). Wg: „Album Młodej Architektury”, 1936

ca jeszcze zarzucając współpracę z wydawnictwem Gebethnera i Wolfa, zaczął pisywać artykuły do fachowego czasopisma „Architektura i Budownictwo”²⁰⁰. Od 1938 roku został też członkiem jego komitetu redakcyjnego. Równoległe intensywnie rozwijał działalność projektową. Podjął pracę w kierowanym przez Romualda Gutta (1888–1974) wileńskim Miejskim Biurze Urbanistycznym²⁰¹. W 1938 roku razem z Januszem Kieszkowskim (1908–1940) otrzymał II nagrodę (pierwszej nie przyznano) w Konkursie Powszechnym SARP nr 92 na rozplanowanie komunikacyjnego portu lotniczego na Gocławiu w Warszawie²⁰² (il. 7-54) i II nagrodę w konkursie na gmach Państwowego Instytutu Meteorologicznego (Aerologicznego) na Bielanach w Warszawie²⁰³. W 1939 roku jego projekt domu dziecka i Ogródka Jordanowskiego został zakupiony przez Towarzystwo Budowy i Eksploatacji Mieszkań Pracowników Kolejowych, zleceniodawcę konkursu powszechnego SARP nr 107²⁰⁴.

W 1939 roku Zbigniew Czech zaczął bardzo aktywnie działać w Stowarzyszeniu Architektów Polskich SARP. W lutym tego roku jednogłośnie został dokooptowany do składu Zarządu Głównego Stowarzyszenia, w którym powierzono mu zadanie zorganizowania

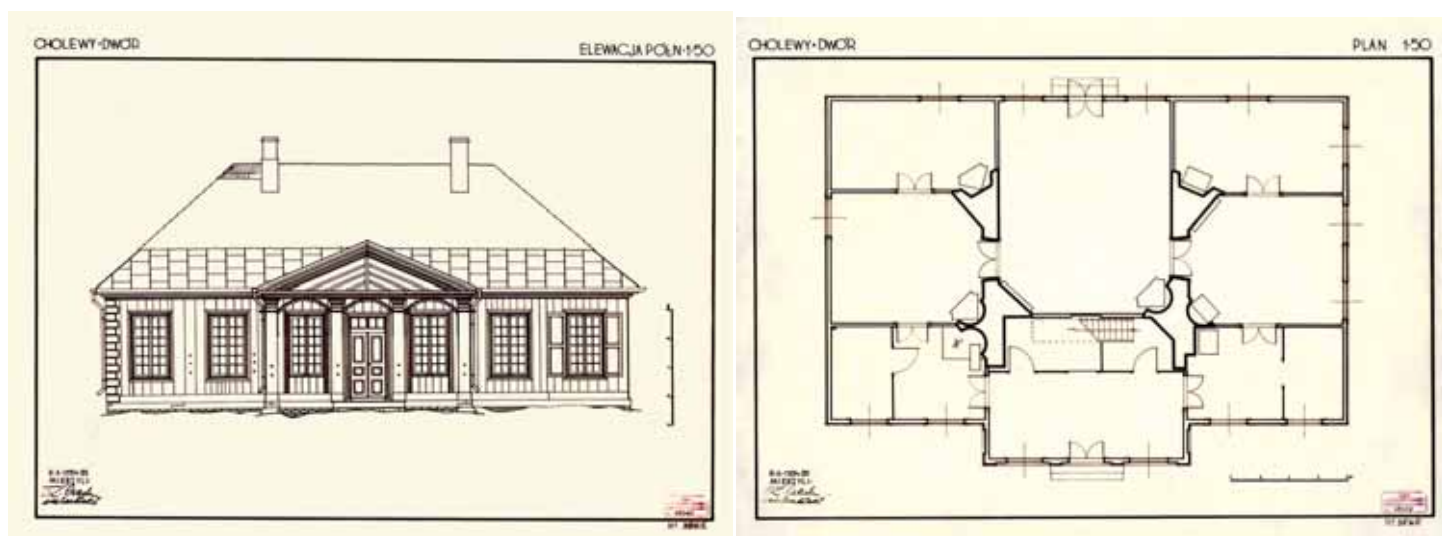
²⁰⁰ Z. Czech, *Na tropach konkursu*, „Architektura i Budownictwo”, 1937, nr 10, s. 364–366; Z. Czech, *Dobrze narysowane wnętrza*, „Architektura i Budownictwo”, 1937, nr 11–12, s. 446–447.

²⁰¹ *Vilnius 1900–2016. An Architectural Guide*, Architekturos Fondas, LAPAS, 2016, s. 8.

²⁰² *Konkurs powszechny nr 92 na rozplanowanie Komunikacyjnego Portu Lotniczego na Gocławiu w Warszawie*, „Architektura i Budownictwo”, 1938, nr 4–5, s. 159–160.

²⁰³ *Rozstrzygnięcie konkursu na gmach państwowego instytutu meteorologicznego*, „Architektura i Budownictwo”, 1938, nr 6, s. 202.

²⁰⁴ *Konkurs na dom dziecka i ogródek jordanowski. Towarzystwo Budowy i Eksploatacji Mieszkań Pracowników Kolejowych*, „Architektura i Budownictwo”, 1939, nr 3, s. 32.

7-53A

Ilustracja 7-53. Cholewy (ob. woj. mazowieckie, pow. warszawski zachodni, gm. Błonie) — dwór drewniany. Pomiar i rysunki: Z. Czech i E. Wierzbicki (1934–1935): A — elewacja frontowa; B — plan przyziemia. Zb. ZAP WAPW: A — sygn. 18540; B — sygn. 18537

7-53B

Biura Prasowego SARP. W związku z tym opracował ramowy projekt działania tej nowej komórki Stowarzyszenia²⁰⁵, a potem również wyczerpujące sprawozdanie z realizacji podjętych już prac organizacyjnych²⁰⁶. Jego szybko i pomyślnie od około 1937 roku rozwijającą się karierę projektową i działalność stowarzyszeniową przerwał wybuch wojny.

Na obecnym etapie badań, poza tym, że ostatecznie udało mu się dotrzeć do Wielkiej Brytanii, niestety niewiele wiemy o wojennych losach Zbigniewa Czecha. Natomiast dość dobrze rozpoznane są wojenne koleje losu Stefana Osieckiego²⁰⁷ i Jerzego Waleriana Skolimowskiego²⁰⁸, którzy różnymi drogami już w 1939 roku przedostali się do Francji, gdzie wstąpili do Wojska Polskiego.

Stefan Osiecki w 1940 roku z Francji został ewakuowany do Anglii. Tam po ukończeniu szkoły oficerskiej początkowo służył w Szkocji w 1 Brygadzie Kadrowej Strzelców, a potem został oddelegowany do Biura Filmowego Armii Polskiej w Londynie, w którym do zakończenia wojny pracował jako montażysta, scenarzysta i reżyser filmów dokumentalnych i propagandowych. W latach 1941–1945 zrealizował w sumie ponad 25 filmów średnio- i krótkometrażowych, wśród nich m.in. takie jak: *Malownicza Polska* (1940), *Podnosimy kotwicę* (1941), *Zew Morza* (1942) i *Roof of America* (1944)²⁰⁹.

Bardziej skomplikowane były wojenne losy Jerzego Waleriana Skolimowskiego. W 1940 roku walczył w Wogezach. Potem był internowany w Szwajcarii, gdzie w utworzonym w oparciu o Politechnikę w Zurychu (ETH) tzw. obozie uniwersyteckim w Win-

²⁰⁵ Z. Czech, *Biuro Prasowe SARP'u*, „Komunikat SARP”, 1939, nr 2, s. 9–13.

²⁰⁶ Z. Czech, *Realizacja Biura Prasowego SARP'u*, „Komunikat SARP”, 1939, nr 3, s. 10.

²⁰⁷ M.A. Supruniuk, „*Trwałość i płynność*”: sztuka polska w Wielkiej Brytanii w XX Wieku — wstęp do opisu, [w:] „Archiwum Emigracji: studia, szkice, dokumenty”, 2006, z. 1–2, s. 139.

²⁰⁸ T. Barucki, *Skolimowski Jerzy Walerian*, op. cit., s. 234–235.

²⁰⁹ Por. m.in. http://www.culturademontania.org/ar/Historia/biografia_stefan_osiecki.html [dostęp: 20.07.2020].

terthur²¹⁰, jako asystent uczył polskich żołnierzy projektowania architektonicznego. Po ucieczce do Bejrutu uczestniczył w kampanii afrykańskiej i ukończył Szkołę Podchorążych Rezerwy w Jerozolimie, skąd w 1942 roku został jako architekt oddelegowany do Ugandy. Tam zaprojektował i nadzorował budowę osiedla dla polskich uchodźców z Rosji w Masindi²¹¹. W czasie pobytu w Ugandzie w 1943 roku odbył wyprawę w masyw gór Ruwenzori, podczas której zdobył szczyt Alessandria i odkrył u podnóża lodowca Stanleja dwa jeziora, znane dziś jako Polish Lakes. W połowie 1943 roku powrócił do czynnej służby wojskowej, ukończył kurs spadochronowy i został skierowany do szkoły oddziałów specjalnych w Lattiano. W 1944 roku został wcielony do Polskiej Brygady Spadochronowej, a potem do Wydziału Zadań Specjalnych. W październiku 1944 roku pod pseudonimem kpt. George Deen został zrzucony do Grecji, gdzie m.in. z powodzeniem wykonał zleczone mu zadanie zorganizowania sieci nadajników naprowadzających RAF na cele niemieckie, za co w 1948 roku został odznaczony Królewskim Medalem za Odwagę²¹². W 1944 roku razem z Wacławem Hryniewiczem wykonał projekt, a potem nadzorował realizację cmentarza żołnierzy polskich poległych pod Monte Cassino²¹³ (il. 7-55).

Po zakończeniu wojny zarówno Stefan Osiecki, Jerzy Walerian Skolimowski, jak i Zbigniew Czech pozostali na emigracji w Wielkiej Brytanii. Osiecki jako reżyser, scenarzysta i montażysta do początku lat 50. XX wieku pracował w branży filmowej²¹⁴. Okazjonalnie uprawiał grafikę²¹⁵. Był też aktywny w środowisku alpinistycznym. Zmarł w Londynie w 1977 roku.

Jerzy Walerian Skolimowski również początkowo zamieszkał w Londynie, gdzie jako architekt pracował głównie przy realizacji targów i wystaw przemysłowych. W latach 1952–1953 jako projektant pracował w Arabii Saudyjskiej. Po powrocie do Londynu wrócił do projektowania wnętrz i obiektów wystawienniczych. W latach 1966–1979 przebywał w Afryce Południowej, gdzie zaprojektował wiele budynków użyteczności publicznej, m.in. w Cape Town, Pretorii i Johannesburgu. Zmarł w Londynie w 1985 roku w wieku 77 lat²¹⁶.

Z kolei Zbigniew Czech w latach 1946–1951 był wykładowcą w Polish University College w Londynie. Od 1951 pracował w Australii jako architekt nadzorujący w Commonwealth Department of Works, w którym był odpowiedzialny m.in. za projekty lotniska w Melbourne, Tullamarine i Studia Telewizji ABC. Od lat 60. XX wieku był aktywnym działaczem wielu organizacji polonijnych. Zmarł w Melbourne w 1973 roku²¹⁷.

²¹⁰ B. Ząbczyk-Chmielewska, *Polscy elektrycy w obozie uniwersyteckim Winterthur w Szwajcarii w latach 1940–1945*, „Maszyny Elektryczne — Zeszyty Problemów”, 2017, nr 4, s. 47–50.

²¹¹ Por. m.in. J. Wróbel, *Uchodźcy ze Związku Sowieckiego 1942–1950*, Łódź 2003, s. 142.

²¹² Więcej na ten temat [w:] T. Barucki, *Skolimowski Jerzy Walerian*, op. cit., s. 233–235 oraz m.in. S. Janowski „Agaton”, *Z fałszywym ausweisem w prawdziwej Warszawie*, t. 1, Warszawa 1988, s. 236–237.

²¹³ *Monte Cassino — Cmentarz Polski*, „Architektura”, 1947, nr 1, s. 18–19.

²¹⁴ S. Osiecki m.in. był współtwórcą dwóch brytyjskich filmów fabularnych. Był reżyserem i współscenarzystą filmu *No Way Back* (1949) i montażystą filmu Daniela Birt'a *She Shall Have Murder* (1950).

²¹⁵ S. Osiecki był m.in. autorem ilustracji do książki Tadeusza Wittlina, *Wyspa zakochanych*, London 1951.

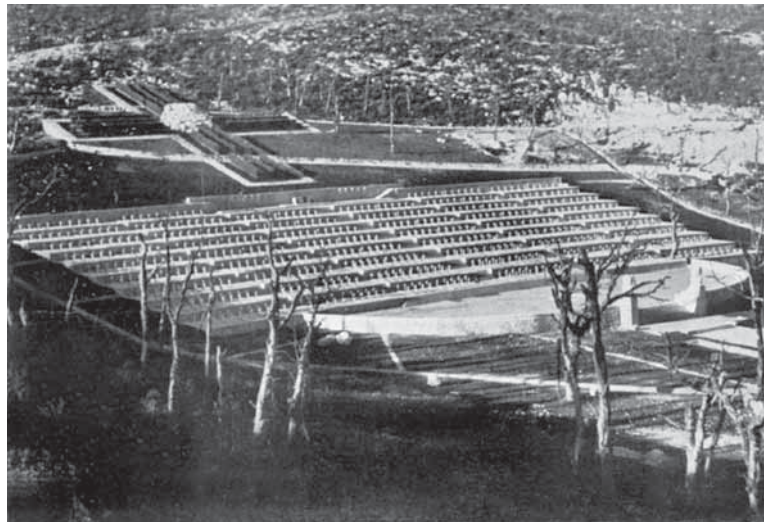
²¹⁶ Więcej na ten temat [w:] T. Barucki, *Skolimowski Jerzy Walerian*, op. cit., s. 235.

²¹⁷ http://www.inmemoriam.architektsarp.pl/pokaz/zbigniew_czech,20860 [dostęp: 23.08.2020].

7-54

Ilustracja 7-54. Konkurs Powszechny SARP na rozplanowanie komunikacyjnego portu lotniczego na Gocławiu w Warszawie — wyróżniony II nagrodą projekt Z. Czecha i J. Kiersznowskiego. Wg: „Architektura i Budownictwo”, 1938, nr 4–5

7-55

Ilustracja 7-55. Monte Cassino — widok ogólny Cmentarza Żołnierzy Polskich. Stan około 1947 roku. Projekt: J.W. Skolimowski, W. Hryniewicz (1944). Wg: „Architektura”, 1947, nr 1

ZAKOŃCZENIE

Większość z wyżej przedstawionych adeptów warszawskiej szkoły architektury z lat 1915–1939, jeśli w ogóle jest dziś szerzej znana i pamiętana, to co znamienne, na ogół nie przez środowisko architektów i nie z uwagi na swój dorobek w dziedzinie architektury, mimo że wielu z nich takowy posiadało.

Pamięć o dokonaniach twórczych Edwarda Johna, a zwłaszcza Tadeusza Gronowskiego jest wciąż żywa przede wszystkim wśród badaczy²¹⁸, znawców i miłośników grafiki użytkowej, co w tym przypadku akurat nie dziwi, bowiem obaj twórcy z własnego wyboru ostatecznie głównie ją uprawiali zawodowo. Z kolei Marian Walentynowicz, choć był dyplomowanym architektem, członkiem SARP, a raz nawet zwycięzcą konkursu architektonicznego, dziś jeśli jest wspominany to bodaj głównie jako ilustrator komiksowych opowieści Kornela Makuszyńskiego o Koziołku Matołku i Małpce Fiki-Miki, rzadziej już jako wyśmienity rysownik-humorysta, czy korespondent wojenny.

Spośród zaprezentowanych przedstawicieli pierwszego pokolenia słuchaczy warszawskiego Wydziału Architektury, urodzonych jeszcze w XIX wieku, bez wątpienia najmniej obecnie rozpoznawalnym i docenianym twórcą wydaje się być Jerzy Sosnkowski. Jeśli

²¹⁸ A.A. Szablowska, *Tadeusz Gronowski...*, op. cit.

ktoś o nim dziś wspomina, to niestety przeważnie tylko jako o młodszym bracie, powszechnie znanego z powodu swych zasług generała Kazimierza Sosnkowskiego (1885–1969)²¹⁹. Jego bogatym i wszechstronnym dorobkiem twórczym, ale zasadniczo tylko literackim, ostatnio bliżej zainteresowali się jedynie badacze polskiej międzywojennej literatury popularnej²²⁰, futurystycznej i fantastyczno-naukowej²²¹.

Nieporównanie szerzej znane są dokonania Stefana Osieckiego. Jego plakaty reklamowe, przede wszystkim turystyczne i sportowe, zwłaszcza te które zaprojektował wspólnie z kolegami z Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej — Jerzym Walerianem Skolimowskim lub Jerzym Hryniewieckim, w większości przez znawców przedmiotu są dziś zaliczane do kanonu polskiej międzywojennej grafiki reklamowej. O Osieckim nie zapomina też środowisko filmowe, nie tylko polskie, ale i brytyjskie²²², a zwłaszcza historycy i koneserzy filmów dokumentalnych o tematyce wysokogórskiej, którzy widzą w nim jednego z polskich pionierów tego gatunku²²³. O jego tatrzańskich i andyjskich sukcesach wspinaczkowych do dziś pamiętają też alpiniści, i to zarówno polscy, jak i argentyńscy²²⁴. Z kolei Jerzy Walerian Skolimowski bez wątpienia najbardziej jest dziś znany w kręgach sportowych, przede wszystkim jako wielokrotny medalista olimpijski i charyzmatyczny sternik osad wioślarskich. Pamiętany jest również jako grafik-plakacista, na ogół jednak nie jako samodzielny twórca, a raczej współpartner Stefana Osieckiego. O Jerzym Walerianie Skolimowskim pamiętają również środowiska kombatanckie i historycy II wojny światowej, przede wszystkim jako o bohaterskim oficerze wywiadu wojskowego, a także współprojektancie polskiego cmentarza wojennego pod Monte Cassino. Warto też wspomnieć, że z grona omówionych tu adeptów Wydziału Architektury PW, jak dotąd tylko biogram Jerzego Waleriana Skolimowskiego został opublikowany w *Polskim Słowniku Biograficznym*²²⁵, a także, że tylko jemu zostały poświęcone tablice pamiątkowe. Jedna, upamiętniająca go jako projektanta cmentarza pod Monte Cassino, została w 2007 roku umieszczona na murach szkoły, którą ukończył, czyli VIII Liceum Ogólnokształcącego im. Władysława IV na warszawskiej Pradze²²⁶. Druga upamiętniająca go jako wioślarza, architekta, oficera wywiadu wojskowego i uczestnika trzech Olimpiad, została odsłonięta

²¹⁹ A.A. Zięba, *Sosnkowski Kazimierz*, op. cit., s. 539.

²²⁰ Elżbieta Wróbel, *Literatura popularna i „Wiadomości Literackie”*, [w:] *Literatura popularna*, t. 1. *Dyskursy wielorakie*, E. Bantos, M. Tomczok (red.), Katowice 2013, s. 248.

²²¹ M.in. E. Ranocchi, *Miłość maszyn. Antynomie maszyny w polskim modernizmie*, „Studia Slavica”, 2011, z. VIII, s. 137–160; J.Z. Lichański, *Political fiction i antyutopia w literaturze II RP — o kilku zapomnianych pisarzach — glossy*, [w:] *Dwudziestolecie 1918–1939. Odkrycia, fascynacje, zaprzeczenia*, A.S. Kowalczyk, T. Wójcik, A. Zieniewicz (red.), Warszawa 2010, s. 324–340; J. Nevins, *Horror Fiction in the 20th Century: Exploring Literature's Most Chilling Genre*, ABC-CLIO 2020, s. 73–74.

²²² Por. m.in. *Crossing Points: UK-Poland. Common interests, shared concerns*, British Council, 2018, s. 54.

²²³ Por. m.in. W. Belz, *Przegląd filmów Górskich — Katowice 1988*, „Taternik”, 1988, nr 2, s. 53.

²²⁴ J.H. Hernández, *Este escalador, esquiador y arquitecto, amante de la nontaña y de su vocacion por el cine, integro dos expediciones polacas a la Cordillera de los Andes, en 1934 y 1937*, <http://www.culturademontania.org.ar/Relatos/relatos.htm> [dostęp: 10.07.2020].

²²⁵ T. Barucki, *Skolimowski Jerzy Walerian*, op. cit., s. 233–236.

²²⁶ <https://www.tpw.org.pl/tablice-i-pomniki.html> [dostęp: 10.10.2020].

Ilustracja 7-56. Grupa studentów architektury na dziedzińcu gmachu Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej przy ulicy Koszykowej 55 w Warszawie (po 1933). Zb. Biblioteki Narodowej

w jego rodzinnej miejscowości — Łukowie, gdzie też corocznie odbywa się nazwany jego imieniem sływ rzeką Krzną²²⁷.

Spośród zaprezentowanych przedstawicieli drugiego pokolenia absolwentów Wydziału, architektów-sportsmanów urodzonych już w XX wieku, najmniej dziś znanym twórcą, oczekującym dopiero na odkrycie, pozostaje Zbigniew Czech — architekt, wioślarz, grafik, pisarz-publicysta i poeta. Z pewnością zasługujący nie tylko na jednorazowe przypomnienie, ale podobnie jak wszyscy inni słuchacze i absolwenci Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej z lat 1915–1939 działający z sukcesem poza architekturą również na innych polach twórczości i sportu, przede wszystkim na trwałą pamięć środowiska architektonicznego, w którym jak oni wszyscy twórczo dorósł i do którego bez wątpienia przynależy.

²²⁷ <http://www.podlasie24.pl//wiadomosci/lukow/> [dostęp: 10.10.2020].

SŁOWA KLUCZOWE — KEY WORDS

Słowa kluczowe: dwudziestolecie międzywojenne, Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej, Zbiory Naukowe Zakładu Architektury Polskiej, Tadeusz Gronowski, Edmund John, Marian Walentynowicz, Jerzy Sosnkowski, Stefan Osiecki, Jerzy Walerian Skolimowski, Zbigniew Czech

Key words: twenty-year interwar period, Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology, Scientific Collections of the Department of Polish Architecture, Tadeusz Gronowski, Edmund John, Marian Walentynowicz, Jerzy Sosnkowski, Stefan Osiecki, Jerzy Walerian Skolimowski, Zbigniew Czech

STRESZCZENIE

Wypracowany przez założycieli Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej w 1915 roku bardzo wszechstronny techniczno-humanistyczno-artystyczny program kształcenia architektonicznego, z pewnością był jednym z magnesów, który od pierwszych lat istnienia warszawskiej szkoły architektury przyciągał do niej młodych ludzi o bardzo różnorodnych talentach i zainteresowaniach. Stąd też zapewne tak wielu jej słuchaczy i absolwentów z lat 1915–1939, zarówno w okresie studiów, jak i po ich ukończeniu próbowało swoich sił, często z dużym powodzeniem, nie koniecznie albo nie tylko w dziedzinie architektury, ale również np. grafiki, scenografii, filmu, publicystyki, literatury, poezji i... sportu.

Wystarczy przypomnieć, że w pierwszym dziesięcioleciu funkcjonowania Wydziału, kiedy dominował jeszcze pogląd, że architektura jest przede wszystkim sztuką, wśród jego studentów znalazły się m.in. tak barwne i wszechstronnie artystycznie uzdolnione indywidualności, jak przykładowo Tadeusz Gronowski, Edmund John, Marian Walentynowicz i Jerzy Sosnkowski. Z kolei od połowy lat 20. XX wieku, gdy obok działalności artystycznej coraz ważniejszym elementem życia akademickiego zaczął się stawać sport, w gronie słuchaczy warszawskiego Wydziału stopniowo zaczęło przybywać również wielu takich, którzy nie rezygnując z działania w obszarze architektury, równolegle byli aktywni zarówno na polu różnych dziedzin sztuk pięknych, jak i rozmaitych dyscyplin sportowych. Do barwniejszych postaci z pokolenia tych urodzonych już w XX wieku, artystycznie uzdolnionych wydziałowych „sportsmanów” należeli m.in. Stefan Osiecki, Jerzy Walerian Skolimowski i Zbigniew Czech.

Niektórzy z wymienionych adeptów warszawskiego Wydziału, jak Tadeusz Gronowski i Edmund John, nie kończąc studiów architektonicznych, ostatecznie poświęcili się grafice i malarstwu. Podobnie zresztą jak Marian Walentynowicz, który jednakże dyplom inżyniera architekta uzyskał. Z kolei obdarzony wieloma talentami Jerzy Sosnkowski, tak w trakcie, jak i po ukończeniu studiów równocześnie był czynny m.in. jako architekt, grafik, redaktor, pisarz i publicysta. Stefan Osiecki poza architekturą i grafiką, zajmował się realizacją filmów i z sukcesami uprawiał alpinizm. Natomiast Jerzy Walerian Skolimowski, charyzmatyczny sternik osad wioślarskich, olimpijczyk, równolegle pracował jako architekt i grafik, a podczas wojny jako tzw. cichociemny wykonywał tajne misje w alianckich oddziałach specjalnych. Zbigniew Czech, najmłodszy z nich wszystkich, również wybitny wioślarz, studiując na Wydziale, a także potem, uprawiał poza architekturą również grafikę, publicystykę i poezję.

Wzmiankowani adepci warszawskiego Wydziału, czy to jako twórcy, czy sportowcy, są dziś albo, jak przykładowo Tadeusz Gronowski, Marian Walentynowicz, Stefan Osiecki czy Jerzy Walerian Skolimowski, dość szeroko znani lub jak Jerzy Sosnkowski teraz dopiero „odkrywani”. Twórczość i dokonania Zbigniewa Czecha wciąż czeka na przypomnienie. Artykuł w możliwie pełnym wymiarze prezentuje ich wielowątkowe biografie, jednocześnie dopełniając je, m.in. w oparciu o archiwalia zachowane w Zbiorach Naukowych Zakładu Architektury Polskiej i Dziale Ewidencji Studentów Politechniki Warszawskiej, o szerzej dotąd nieznanne fakty, informacje i materiały ikonograficzne,

zwłaszcza te dotyczące okresu i przebiegu ich studiów oraz prac kursowych, które jako studenci warszawskiej szkoły architektury wykonali na zaliczenie, prowadzonego przez profesora Oskara Sosnowskiego, przedmiotu Architektura Polska.

SUMMARY

THE STUDIES AND CAREERS OF SELECTED STUDENTS OF THE WARSAW SCHOOL
OF ARCHITECTURE FROM THE YEARS 1915–1939: CONTRIBUTIONS
AND COMPLEMENTARY INFORMATION IN LIGHT OF ARCHIVAL MATERIALS
FROM THE COLLECTIONS OF THE DEPARTMENT OF POLISH ARCHITECTURE
OF THE FACULTY OF ARCHITECTURE AND THE STUDENT RECORD DEPARTMENT
OF THE WARSAW UNIVERSITY OF TECHNOLOGY

Over the initial years of the existence of Warsaw's school of architecture, there can be no doubt that it was the extremely wide-ranging technological-humanistic-artistic program for architectural education developed in 1915 by the founders of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology that served as a magnet attracting young people with very diverse talents and interests. It is probably for this reason that many of the school's students and graduates from the years 1915–1939 did not necessarily limit themselves to only the field of architecture, but also tried their hand in the graphic arts, film, journalism, literature, poetry, and ... sport. They did so both during their studies and after their completion, often very successfully.

Suffice it to say that in the first decade of the functioning of the Faculty, when the view that architecture is primarily an art was still dominant, such colorful and universally talented artistic individuals as Tadeusz Gronowski, Edmund John, Marian Walentynowicz, and Jerzy Sosnkowski, were among its students. In yet another turn of events, starting with the mid-1920s when in addition to artistic efforts sport was becoming an increasingly important element of academic life, the students of the Warsaw Faculty gradually began to also include many who, without giving up activities in the realm of architecture, were simultaneously active in various fields of the fine arts and diverse sporting disciplines. Among the more flamboyant characters of the generation already born in the 20th century, artistically talented college "sportsmen" included Stefan Osiecki, Jerzy Walerian Skolimowski, and Zbigniew Czech.

Some of the listed students of the Warsaw Faculty, such as Tadeusz Gronowski and Edmund John, never actually completed their architectural studies and ultimately devoted themselves completely to the graphic arts and painting. The same is true of Marian Walentynowicz, albeit he was awarded his diploma of engineer and architect. Endowed with multiple talents, Jerzy Sosnkowski, both during and after his studies, was concurrently active as an architect, graphic artist, editor, writer, and publicist. Stefan Osiecki, in addition to architecture and the graphic arts, was also involved in film and was a successful mountain climber. For his part, Jerzy Walerian Skolimowski, Olympian and charismatic coxswain of rowing crews, worked in parallel as an architect and graphic artist. During the war, as a "Silent and Unseen" elite special-operations paratrooper undertaking secret mission for the Allies, Zbigniew Czech, the youngest from this group, was also an exceptional oarsman. He studied at the Faculty after which he worked not only as an architect, but also as a graphic artist, publicist, and poet.

The mentioned students of the Warsaw Faculty, including Tadeusz Gronowski, Marian Walentynowicz, Stefan Osiecki, and Jerzy Walerian Skolimowski, are rather well known as designers and sportsmen. Others, such as Jerzy Sosnkowski, are just now being "discovered." The creative work and achievements of Zbigniew Czech are still waiting to be remembered. The article, to as full an extent as possible, strives to present their multifaceted biographies, supplementing them on the basis

of archival materials preserved in the Scientific Collections of the Department of Polish Architecture and Student Record Department of the Warsaw University of Technology, so they include facts, information, and iconographic materials not broadly known to date, especially those relating to their college years and the progression of their studies as well as course work that, as students of Warsaw's school of architecture, they completed for credit under the guidance of Professor Oskar Sosnowski as a part of the subject of Polish Architecture.

BIBLIOGRAFIA

- [1] *50 konkurs SARP na typy schronisk górskich i kajakowych*, „Architektura i Budownictwo”, 1935, nr 10, s. 308–317.
- [2] „Album Młodej Architektury”, 1935.
- [3] „Album Młodej Architektury”, 1936.
- [4] Barucki Tadeusz, *Skolimowski Jerzy Walerian*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXXVIII/2, z. 157, Warszawa–Kraków 1998, s. 233–236.
- [5] Bełz Wiesław, *Przegląd filmów Górskich — Katowice 1988*, „Taternik”, 1988, nr 2, s. 52–54.
- [6] Bojańczyk Jerzy, *Wioślarskie Mistrzostwa Europy w Budapeszcie*, „Sport Wodny”, 1933, nr 14, s. 267–275.
- [7] Bojańczyk Jerzy, *Wiosenne regaty międzyklubowe w Warszawie dn. 16–17 czerwca 1934 r.*, „Sport Wodny”, 1934, nr 11, s. 216–218.
- [8] *Crossing Points: UK-Poland. Common interests, shared concerns*, British Council 2018.
- [9] Cieślowski Tadeusz (syn), *Od symbolu poprzez kształt ku treści*, Warszawa 1916.
- [10] Czech Zbigniew, *Wiosenny bieg*, „Naokoło Świata”, 1933, nr 111, s. 36.
- [11] Czech Zbigniew, *Galernicy*, „Naokoło Świata”, 1933, nr 112, s. 30–33.
- [12] Czech Zbigniew, *Piramidy na Kruczej*, „Naokoło Świata”, 1933, nr 113, s. 4–9.
- [13] Czech Zbigniew, *Chinina 0,3*, „Naokoło Świata”, 1933, nr 113, s. 35.
- [14] Czech Zbigniew, *Boisz się*, „Naokoło Świata”, 1933, nr 114, s. 28–33.
- [15] Czech Zbigniew, *Urojony towarzysz*, „Naokoło Świata”, 1934, nr 116, s. 11–12.
- [16] Czech Zbigniew, *Kto kogo?*, „Naokoło Świata”, 1934, nr 121, s. 5–10.
- [17] Czech Zbigniew, *Nowe osiedle*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1935, nr 36, s. 708.
- [18] Czech Zbigniew, *Walka z cieniem*, „Naokoło Świata”, 1935, nr 130, s. 42–47.
- [19] Czech Zbigniew, *Hala maszyn*, „Naokoło Świata”, 1935, nr 139, s. 16–17.
- [20] Czech Zbigniew, *Na tropach konkursu*, „Architektura i Budownictwo”, 1937, nr 10, s. 364–366.
- [21] Czech Zbigniew, *Dobrze narysowane wnętrza*, „Architektura i Budownictwo”, 1937, nr 11–12, s. 446–447.
- [22] Czech Zbigniew, *Biuro Prasowe SARP'u*, „Komunikat SARP”, 1939, nr 2, s. 9–13.
- [23] Czech Zbigniew, *Realizacja Biura Prasowego SARP'u*, „Komunikat SARP”, 1939, nr 3, s. 10.
- [24] *Czy wiesz kto to jest?*, S. Łoza (red.), Warszawa 1938.
- [25] *Czy wiesz kto to jest? Uzupełnienia i sprostowania*, S. Łoza (red.), Warszawa 1938.
- [26] Daranowska-Łukaszewska Joanna, *Stypiński Andrzej Józef (1907–1975)*, *Polski Słownik Biograficzny*, T. XLV/2, z. 185, Warszawa–Kraków 2008, s. 205–206.

- [27] Dmochowski Zbigniew, *Oskar Sosnowski*, [w:] *Straty kultury Polskiej 1939–1944*, Glasgow 1945, s. 279–304.
- [28] *Domy mieszkalne Funduszu Kwaterunku Wojskowego. Sprawozdanie 1930–1933*, Warszawa 1934.
- [29] „Dziennik Zarządu m.st. Warszawy”, 1925, nr 1–4.
- [30] ej [Janus Edward], *Jerzy Sosnkowski „Auto, ty i ja”*, „Wiadomości Literackie”, 1926, nr 22, s. 3.
- [31] ems., *Piękno Warszawy. Ankieta „Świata”, „Świat”*, 1930, nr 22, s. 3–6.
- [32] F.M., *Architektura wczoraj, dziś i jutro*, „Naokoło Świata”, 1935, nr 129, s. 19–24.
- [33] Gawlikowski Józef F., *Przedmowa*, [w:] *Bosman Finta, Nowele*, Warszawa 1926, s. 7–8.
- [34] Gebethner Jan, *Młodość wydawcy*, Warszawa 1977.
- [35] „Grafika”, 1930, z. 2.
- [36] „Grafika”, 1932, z. 4.
- [37] „Grafika”, 1938, z. 1.
- [38] „Grafika”, 1939, z. 3–4.
- [39] Gronowski Tadeusz, *Plakaty Związku Słuchaczy Architektury*, „Grafika”, 1932, nr 1, s. 31–34.
- [40] Hernández José Herminio, *Este escalador, esquiador y arquitecto, amante de la montaña y de su vocación por el cine, integro dos expediciones polacas a la Cordillera de los Andes, en 1934 y 1937*, <http://www.culturademontania.org.ar/Relatos/relatos.htm> [dostęp: 10.07.2020].
- [41] Hryniewiecki Jerzy, *Z wystawy drogowej*, „Arkady”, 1935, nr 6, s. 346–354.
- [42] Hryniewiecki Jerzy, *Elewacja sklepu jako czynnik reklamy*, „Reklama”, 1935, nr 4–5, s. 7–9.
- [43] Husarski Wacław, *Z Zachęty*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1928, nr 6, s. 111.
- [44] *Informator Turystyczny*, „Przegląd Turystyczny”, 1932, nr 3, s. 10.
- [45] Jankowski „Agaton” Stanisław, *Z fałszywym ausweisem w prawdziwej Warszawie*, t. 1, Warszawa 1988.
- [46] „Jednodniówka Akademicka”, J. Sosnkowski, T. Drega, T. Ocioszyński, W. Henneberg (red.), Warszawa 1917.
- [47] K.P., *O Tadeuszu Gronowskim*, „Arkady”, 1935, nr 3, s. 160–169.
- [48] Kamiński Zygmunt, *Katedra Rysunku, Malarstwa i Rzeźby*, [w:] *Warszawska Szkoła Architektury*, PWN, Warszawa 1967, s. 175–183.
- [49] Kamiński Zygmunt, *Dzieje życia w pogoni za sztuką*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1975.
- [50] Karasiński Adam, *Ułański Walc*, Warszawa [1920].
- [51] Karczewski Antoni J.M., *Oskar Sosnowski — Garść wspomnień osobistych*, [w:] *Oskar Sosnowski 1880–1939*, Warszawa 1946, s. 18–21.
- [52] *Katalog I-iej Wystawy Architektury Nowoczesnej w Warszawie*, „Blok”, 1926, nr 11, s. 1–6.
- [53] *Katalog oficjalny Działu Polskiego na Międzynarodowej Wystawie Sztuka i Technika 1937 w Paryżu*, Warszawa 1937.
- [54] Kirszak Jerzy, *Notatki generała Kazimierza Sosnkowskiego z kampanii wrześniowej 1939 r.*, „Niepodległość”, 2007, t. LVII, s. 163–196.
- [55] Kirszak Jerzy, *Współtwórca niepodległości. Kazimierz Sosnkowski do 1918 roku*, „Biuletyn IPN”, 2008, nr 11–12, s. 106–116.

- [56] Kobendza Ryszard, *Sekcja wioślarska AZS w Warszawie 1917–1939*, Warszawa 1991.
- [57] „Komunikat SARP”, 1939, nr 6.
- [58] *Konkurs zamknięty na projekt gmachu Urzędu Patentowego RP w Warszawie*, „Architektura i Budownictwo”, 1936, nr 11, s. 365–372.
- [59] *Konkurs powszechny nr 92 na rozplanowanie Komunikacyjnego Portu Lotniczego na Gocławiu w Warszawie*, „Architektura i Budownictwo”, 1938, nr 4–5, s. 158–167.
- [60] *Konkurs powszechny nr 95 na projekt szkicowy Pawilonu Polskiego na Światowej Wystawie w Nowym Yorku w 1939 r.*, „Architektura i Budownictwo”, 1938, nr 3, s. 77–82.
- [61] *Konkurs na dom dziecka i ogródek jordanowski. Towarzystwo Budowy i Eksploatacji Mieszkań Pracowników Kolejowych*, „Architektura i Budownictwo”, 1939, nr 3, s. 27–32.
- [62] Król Aleksander, *Piętnastolecie budownictwa wojskowego*, „Architektura i Budownictwo”, 1933, nr 10–12, s. 295–301.
- [63] *Krótką historią Górskiej Odznaki Turystycznej PTT-PTTK*, <http://www.cotg.pttk.pl/> [dostęp: 15.08.2020].
- [64] „Kurier Sportowy”, 1925, nr 42.
- [65] Kwiatkowski Aleksander, *Polski film górski*, „Wierchy”, 1963, nr 32, s. 196–212.
- [66] L., *Hryniwiecki Osiecki*, „Arkady”, 1935, nr 7, s. 414–417.
- [67] Lichański Jakub Z., *Political fiction i antyutopia w literaturze II RP — o kilku zapomnianych pisarzach — glosy*, [w:] *Dwudziestolecie 1918–1939. Odkrycia, fascynacje, zaprzeczenia*, A.S. Kowalczyk, T. Wójcik, A. Zieniewicz (red.), Warszawa 2010, s. 324–340.
- [68] Marzyński Stanisław, *O jednym z nowych kinematografów warszawskich*, „Architektura i Budownictwo”, 1930, nr 7, s. 246–248.
- [69] Marzyński Stanisław, *Nowe inwestycje turystyczne w Polsce*, „Architektura i Budownictwo”, 1939, nr 4–5, s. 9–30.
- [70] *Międzynarodowa Wystawa w Paryżu, maj–listopad 1937*, „Kurier Warszawski” (wyd. specjalne), 1937.
- [71] *Monte Cassino — Cmentarz Polski*, „Architektura”, 1947, nr 1, s. 18–19.
- [72] Mucharski Jan, Żórawski Juliusz, *Z pielgrzymki na wschód*, „Naokoło Świata”, 1925, nr 9, s. 113–120.
- [73] „Naokoło Świata”, 1929, nr 57.
- [74] „Naokoło Świata”, 1929, nr 60.
- [75] „Naokoło Świata”, 1929, nr 61.
- [76] „Naokoło Świata”, 1933, nr 110.
- [77] „Naokoło Świata”, 1935, nr 137.
- [78] „Naokoło Świata”, 1935, nr 139.
- [79] „Naokoło Świata”, 1935, nr 140.
- [80] „Narciarstwo Polskie”, t. I, Kraków 1925.
- [81] „Narciarstwo Polskie”, t. II, Kraków 1927.
- [82] „Narciarstwo Polskie”, t. III, Kraków 1929.
- [83] *Nasz konkurs literacki*, „Naokoło Świata”, 1933, nr 111, s. 36–37.
- [84] Nevins Jess, *Horror Fiction in the 20th Century: Exploring Literature's Most Chilling Genre*, ABC-CLIO 2020, s. 73–74.

- [85] Noakowski Stanisław, *Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej*, [w:] Stanisław Noakowski, *Pisma*, oprac. Mieczysław Wallis, Warszawa 1957, s. 112–120.
- [86] „Odsiecz. Polska Walcząca w Ameryce”, 1941, t. 1, nr 1–22.
- [87] Olszewski Andrzej K., *Nowy York 1939–1940. Wystawa Światowa*, [w:] *Polska i Polacy na powszechnych wystawach światowych 1851–2000*, A.M. Drexlerowa, A.K. Olszewski (red.), Warszawa 2005, s. 247–261.
- [88] „Orzeł Biały”, „Orzeł Biały”, 1941, nr 1, s. 2.
- [89] Osiecki Stefan, *Śnieg i skały*, „Sport Zimowy”, 1930, nr 3, s. 2.
- [90] Osiecki Stefan, *Mercedario. Przygotowanie*, „Taternik”, 1935, nr 2, s. 33–37.
- [91] Osiecki Stefan, *Parę Wspomnień...*, „Taternik”, 1935 nr 2, s. 74–76.
- [92] P.M.L., *M/S Piłsudski*, „Arkady”, 1935, nr 1, s. 9–21.
- [93] Piątek Grzegorz, *Sanator. Kariera Stefana Starzyńskiego*, W.A.B., 2016.
- [94] *Politechnika Warszawska 1915–1925. Księga Jubileuszowa*, Leon Staniewicz (red.), Warszawa 1925.
- [95] *Program i warunki 44 konkursu SARP*, „Architektura i Budownictwo”, 1935, nr 3–4, s. 92–102.
- [96] *Propaganda Pożyczki Inwestycyjnej*, „Reklama”, 1935, nr 2, s. 7.
- [97] *Prywatne Gimnazjum Realne w Zakopanem... w roku szkolnym 1915/16*, Zakopane 1916.
- [98] Radziwiński Józef, *Budujemy Polskę*, Warszawa 1939.
- [99] Ranocchi Emiliano, *Miłość maszyn. Antynomie maszyny w polskim modernizmie*, „Studia Slavica”, 2011, z. VIII, s. 137–160.
- [100] „Reklama”, 1931, z. 7.
- [101] „Reklama”, 1934, z. 5.
- [102] „Reklama”, 1936, z. 3.
- [103] „Reklama”, 1936, z. 5.
- [104] *Rocznik Polskiej Grafiki Reklamowej 1935*, E. Bartłomiejczyk, E. Bogusławski, W. Downarowicz, T. Galewski, H. Mund (red.), Polska Agencja Telegraficzna, 1938.
- [105] *Rocznik Polskiej Grafiki Reklamowej 1938*, Polska Agencja Telegraficzna, 1938.
- [106] *Rozstrzygnięcie konkursu na gmach państwowego instytutu meteorologicznego*, „Architektura i Budownictwo”, 1938, nr 6, s. 202.
- [107] Słapek Dariusz, Szumiło Mirosław, Hanusz Halina, *Sport, co Gryfa wart! Akademicki Związek Sportowy (1908–2017)*, Lublin 2019.
- [108] Sosnkowski Jerzy, *Czerwone wyłogi*, Warszawa 1917.
- [109] Sosnkowski Jerzy, *Gedanum, perła Pomorza. Wrażenia z ekspedycji*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1920, nr 14, s. 264–273.
- [110] Sosnkowski Jerzy, *Dom filozofów*, Warszawa 1921.
- [111] Sosnkowski Jerzy, *Auto, Ty i Ja [Miłość maszyn]*, Warszawa 1925.
- [112] Sosnkowski Jerzy, *Bosman Finta*, Warszawa 1926.
- [113] Sosnkowski Jerzy, *Żywe powietrze*, Warszawa 1926.
- [114] Sosnkowski Jerzy, *Radjo miłość*, Warszawa 1927.
- [115] Sosnkowski Jerzy, *Jeniec atmosfery*, „Naokoło Świata”, 1924, nr 6, s. 61–68.
- [116] Sosnkowski J., *O nowoczesnej architekturze*, „Naokoło Świata”, 1925, nr 9, s. 77–86.

- [117] Sosnkowski Jerzy, *Polskie Klondyke*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1925, nr 29, s. 573–576.
- [118] Sosnkowski Jerzy, *Katastrofa zaręczynowa*, „Lot Polski”, 1926, nr 5, s. 18–20.
- [119] Sosnkowski Jerzy, *Plac Saski — Serce Warszawy*, „Naokoło Świata”, 1926, nr 29, s. 5–16.
- [120] Sosnkowski Jerzy, *Konkurs genewski*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1926, nr 36, s. 589–590.
- [121] Sosnkowski Jerzy, *Kjöbenhavn — miasto wież — korespondencja napowietrzna z rysunkami autora*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1926, nr 38, s. 626–629.
- [122] Sosnkowski Jerzy, *Naprzód*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1927, nr 27, s. 540–541.
- [123] Sosnkowski Jerzy, *Kilometr 1001*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1927, nr 30, s. 608–609.
- [124] Sosnkowski Jerzy, *Polski samochód*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1927, nr 23, s. 454–455.
- [125] Sosnkowski Jerzy, *Życie kraju. Nasi studenci*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1927, nr 29, s. 576.
- [126] Sosnkowski Jerzy, *Życie Kraju. Nasi oficerowie*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1927, nr 43, s. 873.
- [127] Sosnkowski Jerzy, *Worochta — Szwajcaria Polski*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1928, nr 47, s. 865–867.
- [128] Sosnkowski Jerzy, *Diamant w morzu (Amsterdam)*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1928, nr 52, s. 964–966.
- [129] Sosnkowski Jerzy, *Wnętrze nowoczesne a przemysł ludowy w Polsce*, [w:] *Gdynia jako uzdrowisko*, Gdynia 1928.
- [130] Sosnkowski Jerzy, *Filozofia wewnątrz mieszkalnych*, „Wnętrze”, 1931, nr 1, s. 2–3.
- [131] Sosnkowski Jerzy, *Wnętrze nowoczesnej restauracji*, „Wnętrze”, 1932, nr 3, s. 33–48.
- [132] Sosnkowski Jerzy, *Światła wielkiego miasta*, „Kurier Warszawski”, 1932, nr 80, s. 16.
- [133] Sosnkowski Jerzy, *Fundamenty estetyki*, „Kurier Warszawski”, 1932, nr 88, s. 6.
- [134] Sosnkowski Jerzy, *Miasto kolorowe*, „Kurier Warszawski”, 1932, nr 236, s. 7–8.
- [135] Sosnkowski Jerzy, *Stolica w światłach*, „Kurier Warszawski”, 1932, nr 242, s. 7–8.
- [136] Sosnkowski Jerzy, *O nowoczesnym pokoju stołowym*, „Wnętrze”, 1933, nr 1, s. 1–11.
- [137] Sosnkowski Jerzy, *Reklamy-kaleki*, „Kurier Warszawski”, 1937, nr 181, s. 15.
- [138] Sosnkowski Jerzy, *Sztuka sztuk*, „Kurier Warszawski”, 1938, nr 310, s. 18–19.
- [139] „Sport Zimowy”, 1930, nr 3.
- [140] „Sport Zimowy”, 1930, nr 4.
- [141] „Sport Zimowy”, 1932, nr 2.
- [142] *Sprawozdanie Funduszu Kwaterunku Wojskowego 1927–1937*, Warszawa 1938.
- [143] *Sprawozdanie z działalności Dyrekcji Kolei Państwowych w Warszawie 1918–1928*, Warszawa 1928.
- [144] Staroń Justyna, *Matolek Broda. Przygody twórczo-wydawnicze*, „Poznańskie Studia Polonistyczne”, Seria Literacka, nr 26, s. 355–367.
- [145] Supruniuk Mirosław, Adam, *„Trwałość i płynność”: sztuka polska w Wielkiej Brytanii w XX wieku — wstęp do opisu*, [w:] „Archiwum Emigracji: studia, szkice, dokumenty”, 2006, z. 1–2, s. 127–159.
- [146] Szablowska Anna Agnieszka, *Tadeusz Gronowski. Sztuka plakatu*, Warszawa 2005.
- [147] Szablowska Anna Agnieszka, Seńkiw Mariana, *Plakat polski. Ze zbiorów Muzeum Etnografii i Przemysłu Artystycznego Instytutu Narodoznawstwa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie*, Warszawa 2009.

- [148] Szczepański Jan A., *Słowo wstępne*, „Taternik”, 1956, nr 3–4, s. 81–83.
- [149] *Szczyt Osieckiego w Andach*, „Głos Seniora”, marzec 2005, s. 3. http://www.nyka.home.pl/glos_sen/pdf/gs200503.pdf [dostęp: 18.09.2020].
- [150] „Sztuki Piękne”, 1934, nr 4.
- [151] Szymkowiak Krzysztof, *I Polska Wystawa Przemysłowa Konstantynopol 12.IX–7.X 1924*, [za:] <http://exspace.pl/articles/show/303> [dostęp: 15.08.2020].
- [152] „Taternik”, 1935, nr 2.
- [153] „Tygodnik Ilustrowany”, 1928, nr 47.
- [154] „Tygodnik Ilustrowany”, 1935, nr 36.
- [155] W.S., *Pawilon polski na wystawie*, „Kurier Warszawski” (wydanie specjalne), 1937, s. 44–46.
- [156] Walentynowicz Marian, *Kairouan*, „Naokoło Świata”, 1925, nr 20, s. 149–162.
- [157] Walentynowicz Marian, *Przygody Tartarin’a czyli... jedna z podróży Mariana Walentynowicza*, „Naokoło Świata”, 1929, nr 64, s. 83–98.
- [158] Walentynowicz Marian, *Wojna bez patosu. Z notatnika i szkicownika korespondenta wojennego*, Warszawa 1969.
- [159] *Warszawa u progu nowej ery (wywiad z inż. Wondolkiewiczem)*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1928, nr 13, s. 263.
- [160] *Warszawska Szkoła Architektury*, Warszawa 1967.
- [161] „Wiadomości Literackie”, 1931, nr 3.
- [162] „Wnętrze”, 1933, nr 1.
- [163] „Wnętrze”, 1933, nr 6.
- [164] Włast Andrzej, Petersburski Jerzy, *Miłość Blues*, Warszawa 1925.
- [165] Włast Andrzej, Petersburski Jerzy, *Dla Ciebie*, Warszawa 1925.
- [166] Włast Andrzej, Karasiński Zygmunt, Kataszek Szymon, *O Dolores*, Warszawa 1928.
- [167] Włast Andrzej, Hosson H., *Pragnę pana pocałować...*, Warszawa 1928.
- [168] Włast Andrzej, Petersburski Jerzy, *Wanda-tango argentyńskie z Teatru Morskie Oko*, Warszawa 1928.
- [169] Włast Andrzej, Kagan Jakub, *Złota Pantera*, Warszawa 1929.
- [170] Wodnicki M., *Racjonalne oświetlenie stoisk wystawowych*, „Reklama”, 1935, z. 2, s. 10–12.
- [171] Wojsznis Justyn, T., *Druga wyprawa w Andy 1936/37 r. W południową część Puna de Atacama. Opis wyprawy*, „Taternik”, 1956, nr 3–4, s. 85–110.
- [172] Wójcicki Jan, *Ogólnopolska Wystawa Afiszów i Druków Reklamowych*, „Rzeczy Piękne”, 1930, nr 10–12, s. 162–170.
- [173] Wróbel Elżbieta, *Literatura popularna i „Wiadomości Literackie”*, [w:] *Literatura popularna*, t. 1, *Dyskursy wielorakie*, E. Bantos, M. Tomczok (red.), Katowice 2013, s. 232–258.
- [174] Wróbel Janusz, *Uchodźcy ze Związku Sowieckiego 1942–1950*, Łódź 2003.
- [175] Wryk Ryszard, *Akademicki Związek Sportowy 1908–1939*, Poznań 1990.
- [176] *Wydział Architektury na Politechnice w Warszawie. Program*, Warszawa 1915.
- [177] *Wydział Architektury na Politechnice Warszawskiej*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1920, nr 14, s. 274–278.

- [178] *Wystawa szkiców Mariana Walentynowicza z podróży naokoło świata...* [druk reklamowy], Warszawa 1927.
- [179] *Wystawa Młodych Grafików Z.S.A.*, „Reklama”, 1931, Nr 7, s. 27.
- [180] *Wystawa polskiej grafiki użytkowej w Pradze Czeskiej*, „Sztuki Piękne”, 1934, nr 2, s. 66–67.
- [181] *Z konkursu na typowe plany schronisk*, „Arkady”, 1935, nr 6, s. 334–335.
- [182] *Z Wydziału Architektury PW*, „Architektura i Budownictwo”, 1929, nr 11–12, s. 86.
- [183] Z.N.R., *Echa konkursu na projekty etykiet na pudełka do zapalek*, „Arkady”, 1937, nr 3, s. 163.
- [184] Zachwatowicz Jan, *Oskar Sosnowski*, [w:] *Oskar Sosnowski (1880–1939)*, Warszawa 1946, s. 6–11.
- [185] Ząbczyk-Chmielewska Barbara, *Polscy elektrycy w obozie uniwersyteckim Winterthur w Szwajcarii w latach 1940–1945*, „Maszyny Elektryczne — Zeszyty Problemów”, 2017, nr 4, s. 47–54.
- [186] Zdrenka Magdalena, *Polska historia dobrego projektowania. Koło Artystów Grafików Reklamowych*, [za:] <https://www.signs.pl/> [dostęp: 3.08.2020].
- [187] Zdrenka Magdalena, *Historia Polskiego Projektowania (5): Kreatywne duety z Warszawskiej Politechniki*, [za:] <https://www.signs.pl/> [dostęp: 3.08.2020].
- [188] Zięba Andrzej A., *Sosnkowski Kazimierz*, [w:] *Polski Słownik bibliograficzny*, T. XL/4, z. 167, Warszawa 2001, s. 524–539.
- [189] *Związek Słuchaczy Architektury*, [w:] *Politechnika Warszawska 1915–1925. Księga Jubileuszowa*, L. Staniewicz (red.), Warszawa 1925, s. 481–484.
- [190] Żaryn Stanisław, *O Związku Słuchaczy Architektury Politechniki Warszawskiej*, „Architektura i Budownictwo”, 1925, nr 3–4, s. 122–123.

Źródła archiwalne:

- [1] Archiwum Działu Ewidencji Studentów Politechniki Warszawskiej (ADES PW):
 Akta osobowe nr 1997,
 Akta Osobowe nr 2523,
 Akta Osobowe nr 3574,
 Akta Osobowe nr 5109,
 Akta Osobowe nr 10194,
 Akta Osobowe nr 10814,
 Akta Osobowe nr 10435.
- [2] Zbiory Naukowe Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (Zb. ZAP WAPW):
 Zbiór Albumów Inwentaryzacji Wsi:
 — Czech Zbigniew, album nr 354 (1932), Zb. ZAP WAPW,
 — Osiecki Stefan, album nr 33 (1922), Zb. ZAP WAPW,
 — Ostrowski Janusz, Skolimowski Jerzy, album nr 311 (1930), Zb. ZAP WAPW,
 — Walentynowicz Marian, album nr 42 (1923), Zb. ZAP WAPW.
- Zbiór pomiarów:
 — Czech Zbigniew, Wierzbicki Eugeniusz, *Inwentaryzacja dworu drewnianego we wsi Cholewy (1934–1935)*, sygn. 18537-18544,
 — Walentynowicz Marian, *Inwentaryzacja kościoła w Rybitwach (1930–1931)*, sygn. 12661-12664.

ISBN 978-83-8156-185-3

9 788381 561853